ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal

e-ISSN: 2789-6919

AEM

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

ELMİ TƏDQİQAT

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal
İmpakt Faktor: 0.864

Cild: 3 Sayı: 5

SCIENTIFIC RESEARCH

International online scientific journal
Impact Factor: 0.864

Volume: 3 Issue: 5

Bakı – Baku
2023

Jurnal 01.03.2021-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmişdir.
Reyestr № 4336

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
01.03.2021.
Registration № 4336

Redaksiyanın ünvanı
AZ1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
AZ1073, Baku,
Matbuat avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 807 67 68
+994 12 510 63 99

E-mail:
tedqiqat1707@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

e-ISSN: 2789-6919
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© https://aem.az
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5274-0356

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

Editor

Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Şamxal Şabiyev, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
shebiyev85@mail.ru

Assistant editor

Shamkhal Shabiyev, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
shebiyev85@mail.ru

Redaktor köməkçisi

Magistrant Aytən MƏCNUNLU, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
aytanmacnunzade@gmail.com

Assistant editor

Master Aytan MAJNUNLU, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
aytanmacnunzade@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytac ZEYNALOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytaj ZEYNALOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Şəhla SƏMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əli ZALOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yaşar MEHRƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Xatirə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Afərin ABBASOVA, Qərbi Kaspi Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəfəq ABDULLAYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUCOVA, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HACIYEV, Heyvandarlıq Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan

Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Tərxan CƏBRAYILOV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Zəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti / Azərbaycan
Dr. Fuad RZAYEV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Shahla SAMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ali ZALOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yashar MEHRALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Khatira HUSEYINOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Afarin ABBASOVA, Western Caspian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shafag ABDULLAYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elza ORUJOVA, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mahir HAJIYEV, Animal Husbandry Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tarkhan JABRAYILOV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Zafar JAFAROV, Azerbaijan University of Architecture and Construction / Azerbaijan
Dr. Fuad RZAYEV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Humanitar və ictimai elmlər

Prof. Dr. Nərgiz AXUNDOVA, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Yerden KAJIBEK, Qazax dili Akademiyası / Qazaxıstan
Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin İqor Sikorski adına Kiyev Politexnik İnstitutu / Ukrayna
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Monqolustan Dövlət Universiteti / Monqolustan
Prof. Dr. Nataly MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Masumə DAEİ, Təbriz Payame Noor Universiteti / İran İslam Respublikası
Prof. Dr. Yelena ŞIŞKİNA, Həştərxan Dövlət Memarlıq-İnşaat Mühəndisliyi Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Cihan ÖZDEMİR, Biləcik Şeyx Edəbali Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elza MOLLAYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Kulaş MAMİROVA, Qazaxıstan Milli Qadın Pedaqoji Univeristeti / Qazaxıstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Elza ALIŞOVA, Girne Amerikan Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Dürdanə MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Gülnoz SATTOROVA, ÖEA Özbək Dili, Ədəbiyyatı və Folkloru İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Rəşad HÜSEYNOV, Xəzər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İlkin QULUSOY, Qafqaz Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Qərənfil QULİYEVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Selcuk Universiteti / Türkiyə

Təbiət elmləri

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Onur URAL, Selcuk Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nikolay BRİKO, İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Duyğu KILIÇ, Amasya Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İlham ŞAHMURADOV, AMEA Botanika İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Zöhrab QARAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mehmet ÜNLÜ, Marmara Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. İlham KAZIMOV, M.Topçubaşov adına Elmi Cərrahiyyə Mərkəzi / Azərbaycan
Prof. Dr. İbadulla AĞAYEV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi Dövlət Unversiteti / Gürcüstan
Prof. Dr. Elxan NURİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Asif MANAFOV, AMEA Zoologiya İnstitutu / Azərbaycan
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan
Prof. Ali AZQANİ, Taylerdəki Texas Universiteti / ABŞ
Dr. Xanzoda YULDAŞEVA, Tibb İşçilərinin Peşə Kvalifikasiyasının İnkişafı Mərkəzi / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şikar ƏHMƏDOV, Əkinçilik Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz ƏHLİMANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aytəkin AXUNDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərid NAĞIYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Svetlana QORNOVSKAYA, Beloserkovsk Milli Aqrar Universiteti / Ukrayna

Dəqiq elmlər

Prof. Dr. Yusif MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna
Prof. Dr. Eldar MƏSİMOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Maarif CƏFƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Səadət KƏRİMİ, Kral Texnologiya İnstitutu / İsveç

Texnika elmləri

Prof. Dr. Cəlaləddin MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Valeriy LİSENKO, Ümumrusiya Metroloji Xidmət Elmi-Tədqiqat İnstitutu / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Univeristeti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Mövlud HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan

EDITORIAL BOARD

Humanities and social sciences

Prof. Dr. Nargiz AKHUNDOVA, Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Erden KAJIBEK, Kazakh Language Academy / Kazakhstan
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAWA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Uuganbayar MYAGMARSUREN, Mongolian State University / Mongolia
Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Masuma DAEI, Payame Noor University of Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Yelena SHISHKINA, Astrakhan State University of Architecture and Construction Engineering / Russia
Prof. Dr. Cihan OZDEMIR, Bilecik Şeykh Edebali University / Turkey
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Kulash MAMIROVA, Kazakhstan National Woman Pedogogical Institute / Kazakhstan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Elza ALISHOVA, Girne American University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Durdana MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Gulnoz SATTOROVA, Institute of Uzbek Language, Literature and Folklore of the UAS / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Rashad HUSEYNOV, Khazar University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ilkin GULUSOY, Kafkas University / Turkey
Assoc. Prof. Dr. Garanfil GULIYEVA, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuk University / Turkey

Natural sciences

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Onur URAL, Seljuk University / Turkey
Prof. Dr. Nikolay BRICO, First Moscow State Medical University named after I.M.Sechenov / Russia
Prof. Dr. Duyghu KILICH, Amasya University / Turkey
Prof. Dr. Ilham SHAHMURADOV, Institute of Botany of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Zohrab GARAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Mehmet UNLU, Marmara University / Turkey
Prof. Dr. Ilham KAZIMOV, Scientific Surgery Center named after M.Topchubashov / Azerbaijan
Prof. Dr. Ibadulla AGHAYEV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan
Prof. Dr. David MENABDE, Kutaisi State University / Georgia
Prof. Dr. Elkhan NURIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Asif MANAFOV, Institute of Zoology of ANAS / Azerbaijan
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan
Prof. Ali AZGANY, University of Texas at Tyler / USA
Dr. Khanzoda YULDASHEVA, Center for Professional Development of Medical Workers / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shikar AHMADOV, Agricultural Scientific Research Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramiz AHLIMANOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aytekin AKHUNDOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Farid NAGHIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Dr. Svetlana GORNOVSKAYA, Beloserkovsk National Agrarian University / Ukraine

Exact sciences

Prof. Dr. Yusif MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine
Prof. Dr. Eldar MASIMOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maarif JAFAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Saadat KARIMI, Royal Institute of Technology / Sweden

Technical sciences

Prof. Dr. Jalaladdin MAMMADOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Valery LISENKO, All-Russian Metrological Service Research Institute / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Movlud HUSEYNOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/7-11

Aysel Şükürova
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aysel_edu@yahoo.com

İNGİLİSDİLLİ HÜQUQİ DİSKURSUN TƏDRİSİNDƏ TƏTBİQ OLUNAN METODLAR

Xülasə

Məqalədə ingilisdilli hüquqi diskursun tədrisində tətbiq olunan metodlardan bəhs edilir. Peşəkar kommunikativ niyyətlərin həyata keçirilməsi üçün xüsusi olaraq ayrı-ayrı ixtisas sahələrinə aid olan xarici dildə terminologiya və müvafiq akademik biliklərin öyrənilməsinə ehtiyac var. Bir insan üçün, həmçinin gələcək hüquq-mühafizə mütəxəssisi üçün vacib kommunikativ bacarıqlardan biri də xarici dildə ünsiyyət qurmaqdır. Kommunikativ səriştə anlayışı digər ünsiyyət iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində ünsiyyət qurma qabiliyyəti kimi başa düşülür. Deməli, dil sistemindən düzgün istifadə, nitq normalarına riayət edilməsi, uyğun şəraitin seçilməsi vacibdir. Məqalədə müəllif ingilisdilli hüquqi diskursun tədrisində əhəmiyyətli olan metodları təsvir edir. Eyni zamanda, müəllif bu metodların hansı ünsiyyət məqsədlərinə çatmağa kömək edəcəyini vurğulayır.

Açar sözlər: *xarici dil, kommunikasiya, kommunikativ bacarıqlar, metodlar, hüquq-mühafizə orqanları*

Aysel Shukurova
Police Academy of MIA of the Republic of Azerbaijan
Doctor of Philosophy in Philology
aysel_edu@yahoo.com

Methods used in teaching english legal discourse

Abstract

The article discusses the methods applied in English legal discourse teaching. For the realization of professional communicative intentions, there is a need to learn the terminology and relevant academic knowledge in a foreign language, specifically related to individual fields of specialization. One of the most important communication skills for a person, as well as for a future law enforcement specialist, is to communicate in a foreign language. The concept of communicative competence is understood as the ability to communicate in the process of interaction with other communication participants. Therefore, it is important to use the language system correctly, adhere to speech norms, and choose appropriate conditions. In the article, the author describes methods that are important in teaching English legal discourse. At the same time, the author emphasizes what communication goals these methods will help to achieve.

Keywords: *foreign language, communication, communicative skills, methods, law enforcement agencies*

Giriş

Xarici dillərin birində yaxşı danışmaq hər bir polisin yüksək ixtisaslı mütəxəssis olması üçün vacib faktordur. Vətənimizdə davamlı olaraq keçirilən dünyamiqyaslı beynəlxalq tədbirlər zamanı ictimai qaydanın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunmasında DİN-in əməkdaşları böyük

məsuliyyət daşıyaraq ciddi hazırlaşırlar. Adətən, belə tədbirlərdə əcnəbilərlə ünsiyyət ingilis dili vasitəsi ilə qurulur. Yarışlar zamanı polislər baş verə biləcək oğurluq, mübahisə və s. neqativ halların qarşısını alır, qonaqlara hərtərəfli yardım edərək onların suallarına cavab verir, ölkəmiz haqqında yüksək fikir formalaşdırırlar. Deməli, xarici dil DİO əməkdaşları üçün əhəmiyyətli kommunikasiya vasitəsidir. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasında "Xarici dildə işgüzar və akademik kommunikasiya" fənninin tədrisi həm Ümumi İngilis dilinin (General English) öyrədilməsini, həm də İxtisas kursu formasında, yəni ingilis dilinin xüsusi məqsədlərlə, peşəyönümlü öyrədilməsini əhatə edir. İngilis dilinin peşəyönümlü öyrədilməsi ingilisdilli hüquqi diskursun tədrisi deməkdir. T.A. van Deyk və V. Kinç qeyd edirlər: " ... *diskursun emalı, sadəcə, koqnitiv proses deyil, eyni zamanda, sosial kommunikativ hadisədir*" (Dijk, Kintsch, 1983: 6). Deməli, T.A. van Deyk və V. Kinç tərəfindən təqdim olunmuş diskurs modelində diskurs kommunikativ hadisədir. Eyni fikirləri şifahi və yazılı, verbal və qeyri-verbal formada yaranan hüquqi diskurs barəsində də demək olar. Peşəyönümlü diskursun mənimsənilməsində əsas məqsədlər aşağıdakılar olmalıdır:

- Peşəkar fəaliyyətdə xarici dildən istifadə imkanını yaradan kommunikativ səriştənin inkişafı;
- Dilöyrənənlərdə ümummədəni və peşəkar səriştələrin formalaşdırılması;
- Ümumi dünyagörüşünün genişlənməsi;
- Özünütəhsil qabiliyyətlərinin formalaşdırılması;
- Ümummədəni səviyyənin, təfəkkür, ünsiyyət və nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
- Müxtəlif ölkələrin və millətlərin mənəvi dəyərlərinə tolerantlıq və hörmətin tərbiyəsi.

Kursant peşəyönümlü diskursu mənimsədikdən sonra aşağıdakıları bacarmalıdır:

- İşgüzar və peşəkar ünsiyyət zamanı vacib olan fonetik, leksik, qrammatik və yazı biliklərini tətbiq etmək;
- Xarici dildə peşəyönümlü mətnləri həm oxumaq, həm də tərcümə etmək;
- Monoloji və dialoji kommunikasiya zamanı məntiqi cəhətdən düzgün və aydın şəkildə şifahi və yazılı nitq qurmaq;
- Xaricidilli kommunikasiya üçün vacib olan işgüzar və peşəkar səriştəyə malik olmaq;
- Kurs ərzində 3000 söz öyrənərək həmin sözlərdən monoloji və dialoji ünsiyyət zamanı fəal istifadə etmək;
- Elmi və mədəniyyətlərarası əlaqələri inkişaf etdirməyə hazır olmaq;
- Beynəlxalq konfranslarda öz ölkəsini təmsil etmək;
- Xarici peşəyönümlü elmi ədəbiyyatla tanış olmaq.

E.İ. Pasov və N.E. Kuzovleva kommunikativ yanaşmanın aşağıdakı prinsiplərini təqdim edirlər:
"- tələbələr dili ünsiyyətdə istifadə edərək öyrənirlər;
- sinifdəki dərslərin əsas məqsədi orijinal və mənalı ünsiyyətdir;
- nitqin səlisliyi ünsiyyətin mühüm parametridir;
- ünsiyyət müxtəlif dil bacarıqlarının inteqrasiyasını nəzərdə tutur;
- tədris yaradıcı təşkilati prosesdir və buna görə də səhvləri ehtiva edir" (Passov, Kuzovleva, 2010: 101-102). Buna müvafiq olaraq, hazırkı dövrdə kommunikativ bacarıqların aşağıdakı komponentlərini fərqləndirə bilərik:

- *Dilbilmə bacarığı* qrammatik cəhətdən düzgün formalar və sintaktik konstruksiyalar qurmaq, xarici dilin mövcud normalarına uyğun semantik seqmentləri dərk etmək və onları dil daşıyıcılarının istifadə etdiyi tərzdə işlətmək bacarığıdır.
- *Sosiolinqvistik səriştə* kommunikativ aktın şərtlərindən, danışanın kommunikativ məqsədindən, onun olduğu ünsiyyət şəraitindən, ünsiyyət quranların funksional və sosial rolundan, münasibətlərindən asılı olaraq, lazımi dil formasını, eləcə də ifadə tərzini seçmək bacarığı kimi başa düşülür.

- *Fikir yürütmə bacarığı* xarici dildə mətnin qurulması və şərhi üçün xüsusi strategiyadan istifadə etmə qabiliyyətidir.

- *Sosiomədəni səriştə* dil daşıyıcılarının nitq davranışının mədəni və milli xüsusiyyətləri ilə tanışlıqdır. Buraya adət və ənənələr, qaydalar, normalar, sosial münasibətlər, ədəb qaydaları, mərasimlər, ölkəşünaslığa aid məlumatlar daxildir.

- *Sosial səriştə* insanlarla təmasda olmaq istəyi, sosial və kommunikativ şəraitə alışmaq və onu idarə etmək bacarığıdır.

- *Xarici dildə peşəkar kommunikativ səriştə* dedikdə, dili bilən bir mütəxəssisin xarici dil mühitində səmərəli ünsiyyət qurma və mədəniyyətlərarası bir məkanda sosial-kommunikativ, gündəlik və peşəyönümlü mövzularda qarşılıqlı əlaqə qurma hazırlığı və qabiliyyəti başa düşülür. *"Xarici dil bu kontekstdə insanın multikultural dünyagörüşünün formalaşdırılması vasitəsidir"* (3). N.İ. Almazovaya görə, *"Düzgün nitq davranışı istənilən peşəkar situasiyada tələbələrdən nəinki dil bilikləri sistemini, həm də öyrənilən dilin ölkəsindəki qanunları, adətləri, milli mentaliteti mənimsəməyi tələb edir"* (Almazova, 2003: 4). Buna görə də mədəniyyətlərarası əməkdaşlıq kontekstində səmərəli peşəkar fəaliyyət xarici dildə aşağıdakı peşəkar ünsiyyət bacarıqlarını tələb edir:

professional leksikaya əsaslanan dil bilik və bacarıqları; dilin aid olduğu ölkənin xüsusiyyətləri barədə sosial-mədəni və sosiolinqvistik biliklər.

Bundan əlavə, müəllim leksik və qrammatik tapşırıqları da tətbiq etməlidir. Belə tapşırıqlar yalnız leksikanı mənimsəmək və təkrarlamaq üçün deyil, həm də qrammatik materialı möhkəmləndirmək üçündür. Belə iş üsulu həm dil öyrənənlərin praktik dərsləri üçün, həm də öz üzərlərində çalışmaları üçün nəzərdə tutulur və buna görə həm dərs zamanı, həm də auditoriyadan kənar məşğələlərdə (məsələn, sərbəst hazırlıq zamanı) həyata keçirilir.

İngilisdilli hüquqi diskursun tədrisi zamanı aşağıdakı peşəyönümlü mövzular üzrə mətnlər öyrədilir:

- Avtomatlaşdırılmış məlumat axtarış sistemi;
- Şübhəli şəxslərin zahiri əlamətlərinin təsvir olunması;
- İtkin düşmüş şəxslərin zahiri əlamətlərinin təsviri;
- Nəqliyyat vasitələri haqqında məlumat;
- Şəxsi əşyaların təsviri;
- İngilis dilində yol istiqaməti göstərən ifadələrin işlədilməsi;
- Cinayətin növləri;
- Yol-nəqliyyat hadisələri;
- Oğurluq hadisələri;
- Dələduzluq;
- Nəqliyyat vasitələrinin qaçırılması;
- Polisin fəaliyyətində istifadə olunan texniki vasitələr;
- Nəqliyyat vasitələrinin növləri;
- Silahlar;
- İlkin yardım;
- Nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi;
- İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları;
- Gecə və gündüz növbələri;
- Şübhəli şəxsin dindirilməsi;
- İctimai asayişin mühafizəsi;
- Özünümüdafiə;
- DİN-in strukturu;
- Polis idarələri;
- Müvəqqəti saxlama yerləri;
- Cinayətlərin profilaktikası;
- Hadisə yerinin mühafizəsi;

- Mənzildə, binada, ərazidə axtarışın aparılması;
- Cinayət törədən şübhəli şəxsi tutmaq;
- Antiterror;
- Kütləvi tədbirlər zamanı ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi;
- Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin qanunsuz saxlanılması, dövriyyəsinə və onların prekursorlarının qanunsuz idxalına, ixracına, tranzit nəql edilməsinə və istehsalına qarşı mübarizə;
- Təqsirləndirilən şəxsin axtarışı;
- Şəxsi axtarışın aparılması;
- Şübhəli şəxsin şəxsi axtarışı;
- Şəxsi məlumatların ələ keçirilməsi;
- Adamöldürmə;

İ.V. Raxmanova görə, *"... şifahi nitqi uğurla inkişaf etdirmək üçün müəyyən şəraitin yaradılmasına ehtiyac duyulur və buna mövzunu bilmək, müvafiq dil materialına malik olmaq, situasiyanın başa düşülməsi və söyləm üçün stimulun mövcudluğu aiddir"* (Raxmanov, 1980: 16). Belə ki, "Xarici dildə işgüzar və akademik kommunikasiya" fənninin tədrisinin əsas forması praktik dərsdir. Bir qayda olaraq, hər bir praktik dərs fərqli iş növləri sayılan danışıq, dinləmə, yazı, qrammatika bölmələrini birləşdirərək təşkil edilir. Bunun üçün müəllim klassik və innovativ pedaqoji üsulları seçir və birləşdirir. Beləliklə, xarici dillərin fəal və interaktiv tədrisində müasir metodlardan geniş istifadə olunur ki, bu da kursantlara dil materiallarını müəyyən peşəyönümlü mövzular çərçivəsində daha yaddaqalan və praktik şəkildə öyrənməyə kömək edir. Bu müasir metodlara biz aşağıdakıları aid edə bilərik:

Beyin həmləsi metodunun tətbiqi zamanı qrupa aşağıdakı tapşırıqlar verilir: mətnin ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya Azərbaycan dilindən ingilis dilinə ən yaxşı tərcümə variantını seçmək. Burada kursantların hər biri tərcümənin fərqli variantlarını leksik sinonimlərin nümunələrindən geniş istifadə edərək təqdim edir. Bundan əlavə, beyin həmləsi metodu vasitəsilə əməliyyat qrupu üzvlərinin cinayət yerindəki hərəkətlərinin alqoritmini ingilis dilində sadalamaq da olar.

Bir leksik mövzudan digərinə keçərkən *klaster metodundan* istifadə didaktik cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bu metod tədris prosesinin davamlılığını təmin etməyə imkan verir və yeni danışıq mövzularını öyrənən zaman, qrammatika qaydalarını nəzərdən keçirərkən və təkrarlayarkən, müəyyən mövzuda kommunikativ situasiya qurmaq, peşəyönümlü mətnləri, elmi layihə, tədqiqat işi və ya elmi-praktik konfransları müzakirə etmək kimi yaradıcı tapşırıqları yerinə yetirərkən yeni əldə edilmiş bilik və bacarıqların kursantlar tərəfindən sərbəst istifadəsinə kömək edir.

Səhnələşdirmə də effektiv üsullardandır, çünki dil öyrənənlər bu metodun köməyi ilə elə bir nitq şəraitinə düşürlər ki, orada ünsiyyət qurmaq üçün uyğun dil vasitələrini və xüsusi sözləri seçib istifadə etməli olurlar. Məsələn, belə bir tapşırıq: xarici dildə müstəntiq və cinayət şahidi arasında dialoq qurmaq. Bu dialoq tədris vəsaitində verilmiş mətnin leksik materialına və bu mövzuya aid bədii və ya sənədli filmlərdən seçilmiş videomateriallara əsasən tərtib olunur.

Hüquqi və sosial mövzulardakı orijinal mətnlər üzərində işləyərkən, həqiqətin üzə çıxarılması üçün müqayisə apararkən, sualları cavablandırarkən və s. hallarda *müzakirə metodundan* istifadə olunur.

İngilis dilində mətnə annotasiya hazırlayarkən *vizuallaşdırma metodunu* tətbiq etmək olar. Məsələn, qrupdan tələb olunur ki, orijinal mətndə olan məlumatları ümumiləşdirmək üçün ayrı-ayrı abzaslara aid suallar tərtib edilsin. Bu metod xüsusi, peşəyönümlü ədəbiyyatla işləmək, xarici dildə məlumatları şifahi və ya yazılı şəkildə ümumiləşdirmək və təhrif etmədən təqdim etmək bacarıqlarının inkişafı kimi əsas vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edir.

Rollu oyunlar istənilən xarici dil dərsində ənənəvi və hamıya məlum olan bir tapşırıq növüdür, belə ki, ingilis dilini xüsusi məqsədlərlə öyrənən üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Rollu oyunlar təhsili başa vurduqdan sonra kursantların düşəcəkləri peşəkar mühiti təqlid edir. Buna görə də müəllim rollu oyunları elə təşkil etməlidir ki, onlar gerçəkliyə mümkün qədər yaxın olsun. Rollu oyunu planlaşdırarkən müəllim nitq şəraitinin modelini, onun ayrı-ayrı fraqmentlərini, süjetin

inkişaf xəttini, rol oynayanları müəyyənləşdirir. Rollu oyun keçirmək həm mövzu üzərində işin son mərhələsində yaradıcı təfəkkürün inkişafı, həm də xarici dil öyrənməyə motivasiyanın artırılması baxımından ən vacib mərhələdir. Rollu oyunun uğurlu alınması müəllimin həyata keçirdiyi aşağıdakı amillərdən asılıdır: vəziyyətin şifahi təsviri; iştirakçıların oyuna daxil edilməsi; oyuna nəzarət; xüsusi psixoloji vəziyyət yaratmaq, yəni kommunikativ məqsədlərin reallaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması və yoldaşının cavab verməsi üçün imkan yaratma; rol oynayanların oyunda təbii davranışı; müəllim və kursantlar arasında dostluq münasibətləri yaratmaq, oyuna səmimi maraq göstərmək, uğura inam.

Kursantlar aşağıdakı mövzularda rollu oyunlar apara bilərlər:

Yenicə qarət olunmuş şəxsin dindirilməsi; şübhəlinin dindirilməsi; şahidlərin sorğusu; qəza barədə ailə üzvlərinə bildiriş; yaşayış icazəsi üçün müraciət edən şəxsin sənədlərinin doldurulması; bir turistin sürət həddini aşdığı üçün dayandırılması; sənədləri təqdim etmək tələbi; yolunu azmış turist üçün təlimat və s.

Nəticə

Beləliklə, yuxarıda göstərilən metod və texnologiyaların təsvirindən belə məlum olur ki, ingilisdilli hüquqi diskursun tədrisi zamanı praktik material seçimi fənnin məqsəd və vəzifələrindən, orijinal yazılı və vizual materialların məzmunundan, materialın sistemli şərhindən, əyanilikdən və s. amillərdən asılı olur.

Ədəbiyyat

1. Dijk, T., Kintsch, W. (1983). Strategies of discourse comprehension. New York: Academic Press, 413 p.
2. Passov, E., Kuzovleva, N. (2010). Osnovi kommunikativnoy teorii i texnologyy inoyazichnogo obrazovaniya. M.: Russki yazik. Kursi, 568 s.
3. https://e-koncept.ru/2014/54668.htm
4. Almazova, N. (2003). Kognitivnie aspekti formirovaniya mejkulturnoy kompetentnosti pri obuchenyy inostrannomu yaziku v neyazikovom vuze:avtoreferat dissertatsyy na soiskanie uchyonoy stepeni doktora pedagogicheskikh nauk. Sankt-Peterburg: RQPU im. A.I.Gertsena, 48 s.
5. Rakhmanov, I. (1980). Obuchenie ustnoy rechi na inostrannom yazike.M.: Vissh. shkola, 120 s.

Göndərildi: 27.02.2023 Qəbul edildi: 25.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/12-14

Əli İsmayılov
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
ismayilovali9509@gmail.com

BEYNƏLXALQ İQTİSADİ HÜQUQDA DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Xülasə

Son onilliklərdə davamlı inkişaf beynəlxalq hüququn prinsipi kimi nəzərəçarpacaq dərəcədə sürətlə inkişaf etmişdir. Bu, iqtisadi, ekoloji, sosial və idarəetmə ölçülərinə malik inteqrasiya olunmuş bir anlayışdır. Davamlı inkişaf indiyə qədər beynəlxalq hüququn müxtəlif mənbələrində, xüsusilə müqavilə hüququ və yumşaq hüquq sənədlərində və beynəlxalq ətraf mühit hüququndan və insan hüquqlarından beynəlxalq iqtisadi hüquq və investisiya hüququna qədər geniş şəkildə möhkəmlənmişdir. Ümumiyyətlə isə, iqtisadi müqavilələr və ikitərəfli investisiya müqavilələri getdikcə daha çox davamlı inkişafı özündə cəmləşdirir. Bu, həm də ekoloji, sosial və idarəetmə amillərini, habelə investisiya strategiyasında ictimai dəyərləri nəzərə alan biznesin aparılması və aktivlərin idarə edilməsinə yanaşma olan məsuliyyətli investisiya konsepsiyasını doğurdu. BMT-nin Biznes və İnsan Hüquqlarının Ümumi Prinsipləri (Ruqgi Prinsipləri) və 2030-cu ilədək Dünya İnkişaf Gündəliyinin Davamlı İnkişaf Məqsədləri məsuliyyətli investisiya prinsiplərinin təkamülü ilə sıx bağlıdır. Aydındır ki, onların həyata keçirilməsində bir çox maneələr mövcuddur. Bunlara icra mexanizmlərinin olmaması, mübahisəli investisiya təcrübələri və davamlı olmayan istehsal və istehlakın geniş yayılmış nümunələri daxildir.

Açar sözlər: *davamlılıq, davamlı inkişaf, ticarət, iqtisadiyyat, beynəlxalq iqtisadi hüquq*

Ali Ismayilov
Azerbaijani State Customs Committee Academy
master student
ismayilovali9509@gmail.com

The concept of sustainable development in international economic law

Abstract

In recent decades, sustainable development gained currency as a principle of international law remarkably quickly. It is an integrated concept, having economic, environmental, social and governance dimensions. Sustainable development is by now well anchored in various sources of international law, especially treaty law and soft law instruments, and ranging from international environmental law and human rights law to international economic law and investment law. As to the latter, regional economic treaties and bilateral investment treaties increasingly incorporate sustainable development. This also gave rise to the concept of responsible investment, which is an approach to conducting business and managing assets that includes environmental, social and governance factors as well as taking public values into account in investment strategy. The UN General Principles of Business and Human Rights (Ruggie Principles) and the Sustainable Development Goals of the World Development Agenda 2030 are closely related to the evolution of the principles for responsible investment. Obviously, many obstacles to their implementation do exist. These include the lack of enforcement mechanisms, controversial investment practices and widespread patterns of unsustainable production and consumption.

Keywords: *sustainability, sustainable development, trade, economy, international economic law*

Giriş

Davamlı inkişaf anlayışına beynəlxalq iqtisadi hüquq mövqeyindən tərif versək qeyd edə bilərik ki, "insan və təbiətin məhsuldar harmoniyada mövcud ola biləcəyi, indiki və gələcək nəsillərin sosial, iqtisadi və ekoloji tələblərini yerinə yetirməyə imkan verən şərait yaratmaq və saxlamaqdır" (Summaer, Smith, 2014: 43).

Beynəlxalq iqtisadi hüquq və davamlı inkişaf arasında qarşılıqlı əlaqəni təhlil edən zaman ona 3 aspekt üzrə yanaşmaq daha əlverişli olar.

1. Dünya ticarət hüququ (bu gün beynəlxalq ticarət hüququ faktiki olaraq ÜTT hüququ ilə təmsil olunur, ona görə də onu "dünya ticarət hüququ" adlandırmaq daha tutarlı görünür);

2. Transmilli investisiya hüququ və arbitraj (investisiya hüququ və arbitrajın "beynəlxalq" deyil, transmilli xarakteri, məsələn, özəl şirkətlər onun qanunların hazırlanmasında birbaşa iştirak etməsi);

3. Qlobal maliyyə tənzimlənməsi ("beynəlxalq" maliyyə hüququ adlanan hüquq üçün, məsələn, suveren borclanma vəziyyətində olduğu kimi , özəl və dövlət subyektlərinin qarışdığı yerlərdə transmilli kreditin ayrılmasını tənzimləyən qeyri-rəsmi qlobal rejimi təmsil edir).

Neoklassik iqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən dayanıqlı inkişafa nail olmaq mal və xidmətlərin xarici bazarlara çıxışını asanlaşdırmaq, xarici sərmayə axınını və sonrakı artımı stimullaşdırmaq üçün ticarətin və investisiyaların liberallaşdırılması deməkdir, lakin insan hüquqları dairəsi üzrə isə davamlı inkişaf yoxsulluğu azaltmaq, qlobal sağlamlığı yaxşılaşdırmaq və sülhü təşviq etmək üçün ekoloji davamlılığı, insan hüquqlarının müdafiəsi və gender bərabərliyini, habelə ədalətli inkişafı nəzərdə tutur (Duzer, Simons, Mayeda, 2013: 69).

Bu gün davamlı inkişaf 400-dən çox sənəddə qeydə alınmışdır, məsələn, Beynəlxalq Məhkəmənin (ICJ) presedent hüququ, ÜTT hüququ, investisiya arbitrajı daxil olmaqla beynəlxalq hüquq təcrübəsində nəzərdə tutulur və ya açıq şəkildə istinad edilir. Hal-hazırda isə BMT-nin 2030 Gündəliyi çərçivəsində Beynəlxalq iqtisadi hüquqa yanaşmaya nəzər salaq.

Davamlı inkişaf paradiqması dövlətin inkişaf strategiyalarına yeni və fərqli ölçülər gətirməli idi. "Davamlı inkişaf və dövlət" modeli daha çox neoliberal ideologiyadan istifadə edir, lakin bəzən isə daha çox davamlı adlandırılırdı. BMT-nin 2030-cu ilə qədər davam edən Davamlı İnkişaf Məqsədləri arasında 17 nömrəli DİM yalnız ticarətin və investisiyaların liberallaşdırılmasının artırılmasının tərəfdarıdır. 8 nömrəli DİM isə davamlı inkişafa, xüsusən də tam məşğulluğu və layiqli işi təşviq edən inklüziv inkişafa və ayrı iqtisadiyyata çağırır (3).

Bununla belə, söhbət artımdan gedir ki, bu da əsasən ÜDM artımı deməkdir. Məhz, o, həm inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş dövlətlər üçün ayrılmağı sürətləndirmək və beləliklə, onların resurs "məhsuldarlığını" artırmaq üçün mövcud texnoloji variantlara diqqət yetirir. Yəni, ekoloji "pisləri" iqtisadi "mallar"dan ayırmaq və beləliklə, həm iqtisadi, həm də ekoloji "faydaları" gətirməyi nəzərdə tuturdu (4).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, nə neoliberal strategiya çərçivəsində idxal olunan malların artan istehlakı, nə də əvvəlki inkişaf modellərinin yığılmış məhsuldarlığı təbii ehtiyatların tükənməsini, iqlim dəyişikliyini və ətraf mühitin deqradasiyasını azalda bilməz. DİM-lərə əsaslanan inkişaf strategiyası da kömək etmir, çünki iqtisadi artım davamlı olsa belə, yoxsulların pul gəlirlərini bir qədər artıra bilər, lakin ekoloji deqradasiyanı kompensasiya etmək daha çox istehlak mallarına sahiblik davamlı milli rifahın yaxşılaşdırılmasını təmin edə bilməzdi. Tükənmiş təbii sərvətin texnologiyaya və biliyə sərmayə qoyuluşu ilə kompensasiya oluna biləcəyi ideyasına əsaslanan inkişaf siyasətini müdafiə etmək çətindir (Beder, 2012: 131).

BMT-nin 2030 Gündəliyi və xüsusən də onun 2015-ci ildən sonrakı DİM-ləri məhsuldar harmoniya vasitəsilə universal artımı vurğulayır və istehlak və istehsalda qlobal resurs səmərəliliyini axtarırdı. 8 nömrəli DİM "2030-cu ilədək istehlak və istehsalda qlobal resurs səmərəliliyini tədricən artırmağa və iqtisadi artımı ətraf mühitin deqradasiyasından ayırmağa çalışmağa" çağırır. Ətraf mühitin deqradasiyası məsələləri bir qədər mübahisəli şəkildə "iqtisadi artımın" qlobal normativ səbətinə daxil edilir. Üstəlik, ətraf mühitin deqradasiyası və iqtisadi artımın daha "ekoloji cəhətdən səmərəli" artım nümunələri vasitəsilə əlaqəsinin kəsilə biləcəyi və

aparılmalı olduğu fərziyyəsi olduqca ziddiyyətlidir. Yəni, bu fərziyyədən irəli gələn modellər əks davamlıdır. Ayrılma yurisdiksiya, hüquq və dəyərlərin yeni formalarının yaradılmasında iştirak edir - məsələn, karbon ticarəti əməliyyatları vasitəsilə, əvəzedicilik isə gələcək nəsillərə tükənən təbii ehtiyatların itkisini kompensasiya edə biləcəyimiz əsas biznes və sənaye arqumentidir. Bunun kifayət qədər sadələşdirilmiş arqumentinin əsası ondan ibarətdir ki, tükənmiş təbii resurs ticarət üçün əsas yarada bilər (məsələn, karbon ticarəti), həmçinin texnologiya və biliyə investisiyalar hesabına kompensasiya oluna bilər (Evans, 2001: 3557). Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin artım yolu ilə davamlı inkişafla mübahisəli əlaqələri ilk məqsəd kimi qlobal yoxsulluğa yanaşmasını əhatə edir. Belə bir yanaşmanın gətirdiyi bir sıra problemlər var. Bunun ən başlıcası isə “tutma” problemi var. Məhz, bəşəriyyətin bütün ən aşağı 60 faizi 1999-2008-ci illər arasında qlobal ÜDM artımından əldə edilən gəlirin yalnız 5 faizini əldə etmişdir.

Nəticə

Qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, davamlı inkişaf konsepsiyası beynəlxalq iqtisadi hüquqda mühüm rola malikdir. Davamlı inkişaf cəmiyyətin marağının qorunmasına xidmət edir. Bu isə öz növbəsində beynəlxalq iqtisadi hüquq və ictimai maraq anlayışının qarşılıqlı uzlaşmasına gətirib çıxarır. “İctimai” maraq, yəni bütövlükdə cəmiyyətin marağı, ümumiyyətlə, müəyyən bir rejimin və ya “ictima”nın (əsasən, həmin rejimin əsas konstitusiya aktlarının tərəfləri) fərqli subyektlərinin maraqlarının “ictimai”dən fərqli olaraq “özəl” olduğunu bildirirdi. İctimai maraqların “suverenist” səviyyəsi sazişlərin müddəalarında nəzərdə tutulan ictimai maraqlara aiddir: iqtisadi və qeyri-iqtisadi problemlərin uzlaşdırılmasına yönəlmiş şərhedici müddəalar, müqavilənin dövlət siyasəti ilə ziddiyyətləri səbəbindən icra oluna bilməyən dövlət siyasəti istisnaları, qanunvericilik, qaçış müddəaları və s. İctimai maraqların “kollektiv üstünlüklər” səviyyəsi dövlətlərin həm də kollektiv olduqlarını vurğulayır və istənilən transmilli hüquqi rejimdə – istər GATT/ÜTT, istərsə də hər hansı digər sistem – icmalar öz kommunal təşkilatlarının təşkilini dövlətlərə həvalə edirdi. Mən təklif edirəm ki, ictimai maraq doğuran bu üç deyim IEL-in daha geniş sahəsini, o cümlədən investisiya hüququ, arbitraj və qlobal maliyyə tənzimləməsini öyrənmək üçün eyni dərəcədə informativ ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Summaer, J., Smith, L. (2014). The Role of Social and Intergenerational Equity in Making Changes in Human Well-Being Sustainable. AMBIO J. Hum. Environ, 43 p.
2. Duzer, V., Simons, J., Mayeda, G. (2013). Integrating Sustainable Development into International Investment Agreements: A Guide for Developing Countries; Commonwealth Secretariat: London, UK, 69 p.
3. https://sustainabledevelopment.un.org/topics
4. http://www.unep.org/resourcepanel/Publications/AreasofAssessment/Decoupling/Decoupling/tabid/56048/Default.aspx (accessed on 31 August 2018).
5. Beder, S., Murray, J., Cawthorne, G., Dey, C. (2012). Responsibility and Intergenerational equity. In Enough for All Forever: A Handbook for Learning about Sustainability. Eds.; Common Ground Publishing: Champaign, IL, USA, 131 p.
6. Evans, P., Baltes, P., Smelser, N. (2001). Development and the State. In International Encyclopedia of the Social Behavioral Sciences, 1st ed.; Eds.; Elsevier: Amsterdam, The Netherlands, 3557 p.

Göndərildi: 27.02.2023 Qəbul edildi: 21.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/15-18

Azad Akhmedbeyli
Azerbaijani State Customs Committee Academy
master student
azadakhmedbeyli1@gmail.com

THE ESSENCE AND THE IMPACT OF FREE ECONOMİC ZONES ON THE ECONOMY

Abstract

The scientific work tells about the history of the formation and essence of free economic zones, the purpose of creating and influencing the state economic system of special economic zones. The scientific work will analyze *the impact of free economic zones on the economy of the state*. Also in the scientific work, an analysis of one of the successful models of the free economic zone - the Dubai Special Zone will be carried out and the reasons for the success of this institution will be derived. The development of economic zones can lead to attracting foreign investment, increasing exports of products, creating new jobs and increasing incomes of the population. It also contributes to the development of innovative technologies, increasing the productivity and competitiveness of regional enterprises and reducing the dependence of the economy on oil and gas revenues. As a new institution of the modern era, the activity of Free Economic Zones is a mechanism that will contribute to the high standard of living of the population, diversification and healthy growth of the economy.

In general, the development of economic zones is an important factor in creating favorable conditions for business and investment, which can contribute to sustainable economic growth and development of the region and the country as a whole.

Azad Əhmədbəyli
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
azadakhmedbeyli1@gmail.com

Azad iqtisadi zonaların mahiyyəti və iqtisadiyyata təsiri

Xülasə

Elmi iş azad iqtisadi zonaların yaradılması tarixi, mahiyyəti, azad iqtisadi zonaların yaradılmasının və inkişaf edilməsinin məqsədləri barədə məlumatları əks etdirəcəkdir. Elmi iş azad iqtisadi zonaların dövlət iqtisadiyyatına təsirini tədqiq edəcəkdir. Həmçinin, məqalədə azad iqtisadi zonaların ən uğurlu modellərindən biri hesab edilən – Dubay Xüsusi Zonasının uğurunun səbəbləri haqqında məlumatlar əks etdiriləcəkdir.

Azad iqtisadi zonaların inkişafı xarici investisiyaların cəlbinə, məhsul ixracatının yüksəldilməsinə, yeni iş yerlərinin yaradılması və əhalinin gəlirlərinin artırılması ilə nəticələnə bilər. Həmçinin, Azad iqtisadi zonaların inkişafı innovativ texnologiyaların inkişafına, regional müəssisələrin məhsuldarlığının və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına və iqtisadiyyatın neft və qaz gəlirlərindən asılılığının azalmasına kömək edir. Müasir dövrün yeni institutu olaraq azad iqtisadi zonaların fəaliyyəti əhalinin yüksək yaşayış səviyyəsinin, iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və sağlam artımını şərtləndirəcək mexanizmidir.

Ümumiyyətlə, iqtisadi zonaların inkişafı davamlı iqtisadi inkişafa, həm ölkənin, həm də bütövlükdə bölgənin inkişafına kömək edə biləcək əlverişli iş və investisiya mühitinin yaradılmasında mühüm amildir.

Keywords: *free economic zones, investments, international trading, Dubai Special Economic Zone, economic law*

Introduction

Essence of free economic zones. Free economic zones (FEZs) are designated areas within a country that are subject to special economic regulations designed to attract foreign investment, stimulate economic growth, and create jobs. The essence of FEZs is the provision of a business-friendly environment that offers a range of incentives and benefits to investors and entrepreneurs.

FEZs typically offer a range of benefits to businesses, including tax incentives, reduced bureaucracy, streamlined regulatory processes, access to specialized infrastructure and services, and a skilled and educated workforce. These benefits make it easier for companies to set up and operate within FEZs, and help to reduce the costs associated with doing business (The text of Agreement on Trade Facilitation, 2014).

FEZs are typically established in strategic locations such as ports, airports, and other transportation hubs, which provide easy access to international markets. They often specialize in specific industries such as manufacturing, logistics, or technology, which allows them to leverage local strengths and resources to create a competitive advantage.

The essence of FEZs is the creation of an environment that is conducive to business and investment, which helps to attract domestic and foreign investors, stimulate economic growth, and create jobs. By providing a range of incentives and benefits to businesses, FEZs help to drive innovation, promote economic development, and improve the competitiveness of the regions in which they are located.

Main goals of free economic zones. The main goals of free economic zones (FEZs) are to attract foreign investment, create jobs, promote economic development, and enhance international trade. Some of the specific goals of FEZs include:

1. Attracting Foreign Investment: One of the primary goals of FEZs is to attract foreign direct investment (FDI) by offering a range of incentives and benefits to investors. These incentives may include tax breaks, reduced bureaucratic procedures, access to specialized infrastructure and services, and other business-friendly policies.
2. Creating Jobs: FEZs are designed to create employment opportunities for local residents by attracting companies and entrepreneurs to invest in the region. By creating new jobs, FEZs help to reduce unemployment and improve the standard of living in the local community.
3. Promoting Economic Development: FEZs are established in strategic locations that are well-suited to specific industries such as manufacturing, logistics, or technology. By promoting the development of these industries, FEZs help to diversify the local economy, promote innovation, and enhance the competitiveness of the region.
4. Enhancing International Trade: FEZs are often located in close proximity to transportation hubs such as ports and airports, which makes them ideal locations for international trade. By providing a business-friendly environment that facilitates trade, FEZs help to increase exports, promote international cooperation, and enhance the global competitiveness of the region (Kusago, Tzannatos, 1998).

Overall, the main goals of FEZs are to create a favorable business environment that attracts investment, creates jobs, and promotes economic development in the region. By achieving these goals, FEZs can help to drive growth, reduce poverty, and improve the quality of life for local residents.

History of free economic zones. The concept of free economic zones (FEZs) dates back to the early 20th century when the first export processing zones (EPZs) were established in Puerto Rico in 1947. However, the idea of creating special economic zones with preferential treatment for investors and entrepreneurs became more widespread in the 1970s and 1980s.

One of the earliest examples of a modern FEZ was the Shannon Free Zone, which was established in Ireland in 1959. The Shannon Free Zone was designed to attract foreign investment

by offering a range of incentives, including tax breaks and other business-friendly policies. The success of the Shannon Free Zone inspired other countries to establish similar zones, including Singapore, which established the Jurong Industrial Estate in 1961.

In the 1970s, China established its first special economic zone (SEZ) in Shenzhen, which was initially established as a small fishing village but was transformed into a modern city with a thriving economy. The success of the Shenzhen SEZ inspired China to establish additional SEZs, which played a key role in China's rapid economic growth over the past few decades.

Since then, FEZs have become increasingly popular around the world, with many countries establishing their own zones in an effort to attract foreign investment and promote economic development. Today, there are thousands of FEZs around the world, ranging from small industrial parks to entire cities dedicated to promoting economic growth and development.

The impact of free economic zones on the economy of the state. Free economic zones (FEZs) can have a significant impact on the economy of the state in which they are established (Rhee, Katterbach, White, 1990).

Here are some of the ways in which FEZs can affect the economy: Increased Foreign Investment: FEZs can attract foreign investment by offering a range of incentives and benefits to investors, including tax breaks, streamlined bureaucratic procedures, access to specialized infrastructure, and other business-friendly policies. This can increase capital flows into the economy and promote economic growth. Job Creation: FEZs can create jobs by providing new employment opportunities for workers. This can help to reduce unemployment and poverty, and improve living standards for the population. Economic Diversification: FEZs can promote economic diversification by encouraging the development of new industries and sectors within the economy. This can reduce dependence on traditional industries and promote greater resilience and competitiveness. Export Promotion: FEZs can promote exports by providing a platform for local companies to access foreign markets. This can help to increase foreign exchange earnings and improve the balance of trade. Regional Development: FEZs can promote regional development by stimulating economic activity in underdeveloped or disadvantaged areas. This can help to reduce regional disparities and promote greater social and economic cohesion (World Bank, 1992).

The reason behind the success of free economic zones in Dubai. There are several factors that have contributed to the success of free economic zones (FEZs) in Dubai:

Strategic location: Dubai is strategically located between Europe and Asia, making it an ideal hub for international trade and commerce. Its proximity to major shipping lanes and air transportation routes has made it a popular destination for businesses seeking to establish a foothold in the Middle East and North Africa (MENA) region. Pro-business environment: The government of Dubai has created a pro-business environment that is supportive of foreign investment. This includes a favorable tax regime, streamlined regulations and procedures, and a range of incentives and benefits for companies operating within the FEZs. World-class infrastructure: Dubai has invested heavily in developing world-class infrastructure, including modern ports, airports, and transportation networks. Strong legal framework: Dubai has a strong legal framework that provides a stable and predictable business environment. The regulatory framework for FEZs is transparent and well-defined, making it easier for companies to navigate the legal and regulatory landscape. Diversification of the economy: Dubai has been successful in diversifying its economy away from reliance on oil and gas. The development of FEZs has been a key part of this strategy, as it has helped to attract a diverse range of businesses and industries to the region (Molavi, 2005).

The success of FEZs in Dubai can be attributed to a combination of these factors, as well as the forward-thinking approach of the government in creating a business-friendly environment that is attractive to both local and international businesses.

Conclusion

Overall, the impact of FEZs on the economy of the state will depend on a range of factors, including the legal framework governing the zones, the quality of the infrastructure and services

provided, the skills and capabilities of the local workforce, and the nature of the industries and sectors that are established within the zones.

References

1. The text of Agreement on Trade Facilitation; (2014). 28 november, 14-6946
2. Kusago, T., Tzannatos, Z. (1998). Export processing zones: a review in need of update (English). Social Protection Discussion Paper series; №. SP 39802. Washington
3. Rhee, Y., Katterbach, K., White, J. (1990). Free Trade Zones in Export Strategies. İndustry Series Paper No. 36. Industry Development Division, the World Bank
4. World Bank. (1992). World Development Report: Development and the Environment, New York: Oxford University Press, p.24
5. Molavi, A. (2005). "Dubai Rising" Brown Journal of World Affairs 12 (1): 103-10.

Received: 10.02.2023 Accepted: 22.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/19-23

Ramil Məmmədzadə
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
mamedzade_rom@mail.ru

AVROPA İTTİFAQININ TİCARƏT QANUNVERİCİLİYİ VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ GÖMRÜK MƏCƏLLƏSİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Tədqiqat işinin mövzusu Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqının əməkdaşlığına və gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə həsr olunmuşdur. Mövzu daxilində inteqrasiyanın zəruriliyinə, doğurduğu müsbət nəticələrə toxunulmuş, Avropa Qonşuluq Siyasəti və Şərq Tərəfdaşlığı layihəsi barədə məlumat verilmişdir.

Bu tədqiqat işində ilk növbədə Avropa İttifaqı və onun ticarət qanunvericiliyinin formalaşması tarixindən bəhs etmək yerinə düşərdi. Belə ki, yarandığı 1950-ci illərdən bu günə qədər davam edən ticarət və inkişaf siyasəti Fransanın Avropa İqtisadi Birliyinə müstəmləkələrin əldə edilməsi məqsədilə qoşulmasına olan tələbatından formalaşmışdır. Keçən dövr ərzində ticarət üstünlükləri bütün inkişaf etməkdə olan ölkələri əhatə edəcək şəkildə böyüdü. Bununla belə, bu status-kvonu inkişaf etməkdə olan ölkələrə yardıma olan erkən tələbatın təbii təkamülü kimi görmək düzgün olmazdı. Əksinə, Aİ-nin ticarət üstünlükləri sistemi keçmiş müstəmləkələrin iqtisadi maraqlarını qorumaq məqsədi daşımaqla onların tələbatları əsasında Avropa bazarlarına çıxışını yaxşılaşdırmaq üçün qarşılıqlı yardım göstərməkdən ibarət olmuşdur. İnkişaf nöqteyi-nəzərindən bu, anomaliyaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Hətta bu gün daha əlverişli mənşə qaydaları ilə Sudan Avropa İttifaqı ilə Laosa nisbətən daha yaxşı şərtlərlə ticarət edir. Bununla belə, bu tədqiqatın diqqət mərkəzinə çatdırmağa çalışdığı əsas məsələ Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi, xüsusən gömrük qanunvericiliyi arasında mövcud olan kompromislərin araşdırılmasıdır.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, gömrük, ticarət, Məcəllə, Azərbaycan Respublikası, Avropa Qonşuluq Siyasəti*

Ramil Məmmədzadə
Academy of the State Customs Committee of the
Republic of Azerbaijan
master student
mamedzade_rom@mail.ru

Comparative analysis of the trade legislation of the european union and the customs code of the republic of Azerbaijan

Abstract

The topic of the research work is dedicated to the cooperation between the Republic of Azerbaijan and the European Union and the improvement of customs legislation. Within the topic, the necessity of integration, its positive results were touched upon, and information was given about the European Neighborhood Policy and the Eastern Partnership project.

In this article, first of all, it would be appropriate to talk about the history of the formation of the European Union and its trade legislation. Thus, the trade and development policy that has continued since its inception in the 1950s until today was formed by France's demand to join the European Economic Community for the purpose of acquiring colonies. Over the past period, trade preferences have grown to include all developing countries. However, it would be wrong to see this

status quo as a natural evolution of the early demand for aid in developing countries. On the contrary, the EU's system of trade preferences has been aimed at protecting the economic interests of former colonies and providing mutual assistance to improve their access to European markets based on their needs. From a developmental point of view, this has led to anomalies. Even today, with more favorable rules of origin, Sudan trades with the European Union on better terms than with Laos. However, the main issue that this study tries to focus on is the investigation of compromises between the legislation of the European Union and the Republic of Azerbaijan, especially the customs legislation.

Keywords: *European Union, customs, trade, Code, The Republic of Azerbaijan, European Neighborhood Policy*

Giriş

Avropa İttifaqı hüququnun beynəlxalq hüquqdan ilham alaraq ortaya çıxmasına baxmayaraq, o, beynəlxalq hüququ xarakterizə edən a) hər bir dövlət üçün məcburi olmaması, b) vətəndaşları deyil, yalnız dövlətləri subyekt qismində tanıması kimi bəzi elementləri qəbul etməmişdir. Milli hüquq sistemlərinin bu sahədəki roluna gəlsək, onu qeyd etmək lazımdır ki, Avropa İttifaqı hüququ özündə milli hüquq sistemləri üçün xarakterik olan element, prosedur və mexanizmləri birləşdirir. Onlar Avropa İttifaqının yurisdiksiyasına aid edilən məsələləri maksimum həll etmək üçün tətbiq olunur. Nəticə etibarilə Avropa İttifaqı hüququ digər hüquq sistemlərindən uzaq qalmır, hətta əksinə öz funksiyalarını beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqə konteksində yerinə yetirərək fəaliyyət göstərir və bu zaman müvafiq prinsiplərin köməyi ilə həmin "qarşılıqlı əlaqə" tənzimlənir (Chalmers, Davies, 2010: 164).

Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası arasında mövcud olan münasibətlər ilk növbədə siyasi sferada formalaşmağa başlanmışdır. AR-nın müstəqilliyinin əldə olunmasından sonra Aİ ilə sıx iqtisadi münasibətlər də meydana gəlmişdir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının bu təşkilatla iqtisadi əlaqələrinin formalaşma məqsədi və tarixindən də bəhs etmək yerinə düşərdi.

Regional böhran və münaqişələrin baş verdiyi dönəmdə Şərqlə Qərbi birləşdirən həssas coğrafi mövqedə yerləşən ölkəmizin davamlı və normal inkişafı, iqtisadi və sosial sahələr, habelə dövlət idarəçiliyi sferasında islahatların aparılması, daxili problemlərinin xüsusilə də Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli Azərbaycan üçün ən öndə məqsədlərdən olmuşdur. Dünya praktikasına nəzər saldıqda iqtisadi, siyasi və mədəni inteqrasiyanın təzahürü olan qloballaşma prosseslərinə qoşulmaq ölkənin ümumi inkişafı habelə inkişaf etmiş dövlətlər siyahısına qoşulması üçün mühüm amildir. XXI əsr üçün bu siyasi və iqtisadi gedişatı nəzərə alaraq Azərbaycan üçün inkişafın qərb modelinin seçilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının təminat altına alan, iqtisadi inteqrasiyasına, sosial-ekoloji, hüquqi-humanitar təhlükəsizliyinə görə göstəricilərinin pik nöqtəsi olan Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığın qurulmasının daha məqsədəuyğun olmasını görürük. Eyni zamanda Avropa İttifaqının da genişlənmə siyasətinə uyğun olaraq 2004-cü ildə 10 Şərqi Avropa dövlətinin Birliyə qoşulması ilə şərq qonşuları ilə münasibətlərin inkişafında maraqlarının artmasının da şahidi oluruq (Eyvazova, Əliyev, 2018: 31-34).

Ümumiyyətlə, AR-nın Aİ ilə iqtisadi əlaqələrinin ilk formaları onun Sovet Sosialist Respublikalar İttifaqının tərkib hissəsi olduğu dövrlərə təsadüf edir.

Buna misal olaraq Aİ və SSRİ arasında Ticarət və Əməkdaşlıq haqqında ilk nəsil müqavilələri göstərə bilərik. Bu müqavilələr 18 dekabr 1989-cu ildə imzalanmış və 1 aprel 1990-cı ildə qüvvəyə minmişdir. Bu müqaviləyə əsasən malların ticarəti ilə əlaqədar daha əlverişli milli rejim müəyyənləşirdi və sovet mallarına münasibətdə bəzi Avropa ölkələrinin müəyyənləşdirdiyi kəmiyyət məhdudlaşdırılmasının götürülməsi vasitəsilə idxalın məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulurdu (maddə 5-9). Müqavilə həmçinin təminat qismində qarşılıqlı tədbirlərin də mümkünlüyünü nəzərdə tuturdu (3).

Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlığının hüquqi əsası olan sənədləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bunlardan 1996-cı il 22 aprel tarixində imzalanmış, 1 iyul 1999-cu il tarixində qüvvəyə minmiş Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi; 14 noyabr 2006-cı ildə imzalanmış

Avropa İttifaqı-Azərbaycan Fəaliyyət Planı; 2006-cı il 7 noyabr tarixində imzalanmış Avropa İttifaqı və Azərbaycan arasında Enerji üzrə Strateji Əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu; 2008-ci il 16 iyun tarixində imzalanmış Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Avropa Birlikləri Komissiyası arasında Çərçivə Sazişi; 2009-cu il 7 may tarixində imzalanmış Şərq Tərəfdaşlığı Bəyannaməsi; 2011-ci il 13 yanvar tarixində imzalanmış Cənub Qaz Dəhlizinin təsis edilməsinə dair "Birgə Bəyannamə"; 2011-ci il 13 yanvar tarixində imzalanmış Azərbaycan və Avropa İttifaqı arasında Cənub Qaz Dəhlizi üzrə İşçi Qrupunun yaradılmasına dair Niyyət Protoкolu; 2011-ci il 13 yanvar tarixində imzalanmış Avropa İttifaqının Avropa Qonşuluq və Tərəfdaşlıq Aləti çərçivəsində Avropa Komissiyası və Azərbaycan Respublikası arasında 2011-2013-cü illər üzrə Milli İndikativ Proqrama (MİP) dair Anlaşma Memorandumu; 2011-ci il 13 yanvar tarixində imzalanmış Şərq Tərəfdaşlığı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında Hərtərəfli İnstitusional Quruculuq (HİQ) Proqramının Çərçivə Sənədinə dair Anlaşma Memorandumu; 2013-cü il 29 noyabr tarixində imzalanmış «Azərbaycan Respublikası və Avropa İttifaqı arasında vizaların rəsmiləşdirilməsinin sadələşdirilməsi haqqında» Saziş; 2014-cü il 28 fevral tarixində imzalanmış «Azərbaycan Respublikası ilə Avropa İttifaqı arasında icazəsiz yaşayan şəxslərin readmissiyası haqqında Saziş»; 2014-cü il 14 iyun tarixində imzalanmış «Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında Azərbaycanın İttifaq proqramlarındakı iştirakının ümumi prinsipləri haqqında Çərçivə Sazişi üzrə, bir tərəfdən Avropa Birlikləri və onların üzv dövlətləri, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişinə əlavə Protoкol» (Protoкol 2016-cı il 14 iyun tarixində qüvvəyə minmişdir). Bu sənədlərdən də göründüyü kimi Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlığı çox şaxəlidir, lakin iqtisadi sferada əməkdaşlıq daha çox ön plana çıxır (4).

İttifaq bəzi üzv ölkələrdəki iqtisadi böhranlar kimi daxili problemlərdən başqa, həmçinin xarici siyasətdə də ciddi çağırışlarla üz-üzədir. ABŞ ilə strateji əhəmiyyətli bir çox mövzuda fərqli yanaşmalar, Çinin qlobal güc kimi yüкsəlməsi nəticəsində yaranan mürəkkəb geosiyasi vəziyyət, Rusiya ilə Ukrayna böhranından sonra korlanan və hələ də problemli qalan münasibətlər və eyni zamanda bütün bunlar haqqında üzv dövlətlər arasındakı fikir ayrılığı Aİ-nin xarici siyasətini sınağa çəkən çağırışlardan yalnız bəziləridir. Bu yazıda Aİ-nin xarici siyasətində meydana çıxmış əsas təhdid və çağırışlar, onlar haqqında aparıcı üzv dövlətlər arasında yaranmış fikir ayrılığının səbəbləri və həmçinin bunun yaşadığımız bölgə üçün mümkün nəticələri haqqında qısa təhlil aparılacaq. Təhlildəki əsas arqumentlər qısa şəкildə: 1. ABŞ ilə ziddiyyətlər artır, amma transatlantik əməkdaşlığa ehtiyac azalmır. 2. Çinin Avropada iqtisadi rolu güclənir, amma Pekin etibarlı və arzuolunan tərəfdaş sayılmır. 3. Rusiya ilə əlaqələrin bərpa olunması ehtiyacı artır, amma ikitərəfli əlaqələri gərginləşdirən məsələlər buna imkan vermir. 4. Aİ haqqında yuxarıda sadalanan və digər xarici və daxili məsələlər onun Şərq Tərəfdaşlığı regionunda qətiyyətli beynəlxalq faktor kimi fəaliyyət göstərməsini çətinləşdirir. Transatlantik əməkdaşlıqda nə baş verir? Donald Trampın ABŞ Prezidenti seçilməsindən sonra tədricən eroziyaya uğrayan transatlantik əlaqələrdə problemlər artmaqda və dərinləşməkdədir. Vaşinqtonun avropalı müttəfiqləri ilə müvafiq məsləhətləşmələr aparmadan beynəlxalq təhlükəsizliк üçün mühüm əhəmiyyət daşıyan bir çox məsələdə təkbaşına qərar verməsi Rusiya və Çin kimi ölkələrlə münasibətlərdə avropalı müttəfiqlərin maraqlarını və narahatlıqlarını nəzərə almadan hərəkət etməsi və bütün tənqidlərə baxmayaraq bu yanaşmadan geri dönməməsi Avropada ciddi narahatlığa səbəb olub (5).

Aİ-nin bərqərar olmuş ən mühüm nailiyyətlərindən biri İttifaq dövlətləri arasında əmtəələrin, şəxslərin, kapital və xidmətlərin sərbəst hərəkətinin təmin edilməsidir. Sözün geniş mənasında şəxslərin hərəkət azadlığı: işçilərin və işləməyən şəxslərin (tələbələrin və pensiyaçıların və b.), üçüncü ölkələrin vətəndaşlarının, müəssisələrin (hüquqi şəxslərin) hərəkət azadlığını və Şengen məkanında şəxslərin vizasız hərəkətini ehtiva edir.

Onu da qeyd edək ki, 2011-ci ildən Aİ və Azərbaycan Respublikası arasında viza rejiminin sadələşdirilməsinə dair rəsmi məsləhətləşmələrə və danışıqlara start verilmişdir. İkinci kateqoriya dövlətlərə isə, ABŞ, İsveçrə, Yaponiya və digər inkişaf etmiş dövlətlər, Baltik dövlətləri, Türkiyə istisna olmaqla, Aİ üzv olmağa rəsmi namizəd olan digər dövlətlər, Braziliya, Malaziya, Uruqvay

da daxil olmaqla bəzi inkişaf etməkdə olan dövlətlər aid olmaqla 45-dən artıq dövlət daxildir. Qeyd etmək vacibdir ki, göstərilən hər iki halda Şengen məkanına gəlmə qısamüddətli səfərlərə (maksimum 3 ay) aiddir. Qısamüddətli vizanın müddəti 90 gündür. Əgər əcnəbi (vətəndaşlığından asılı olmayaraq) daha uzun müddət üçün Şengen məkanında olmaq niyyətindədirsə, o zaman üzv-dövlətlərin özləri müstəqil qərar verir ki, həmin şəxsdən viza tələb etmək lazımdır, yaxud da həmin şəxsdən viza tələb etmək lazım deyil, lazımdırsa, hansı şərtlərlə verilməlidir. Yəni qısamüddətli vizalardan fərqli olaraq, uzunmüddətli (3 aydan yuxarı) vizaların verilməsi hər bir üz dövlətin öz daxili qanunvericiliyi ilə nizama salınır. Aİ çərçivəsində vizaların verilmə qaydasını tənzim edən bir sıra hüquqi sənədlər qüvvədədir. Ümumiyyətlə, viza və viza rejimi haqqında Aİ bugünkü qanunvericiliyi bir-biri ilə çox səviyyəli, məntiqi qarşılıqlı əlaqəli sistemi təşkil edən 10-dan çox sənədi daxil edir: müvafiq sənədlər içərisində ən mühümü və əsas mənbə rolunu oynayan normativ aktlar qismində 1990-cı il Şengen Konvensiyası (Vizalar adlanan 3-cü fəslin 2-ci bölməsi «Şəxslərin hərəkəti və daxili sərhədlərdə yoxlanışların ləğv edilməsi») və 2006-cı il Sərhədlər haqqında Şengen Məcəlləsi çıxış edirlər (6).

Tədqiqatın əsasını təşkil edən Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin Avropa İttifaqının ticarət qanunvericiliyi ilə müqayisəsi və inkişaf perspektivlərinə toxunaraq hazırki gömrük sahəsində görülən tədbirlərin avropa modelinə uyğunlaşdırılmasına nəzər salsaq, İttifaqla əməkdaşlıq sahəsində kifayət qədər inkişafa nail olunmasını görə bilərik. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikası gömrük sisteminin 2007-2011-ci illərdə inkişafına dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir. Proqramda gömrük işinin tənzimlənməsi sisteminin, o cümlədən qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi tədbirləri əks olunmuşdur. Proqramın icrası çərçivəsində müvafiq işlər görülmüş, o cümlədən yeni Gömrük Məcəlləsinin layihəsi (2012) hazırlanmışdır. Yeni Məcəllə layihəsində təhlükəsizlik, terrorizm və qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə, şəffaflıq, çeviklik, minimum informasiya əsasında gömrük rəsmiləşdirilməsi, avtomatlaşdırma sisteminə keçid, kağız əsaslı prosesdən asılılığın aradan qaldırılması, risklərin idarə edilməsi sisteminin əhatə dairəsinin və elektron məlumatlandırma sisteminin daha da genişləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2009-cu il yanvarın 1-dən etibarən gömrük sistemində “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqinə başlanılmışdır. AQS çərçivəsində Aİ-nin və BMT-nin İnkişaf Proqramının birgə dəstəyi ilə həyata keçirilən “Azərbaycan Respublikasında Gömrük Xidmətinin Təkmilləşdirilməsi” layihəsi çərçivəsində “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında” Beynəlxalq Konvensiyanın (Kioto Konvensiyası) və Ümumdünya Gömrüк Təşkilatının “Beynəlxalq Ticarətin Asanlaşdırılması və Təhlükəsizliyi Üzrə Çərçivə Standartları”nın milli gömrük qanunvericiliyində əks olunması istiqamətində müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Bütün bu tədbirlər, Azərbaycanın əsas ixrac fəaliyyətində tərəfdaşı olan Avropa İttifaqı ilə əlaqələrinin genişləndirilməsində mühüm rol oynamışdır (7).

Nəticə

Postsovet ölkələrinin milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin olunması üçün inkişaf etmiş dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlatların xüsusi rolu olmuşdur. Bu baxımından Avropa İttifaqının Azərbaycanın regional və beynəlxalq əməkdaşlığının gücləndirilməsi, müasir texnologiyaların əldə edilməsi, mütərəqqi idarəçilik təcrübəsinin mənimsənilməsində xüsusi rolu olmuşdur. Aparılan tədqiqat prosesini qısa şəkildə sistematik olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

- AR müstəqilliyi 1991-ci ildə tanınmış, 1992-ci il 27 fevral tarixindən diplomatik əlaqələr qurulmuşdur;
- Respublika ərazisində ticarət, nəqliyyat və gömrük sahəsində aparılan işləri dəstəkləmək məramı ilə irimiqyaslı layihə olan TACİS proqramı, ardınca onun davamı olaraq 2004-cü ildən AQS-in maliyə mexanizmi olan AQTA həyata keçirilmişdir. Lakin, ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, Avropa Qonşuluq Siyasəti əhatə etdiyi ölkələrə inteqrasiya məsələsində fərqli mövqedən çıxış etməsi, habelə bu dövlətlərin inkişaf səviyyəsinin də fərqli olması səbəbindən müəyyən

çatışmazlıqlarının olması ilə xarakterizə edilə bilər. Üzvolma perspektivinin olmadığı şərtlər daxilində islahatların aparılması effektivliyinin az olması nəzərə çarpır.;

- Tərəflər arasında 1999-cu il tarixindən qüvvəyə minəcək Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdır.

2009-cu il tarixindən Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. ŞƏT çərçivəsində ixracyönümlü olan biznesin, KOB-ların inkişafının, QHT-lərin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, mütəxəssislərin Aİ ölkələrində təhsil və təkmilləşdirmə proqramlarına cəlb olunması, tələbə və magistrların Avropa universitetlərində təhsil proqramlarına cəlb olunması, elmi və mədəni mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi ilə bağlı kifayət qədər tədbirlər görülsə də əvvəldən qarşıya məqsəd kimi qoyulan ÜTT-yə üzvlük məsələsi həll olunmayan qalmış, viza liberalizaiyası həyata keçirilməmişdir. İxracyönümlü siyasət dəstəklənsə də nəticədə onun predmetini əsasən enerji məhsulları təşkil etmiş, qeyri-neft sektoru nəzərəçarpacaq dərəcədə inkişaf etdirilməmişdir. ŞƏT-i əhatə edən 3 dövlətlə (Ukrayna, Moldova, Gürcüstan) Assossasiya haqqında saziş imzalansa da Azərbaycan üçün bu reallaşdırılmamış, münasibətlər TƏM-ə əsaslanaraq davam etdirilmişdir. Ümumilikdə analitik təhlillərin nəticələrini və müasir reallıqları nəzərə alaraq, bu qənaətə gəlirik ki, orta müddətli perspektivdə Azərbaycanın tədricən AİM-ə inteqrasiyası (İslandiya, Norveç və Lixtenşeyn kimi) realdır və bu məsələdə tərəflərin maraqları üst-üstə düşür. 2019-cu ilin may ayında Şərq Tərəfdaşlığının 10 illiyinin qeyd edilməsi ilə bağlı Visegrad Insight da növbəti on il üçün inkişaf strategiyası ilə bağlı 4 ssenari layihəsi (Pragmatic integration, Russian hegemony, EU pivot to Moscow, Civic emancipation) hazırlamışdır. Hər bir ssenarinini nəzərdən keçirərək deyə bilərik ki, praqmatik intqrasiya yolunun seçilməsi Azərbaycanın genişləndirilməsi, siyasi problemlərinin həllində gələcəkdə xüsusi rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat

1. Chalmers, D., Davies, G. (2010). European Union Law: Texts and Materials, p.164.
2. Eyvazova, S., Əliyev, İ. (2018). Avropa İttifaqı və Azərbaycan Respublikası əməkdaşlığının hüquqi əsasları dərs vəsaiti. Elmi red. Azərnəşr. pp.31-34.
3. https://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2011_854.pdf
4. https://www.qanun.az/images/journal/2019-10-11-14-31-321570789892.pdf/
5. Treaty on the Functioning of the European Union: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT.
6. Yeni Yazarlar vÉŽ SÉŽnÉŽtÃ§ilÉŽf Qurumu mayÄ±n 26-da M (elibrary.az)
7. European Union Funding to Civil Society in Azerbaijan 2012 http://www.eeas.europa.eu/archives/delegations/azerbaijan/documents/press_releases/2010-grants-brochure-final_en.pdf.

Göndərildi: 05.03.2023 Qəbul edildi: 08.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/24-28

Lalə Cəfərova
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
ceferlilale50@gmail.com

QEYRİ-MADDİ MƏDƏNİ İRSİN QORUNMASI VƏ TƏBLİĞİ PRİORİTET MƏSƏLƏDİR

Xülasə

Hər bir xalqın milli mədəni irsi xalqa öz kimliyini göstərən, onun nəyə qadir olduğunu xatırladan, Vətən sevgisi və ona sadiqlik hisslərini aşılayan tarixi yaddaşıdır. Ölkəmizdə yaşı əsrlər, hətta minilliklərlə ölçülən müxtəlif qeyri-maddi mədəni irs nümunələri mövcuddur. Bu gün Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrindən olan muğam, aşıq sənəti, xalça sənəti, kamança və tar kimi musiqi alətləri, "Kitabi-Dədə Qorduq" dastanı, Novruz bayramı, Lahıcın misgərlik sənəti, miniatür sənəti, "Yallı" milli musiqi rəqsi, kəlağayı, çövkən xalq oyunu, lavaş, dolma, nar bayramı kimi milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi milli kimliyimizin, tariximizin gələcək nəsillərə çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Azərbaycan xalqının zəngin çoxəsrlik qeyri-maddi mədəni irsinin qorunması və təbliğihər zaman diqqət mərkəzindədir. Bu istiqamətdə həm ölkə daxilində, həm də xaricdə mühüm işlər həyata keçirilir.

Açar sözlər: *muğam, aşıq sənəti, xalçaçılıq, tar,"Kitabi-Dədə Qorduq" dastanı, "Yallı", kəlağayı, lavaş, dolma, nar bayramı*

Lala Jafarova
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
ceferlilale50@gmail.com

Conservation of İntangible Cultural Heritage and Dissemination is a Priority Issue

Abstract

The national cultural heritage of every nation is the historical memory that shows the people their identity, reminds them of what they are capable of, and instills feelings of love and loyalty to the Motherland. In our country, there are various examples of intangible cultural heritage whose age is measured in centuries or even millennia. Today, mugham, ashiq art, carpet art, musical instruments such as kamancha and tar, "Kitabi-Dade Gordug" epic, Nowruz holiday, Lahich's coppersmithing art, miniature art, "Yalli" national musical dance, kalaghayi, which are examples of intangible culture of Azerbaijan today. The protection of our national and moral values, such as chevken folk game, lavash, dolma, pomegranate festival, plays an important role in the transmission of our national identity and history to future generations. In this regard, the protection and promotion of the rich multi-century intangible cultural heritage of the Azerbaijani people is always in the center of attention. In this direction, important works are being carried out both inside the country and abroad.

Keywords: *mugham, ashiq art, carpet weaving, tar, "Kitabi-Dade Gordug" epic, "Yalli", kalaghayi, lavash, dolma, pomegranate holiday*

Giriş

"Mədəniyyət haqqında" Azərbaycan RespublikasınınQanununa əsasən, milli mədəni irs dedikdə, Azərbaycan xalqına məxsus olan, ümumazərbaycan əhəmiyyəti kəsb edən, eləcə də universal dəyərlərə malik olan mədəniyyət nümunələrinin məcmusu nəzərdə tutulur (Mədəniyyət

haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu). Bu məcmuya əsasənincəsənət, muzey, audiovizual, kino, teatr, əlyazma, kitabxana, arxiv, arxeologiya, folklor, memarlıq, etnoqrafiya, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, tarix-mədəniyyət qoruqları aidedilir.Ümumilikdə, milli mədəni irs iki hissəyə bölünür: maddi-mədəni və qeyri-maddi mədəni irs.

Maddi-mədəni irs isə özlüyündə 2 hissəyə - daşınar və daşınmaz mədəni irsə ayrılır.

Daşınmaz arxeoloji, bağ-park, memarlıq, xatirə abidələri, monumental, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, eləcə də mədəniyyət, memarlıq, bədii, etnoqrafiya, təbiət abidələri və tarixi qoruqlar, məqbərələr, mədəniyyət məkanları, memarlıq ansamblları, arxeoloji komplekslər, etnoparklar, dini ocaqlar daşınmaz maddi mədəni irsə daxildir. Bu tip irs nümunələri yerini dəyişərkənözünün müəyyən irs dəyərlərini itə bildiyindən, müəyyən ərazi və ya məkan ilə bağlıdır.

Daşınar mədəni irs isə tarixi, arxeoloji, sənədli, etnoqrafik, bədii, təbii, elmi-tədqiqat, kulinar, kinematoqrafiya, rəsm, incəsənət, filatelist, numizmat, biblioqrafiya, epiqrafiya, heraldik, etnoloji, antropoloji və estetik sərvətlərin məcmusudur. Şəxslərin, ayrı-ayrı qrupların, cəmiyyətin mədəni irs nümunələri kimi qəbul etdikləri adət-ənənələr, təsvir formaları, bilik və bacarıqları, onların yaradılmasında istifadə edilmiş əşyalar, müxtəlif alətlər, mədəniyyət məkanları, artefaktlar qeyri-maddi mədəni irsə aid olunur (Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm, 2022).

Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq, qeyri-maddi mədəni irs üç əsas kateqoriyadabirləşir. Bu kateqoriyalar aşağıdakılardır:

1. Etnoqrafiya və ya diyarşünaslıq (buraya adət-ənənələr, bayramlar, mərasimlər, tarixi rəmzlərdaxildir);
2. Folklor nümunələri (musiqilər, rəqslər, şifahi xalq yaradıcılığı, oyunlar və tamaşalar);
3. Xalq sənətkarlığı (ənənəvi dekorativ sənət, milli təsvir yaradıcılığı və s).

Qeyd etmək lazımdır ki, istər maddi, istərsə də qeyri-maddi irs nümunələrinin qorunub saxlanılması hər zaman prioritet məsələlərdən olub. Belə ki, Beynəlxalq Mədəniyyətin Müdafiəsi Liqası tərəfindən hələ 1998-ci ildə təsis olunan “Beynəlxalq Mədəniyyət Günü” 1935-ci il aprel ayının 15-də qəbul edilmiş “Bədii, elmi müəssisə və tarixi abidələrin qorunması haqqında” beynəlxalq müqavilənin şərəfinə qeyd olunur.Bu müqaviləni “Rerix Paktı” da adlandırırlar. Mədəni irsin qorunmasına dair bir sıra beynəlxalq hüquqi normanın formalaşmasının əsası sayılan sənəd,eyni zamanda, UNESCO-nun bəzi aktlarının da əsasını təşkil edir. “Rerix Paktı” bir çox beynəlxalq konvensiya və qətnamələr kimi,hətta müharibə dövründə də mədəni irsin qorunmasını təmin edir. Lakin təəssüflə bildirmək lazımdır ki, sənədin müddəaları müxtəlif ölkələr tərəfindən kobud şəkildə pozulmaqdadır. İşğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda mədəniyyət nümunələrinin vəziyyətinə nəzər salsaq, bunu aydın görə bilərik. Bütün dünya ölkələrinin nümayəndələri də bu ərazilərimizdə yerləşən məscid, məbəd, monastır,kurqan, muzey,saray, körpü, heykəl və büstlər, eləcə də digər növ abidələrin erməni işğalçıları tərəfindən vəhşicəsinə dağıdıldığının şahididir. Bunlar içərisində həm yerli, həm regional, həm də beynəlxalq əhəmiyyətli abidələr mövcuddur.

Bununla yanaşı, son illərdə tarixi mədəni irs və turizmin inkişafı, tarixi irs və nəsillər arasında sıx bağlılıq bu sahəyə daha çox önəm verilməsinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, qloballaşan dünyamızda hər bir xalqın öz mədəni-mənəvi varlığını göz bəbəyi kimi qoruması mühüm məsələlərdəndir. Çünki xalqın mədəni irsi, adət-ənənələri onun milli identikliyinin əsas göstəriciləridir.

Zaman-zaman zəngin mədəni irsimiz müxtəlif qüvvələr tərəfindən mənimsənilməyə məruz qalmışdır. Belə ki, mənfur qonşularımız olan ermənilər təkcə tarixi torpaqlarımızın onlara məxsus olduğunu iddia etmir, eyni zamanda, birçox qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrimizə qarşı da iddialar irəli sürürlər. Məlum olduğu kimi, xalqımıza məxsus maddi-mənəvi dəyərlər arasında ermənilərin özlərinə məxsus olduğunu iddia etdiklərinin siyahısında milli mətbəximizin yeməklərindən olan dolma və lavaş ilk sırada dayanır. Onlar hətta dolmanın ermənilərin milli yeməyi olduğu sübut etmək üçün ciddi təbliğat işi də aparırlar. Hətta sovetlər birliyi zamanında belə bu təbliğatı açıq və gizli şəkildə aparmaqdan çəkinməyiblər. Hazırda xarici ölkələrdə ermənilər tərəfindən “dolma festivalı” da təşkil olunur. Bu baxımdan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrimizin mühafizəsi və dünya xalqları arasında təbliği dövlətimizin mədəniyyət siyasətində vacib yer tutur.

Bu gün qeyri-maddi mədəni irsimizin mühafizəsi aktual məsələlərdəndir, desək, yanılmarıq. Çünki milli kimliyimizin, tariximizin gələcək nəsillərə çatdırılmasında qeyri-maddi irs nümunələri mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün qeyri-maddi mədəni irs nümunələrimizin qorunması ilə bağlı dövlət tərəfindən bir çox islahatlar həyata keçirilir, onların mühafizəsinin yüksək səviyyədə təşkil edilməsi məqsədilə dövlət proqramları hazırlanır. Həmin dövlət proqramlarının əsasını isə tarixiqədim olan qeyri-maddi mədəni sərvətlərimizin öyrənilməsinin və onlar barədə məlumatların istər yerli, istərsə də xarici kütlələrə çatdırılması təşkil edir (3).

"YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, qeyri-maddi mədəni irs icmalar, qruplar və bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onların mədəni irsinin bir hissəsi kimi qəbul edilən təcrübələri, təqdimatları, ifadələri, bilik və bacarıqları, eləcə də bunlarla bağlı alətləri, əşyaları, maddi mədəniyyət abidələrini və mədəni məkanları bildirir.Nəsildən-nəsilə ötürülən belə qeyri-maddi mədəni irs daim icmalar və qruplar tərəfindən, onları əhatə edən mühitə cavab olaraq, onların təbiətlə və öz tarixləri ilə qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq yaradılır, onlarda özünəməxsusluq və irsilik hissi formalaşdırır, bununla da mədəni müxtəlifliyə və insan yaradıcılığına hörmət edilməsinə yardım göstərir.

Qeyri-maddi irs nümunələrinin mühafizəsi istiqamətində davamlı olaraq dövlət tərəfindən tədbirlər həyata keçirilir. Məlumdur ki, ölkəmiz 1992-ci ilin iyunundan etibarən bəşəri dəyərlərin qorunması, onların gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində ardıcıl olaraq iş aparanYUNESKO təşkilatının üzvüdür. 1996-cı ildə isə təşkilatla ölkəmiz arasında əməkdaşlıq sahəsində memorandum imzalanmışdır. Həmin ildən etibarən,Birləşmiş Millətlər Təşkilatının elm, təhsil və mədəniyyət üzrə bu nüfuzlu qurumu ilə əlaqələrimiz günü-gündən genişlənməkdədir. Respublikamız, həmçinin, YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunmasına dair Konvensiyasına" da qoşulub. Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatının, qədim musiqi irsinin qorunub saxlanılmasında və inkişaf etdirilməsində səylərinə görə Mehriban xanım Əliyeva 2004-cü il avqustun 13-də YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri adına layiq görülüb. Elə bundan sonra təşkilatla ölkəmiz arasındakı əlaqələr daha da inkişaf etməyə başlayıb.

Respublikamızın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın bu sahəyə göstərdiyi xüsusi diqqət və qayğının nəticəsidir ki, mədəni irsimizlə bağlı 15 nominasiya təşkilatın müvafiq siyahılarına daxil edilib və bəşəriyyətin mirası olaraq qorunmaqdadır ("YUNESKO-nun "Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında" Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Azərbaycanın qeyri-maddi mədəniyyət nümunələrindən və milli-mənəvi dəyərlərimizdən muğam, aşıq və xalça sənəti,xalqımızın ən gözəl adət-ənənələrini özündə əks etdirən Novruz bayramımız qurumun"Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması üzrə reprezantativ siyahısı"na daxil edilmişdir.

Fəxrlə qeyd olunmalıdır ki, 2003-cü ildə YUNESKO-nun adıçəkilən siyahısına daxil edildikdən sonra Azərbaycanın nadir muğam sənətinə olan diqqət və qayğı artmağa başlamışdır. Xüsusilə, muğam sənətimizin qorunması və inkişafı məqsədilə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən bir çox uğurlu tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sahədə böyük canlanmaya səbəb olmuşdur. Bakıda Beynəlxalq Muğam Mərkəzinin tikilməsi, Qarabağ xanəndələri barədə albomun, Azərbaycan muğam antologiyasının hazırlanması, respublikamızda beynəlxalq muğam müsabiqələrinin keçirilməsi bu istiqamətdəatılmış uğurlu addımlardır. Tam əminliklə söyləmək olar ki, xalqımızın milli-mənəvi sərvəti olan muğamlarımız indi də dünyanın əksər ölkələrində səslənir və maraqla dinlənilir.

Muğamdan sonra aşıq sənətimizin siyahıya daxil edilməsi milli irsimizin dünyəviliyini, bəşəriliyini və irqindən, dinindən, dilindən, asılı olmayaraq, bütün millətlərin ona maraq göstərdiyini bir daha sübut etdi, aşıq sənətinə qarşı soyuq münasibət mülayimləşdi, xalq yaradıcılığının qədim nümunəsinin geniş tanıdılması üçün zəmin yarandı. Azərbaycan aşıqları Parisin Luvr Muzeyində və Strasburq şəhərində konsert proqramları ilə çıxış etdilər. Azərbaycanın

aşıq sənəti ilə yanaşı, YUNESKO-nun Qeyri-Maddi-Mədəni İrsin Qorunması üzrə Komitəsinin Abu-Dabi şəhərində keçirilən IV sessiyasında Novruz bayramı da siyahıya əlavə olundu (5).

2010-cu il isə Azərbaycan mədəniyyət tarixində xalça sənətimizin YUNESKO-nun adıçəkilən siyahısına daxil edilməsi ilə yadda qaldı. Bütün bunlar, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin, eləcə də Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın illər ərzində apardığı məqsədyönlü siyasətin, xalqımızın mədəniyyətinə göstərilən yüksək diqqət və qayğısının nəticəsi, ölkəmizin qeyri-maddi mədəni irsinin, xüsusilə muğam və aşıq sənətinin, milli adət-ənənələrimizin dünyada tanıdılması və təbliği istiqamətində gördüyü işlərin uğurlu yekunu idi.

Təşkilatın Qeyri-Maddi-Mədəni İrs üzrə Hökumətlərarası Komitəsinin Nayrobidə keçirilən V sessiyasında isə Azərbaycanın xalçaçılıq sənəti bu mötəbər qurumun qeyri-maddi mədəni irsinin reprezentativ siyahısına daxil edildi. Bu da, öz növbəsində, Azərbaycan xalçalarının toxunulmazlığına, orijinallığına, xalçaçılıq sənətinin inkişafına təkan verdi. Eyni zamanda, sübut olundu ki, Azərbaycanda qədim xalçaçılıq sənəti bütün dünya tərəfindən tanınır, bu sənət nümunələrini mənimsənilməsinə, oğurlanmasına və özününküləşdirilməsinə qətiyyən yol verilə bilməz. Beləliklə, Azərbaycan muğam və aşıq sənətlərindən sonra, milli xalça sənətimizin siyahıya daxil edilməsi, beynəlxalq miqyasda mədəniyyətimizin tanıdılması baxımından atılmışuğurlu addımdır. Dünyanın bir sıra ölkələrində xalçaçılıq geniş yayılsa da, əminliklə söyləmək olar ki, bu sənət növünün beşiyi məhz doğma Azərbaycandır. Burada toxunan müxtəlif növ xalçalar nadir, müqayisə edilməyən nümunələr olaraq qəbul edilir.

Bu gün xalça sənəti Azərbaycanda öz inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. Bununla bağlı, “Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında”Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi, Prezident cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamı ilə Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi üçün müasir standartlara uyğun binanın inşa olunması və istifadəyə verilməsi qədim el sənətinə göstərilən qayğının bariz nümunəsidir.

Bundan əlavə, kamança və tar kimi milli musiqi alətlərimiz, kəlağayı, lavaş, dolma, milli xalq rəqsimiz olan “Yallı”, miniatür sənəti, hər il Göyçayda təmtəraqla keçirilən nar bayramı, İsmayıllı rayonun Lahıc qəsəbəsinin misgərlik sənəti, Qarabağ atı ilə oynanılan çövkən və ya çovqan oyunu, Azərbaycan, Türkiyə və Qazaxıstanın ortaq mədəni irs nümunəsi kimi “Kitabi Dədə Qorqud” dastanları da həmin siyahıda öz yerini almışdır. Hazırda bir sıra digər milli-mənəvi dəyərlərimizin - Azərbaycanın milli mətbəxinin, Nic kəndinin və Qırmızı Qəsəbənin adlarının bu siyahıya salınması istiqamətində də işlər aparılır.

Qeyri-maddi irs nümunələrimizin qorunması ilə yanaşı, onların təbliği də önəmlidir. Belə ki, Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən istifadəyə verilən “Azərbaycan qeyri-maddi mədəni irs nümunələrinin Dövlət Reyestri” portalı (www.intangible.az) mədəni irsimizin sistemli şəkildə qorunması və təbliq edilməsinə dəyərli töhfədir (6). Qeyri-maddi irsmizdən olan nümunələri qeydiyyata almaq, onların təbliği işini təşviq etmək, eləcə də bədnam qonşularımız tərəfindən mənimsənilməsinin qarşısını almaq üçün lazımi informativ bazanı formalaşdırmaq məqsədilə yaradılan portalda milli-mənəvi mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrini əhatə edən irs nümunələrinin adları siyahıda öz əksini tapıb. Bu cür xalq nümunələri nəsildən-nəslə ötürülərək xalqın keçmişinə, zəngin tarixinə əsaslanır.

İstifadəyə verilmiş elektron resurs vətənimizin qeyri-maddi mədəni irs nümunələri, onların daşıyıcıları, təşkilatlar barədə məlumatları, eləcə də mədəniyyət sahəsində qəbul olunmuş milli və beynəlxalq sənədləri, UNESCO-nun siyahılarına daxil edilmiş mədəni irs nümunələrimizi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aid olan lazımi elmi ədəbiyyatlar, foto və videomateriallar, qeyri-maddi irs sahəsində yenilikləri özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın şəhərləri, rayonları və həmin bölgələrə məxsus qeyri-maddi irs nümunələri haqqında bilgilər məlumat bazasında yer alıb.

Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələri portalda folklor, diyarşünaslıq və sənətkarlıq olmaqla 3 kateqoriyaya ayrılır və həmin kateqoriyalara daxil olan məlumatlar siniflər, növlər, janrlar və qruplar görə ümumiləşdirilir. Qeyri-maddi mədəni irs nümunəsinin səhifəsi onun haqqında arayışdan, nümunəyə aid foto və video materiallardan, nümunənin pasportundan, daşıyıcı və təşkilat və nümunənin yayıldığı areal haqqında məlumatlardan ibarətdir. Arayışlar UNESCO-nun

tələbləri çərçivəsində həmin sahə üzrə çalışan elmi mütəxəssislər tərəfindən hazırlanır. Portalın fotoqalereya və mediateka hissələrinin təşkilində Mədəniyyət Nazirliyinin, Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyinin (AZƏRTAC), Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin, Milli İncəsənət Muzeyinin, Azərbaycan Xalça Muzeyinin, Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin, Musiqi Mədəniyyəti Dövlət Muzeyinin, Dövlət Film Fondunun, biblioqrafiyanın təşkilində isə Azərbaycan Milli Kitabxanasının materiallarından istifadəedilib. Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni sərvətlərinə dair zəruri məlumatların və materialların cəmləndiyi portal mühüm platforma kimi xalqımızın zəngin mədəni irs yaddaşının qorunmasına xidmət edir.

Qeyd edək ki, portalda qeyri-maddi irs nümunələri ilə bağlı vətəndaşların təkliflərinin qəbulu üçün imkanlar da yaradılıb ki, bu da onun əhəmiyyətini artırır. Çünki qloballaşan, informasiya çevikliyi tələb edən bu çağımızda ölkənin hər bir vətəndaşı bütün innovativ vasitələrdən istifadə edərək ölkəmizin sərvətlərini mühafizə etməyi bacarmalıdır. Bir sözlə, qeyri-maddi mədəni irsin qorunması təkcə dövlətin işi olmamalıdır, bütövlükdə cəmiyyət olaraq hər birimiz tərəfindənbu işə dəstək göstərilməlidir.

Nəticə

1. Qeyri-maddi mədəni irsin maddi irsdən fəqrli bir sıra xüsusiyyətləri müyyən olunmuş.
2. Müəyyən olunmuşdur ki, qeyri-maddi mədəni irs nümunələri nəsildən-nəsilə ötürülərək yayıldığı üçün unudulmağa dah meyillidir.
3. Tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, qeyri-maddi mədəni irsin muzeyləşdirilməsi yolu ilə gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesi olduqca vacibdir.
4. Və nətici olaraq qeyd edə bilərik ki, qeyri-maddi mədəni irsin qorunması məsələsi olduqca vacibdir və bunun üçün cəmiyyət arasında maarifləndirmə işləri daha da artırılmalı, gələcək nəsillərə ötürülməni həyata keçirə bilm ək üçün qeyri-maddi mədəni irsin təbliğatı məsələsi genişləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Azərbaycanda mədəni irs və mədəni turizm. (2022). Resurslar, Məhsullar, Təcrübələr. Bakı.
3. https://medeniyyet.az/page/news/55309/Beseriyyetin-qeyrimaddi-medeni-irs-xezinesi-32-numune-ile-zenginlesib.html
4. “YUNESKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. https://unesco.mfa.gov.az/az/content/36/qeyri-maddi-medeni-irs
6. “Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs nümunələri YUNESKO tərəfindən qorunur, https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-ce19465bbb.html

Göndərildi: 05.02.2023 Qəbul edildi: 21.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/29-31

Sərxan Hatəmi
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
hatemiserxan85@gmail.com

GÖMRÜK PROSEDURLARININ SADƏLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNİN ROLU

Xülasə

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə əlaqədar informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı lazımi tənzimləmələrin edilməsinin əsas səbəbi gömrük prosedurlarının uzun sürməsi və prosesin tamamlanmasına kifayət qədər uzun vaxt tələb edilməsidir. Bundan başqa, bütün əməliyyatların əl ilə aparılmasının edilməsinin çətinlikləri gömrük əməliyyatlarının elektron sistemə keçirilməsi və informasiya texnologiyalarının tətbiqi zərurətini yaratmışdır. Eyni zamanda informasiya texnologiyalarının tətbiqi və elektronlaşmanın digər müsbət cəhəti də, Covid-19 kimi pandemiya, epidemiya və s. yayılan xəstəliklərin yayılması riskini azaldır. Beynəlxaq standartlara cavab vermək və milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün texnologiyanın inkişafı əvəzsizdir. Sadələşdirilmiş gömrük xarici investorların və qlobal treyderlərin cəlb edilməsi və sahibkarlığın inkişafı üçün önəmlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq məqalədə vacib nüanslar incələnmişdir.

Açar sözlər: *Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi, informasiya texnologiyaları, elektronlaşma, öhdəlik, Gömrük məcəlləsi.*

Sarkhan Hatami
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
hatemiserxan85@gmail.com

The role of the application of information technologies in the simplification of customs procedures

Abstract

The main reason for making the necessary arrangements regarding the application of information technologies in connection with the simplification of customs procedures is that customs procedures take a long time and the process takes a long time to complete. In addition, the difficulties of doing all operations manually created the need to transfer customs operations to an electronic system and apply information technologies. At the same time, another positive aspect of the application of information technologies and electronicization reduce the risk of spreading diseases the pandemic, epidemic, etc., such as Covid-19. Technology development is indispensable for meeting international standards and developing the national economy. Simplified customs are important for the attraction of foreign investors and global traders and for the development of entrepreneurship. Taking all this into account, the important nuances have been refined in the article.

Keywords: *Simplification of customs procedures, information technologies, electronicization, obligation, Customs Code*

Giriş

Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi ilə bağlı əsas məsələlərdən biri də “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında” yenilənmiş Konvensiyanın (Kioto konvensiyası) 7-ci fəslində göstərilmiş İnformasiya Texnologiyalarının tətbiqi məsələsidir. Belə ki, Gömrük əməliyyatlarına kömək etmək məqsədilə gömrük üçün zəruri olan hallarda istifadə edilir.

Gömrük xidmətləri onun tətbiqi üçün şərtləri müəyyən edir. Kompüter sistemlərini tətbiq edərkən, gömrük xidmətləri ümumqəbul olunan beynəlxalq standartları tətbiq edir. İnformasiya texnologiyaları tətbiq edilərkən, mümkün qədər marağı olan bütün şəxslərlə maksimal geniş məsləhətləşmələr həyata keçirməlidir. Yeni, yaxud yenidən baxılmış milli qanunvericilik yazılı sənədlərin təqdim olunması tələbinə alternativ olaraq elektron informasiya mübadiləsi üsullarını; elektron və ya sənəd əsasında həqiqiliyin müəyyən edilməsi metodlarını; gömrük məqsədləri ilə istifadə üçün və lazım gəldiyi təqdirdə, digər gömrük xidmətləri və bütün digər istifadəçilərlə informasiya mübadiləsini həyata keçirtmək üçün, milli qanunvericiliklərdə yol verilirsə, informasiya mübadiləsinin elektron üsullarının köməyi ilə gömrük xidmətinin informasiyanı özündə saxlamaq hüququnu nəzərdə tutmağa borcludur (Revised Kyoto convention, General annex, chapter 7). Ortaya çıxan yeni konsepsiya ilə qurulan yeni sistem vasitəsilə əməliyyatları həyata keçirərkən əməliyyatların asanlaşdırılması və prosesin minimuma endirilməsi əsas məqsədlərdir. Gömrük orqanlarında elektronlaşmaya keçid özlüyündə sadalanan fürsətlərə işarə edir:

a) Hər növ gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması,

b) Sistemə uyğunluq və sistem idarəetmə xərclərini minimuma endirərək vaxta qənaət etmək,

c) Nəzarət prosedurlarının hamı tərəfindən eyni şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək və vergiləri vaxtında və düzgün tətbiq edə bilmək,

d) Satınalma proseslərinin sürətləndirilməsi yolu ilə azad ticarəti inkişaf etdirmək,

e) Əməliyyatlar haqqında lazımi orqanlarla məlumat axınının təmin edilməsi və sistemdə qeydiyyata alınan sənədlər lazım gəldikdə yenidən istifadə oluna bilməsi imkanları (Revised Kyoto convention, General annex, chapter 7).

Avropa İttifaqı ona üzv olmaq istəyən dövlətlərə məcburi tələblər qoymuşdur ki, bu tələblərdən biri də gömrük orqanlarının işlərinin elektronlaşmasıdır. Elektron gömrük prosedurları sayəsində qaçaqmalçılığın və qanunsuzluqların qarşısının alınması da prosesin məntiqi ardıcıllığıdır. Avropa İttifaqına üzv olmaq prosesində olan ölkələr və bu İttifaqın qanunvericiliyindəki maddələrin tam şəkildə həyata keçirilməsi və onun xarici sərhədlərinin qorunması üçün çox vacibdir. Üzvlük prosesində olan ölkələr məcburi öhdəliklərini yerinə yetirmək və gömrük prosedurlarındakı yeniliklərə uyğunlaşmaq üçün üzvlükdən əvvəl ciddi yoxlamalara məruz qalırlar (Uzun, 2016: 63-67). Bu da prosedurların asanlaşdırılması ilə paralel cinayətkarlığa qarşı mübarizə və milli təhlükəsizliyin qorunması ilə bağlı tələblərə kompleks yanaşmadır. Aİ-də elektron gömrük müraciətlərinə Avropa Komissiyasının rəhbərliyi ilə başlanılmışdır. Aİ Komissiyası gömrük prosedurlarını elektron mediaya keçirib. Elektron gömrük tətbiqi ilə həyata keçirilən elektron gömrük əməliyyatlarının daha səmərəli və müasir texnologiyaya uyğun olaraq həyata keçirilməsi hədəflənir (Shirsavara, Shirinpour, 2016: 114-121). Amerika təcrübəsi də elektron gömrüyün tətbiqi ilə bağlı özünü doğrultmuşdur. ABŞ elektron gümrük tətbiqinə keçməsində görülən işlərə sərf olunan lazımsız vaxt və maddi itkilərin qabağını almaq, gömrük nəzarəti prosedurlarının asanlaşdırılması məqsədi güdülmüşdür (Şen, 2019: 77-92). Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən Gömrük işində informasiya sistemlərindən, informasiya texnologiyalarından və onların təminat vasitələrindən istifadə edilir. Gömrük Məcəlləsinin 33-cü maddəsinə görə Gömrük orqanları tərəfindən yaradılan, alınan informasiya sistemləri, informasiya texnologiyaları və onların təminat vasitələri dövlət mülkiyyətindədir və Gömrük orqanları onların istifadəsində olmayan informasiya sistemlərindən, informasiya texnologiyalarından və onların təminat vasitələrindən müqavilə əsasında istifadə edə bilərlər (Gömrük məcəlləsi 33-34 maddə).

Gömrük Məcəlləsinin 34-cü maddəsində Gömrük orqanlarında gömrük prosedurlarının elektron modellərinin yaradılması və tətbiqi ilə əlaqədar normativ hüquqi aktların layihələri hazırlanarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalı olan nüanslar göstərilmişdir:

1) Qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu hallarda, sənədlərin elektron formada təqdim edilməsi;

2) Elektron və kağız üzərində yazılı formalarda sənədlər əsasında məlumatların dəqiqliyinin yoxlanılması üsullarının mövcudluğu;

3) Gömrük xidmətləri, habelə onlar ilə başqa istifadəçilər arasında gömrük məqsədləri üçün informasiya mübadiləsinin elektron üsullarından istifadə edildiyi zaman, alınan məlumatları saxlama hüququnun olması;

4) Gömrük prosedurlarının və gömrük ödənişlərinin elektron idarə edilməsi üçün sistemlərin yaradılması və tətbiq edilməsi (Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 33-34 maddə).

Nəticə

1. Gömrük Prosedurlarının sadələşdirilməsi üçün İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi həyati önəm daşıyır.
2. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi gömrük cinayətlərinin və xoşagəlməz hüquqpozmaların qarşısını alır.
3. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində Beynəlxalq Müqavilə ilə üzərimizə götürdüyümüz öhdəliklər icra olunur və beynəlxalq standartlara cavab verən Gömrük idarəetməsinə malik olunur.
4. Analiz göstərir ki, bəzən qazanın buxarlandırma səthlərində kritikdən yüksək təzyiq, buxar qızdırıcı səthlərdə sürüşən təzyiqi saxlamaq əlverişlidir, yəni kombinələşdirilmiş rejimdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures, General Annex (revised Kyoto convention).
2. Uzun, F. (2016). Gömrük prosedurlarında tətbiq edilən sadələşdirilmiş prosedurlar və onun məsul şəxslərə verdiyi üstünlüklər. Gömrük və Ticarət Jurnalı. 1(7), s.63-67.
3. Shirsavara, H. A. and Shirinpour, M. (2016). The effect of electronic customs administration on facilitating the export activities of export companies based in Gilan, Iran. Intellectual Economics, 10(2), 114-121.
4. Şen, F. (2019). Amerika Gömrük Administrasiyasının ticarətin asanlaşdırılması strategiyası və təcrübələri. Gömrük Ticarət Jurnalı, 2(16), 77-92.
5. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi, 33-34 maddə

Göndərildi: 28.02.2023 Qəbul edildi: 29.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/32-35

Rahil Dadashli
Khazar University
master student
rahil.dadashli@khazar.org

EXPLORING EU'S POLICY ON UKRAINIAN MIGRANTS: EXAMINING THE OPTIONS FOR REPATRIATION

Abstract

Over 10 million people left Ukraine for nearby nations right after the war started, with the European Union taking in a sizable percentage of these refugees. The EU activated the Temporary Protection Directive (TPD) because of the surge to help these people. Here I will be examining the prospect of sending refugees back to Ukraine. This study applies the securitization theory to assess the strategies the EU is exploring for repatriation. The research tries to identify prospective regulations that might be enacted for repatriation by examining secondary data, polls that are accessible online, and official papers. The essay considers the policies' larger ramifications and how they could affect both refugees and the EU. The purpose of this research is to provide light on alternative policy options and how they could affect the refugee issue in the EU.

Keywords: *TPD, Ukrainian migrants, repatriation, securitization, war*

Rahil Dadaşlı
Xəzər Universiteti
magistrant
rahil.dadashli@khazar.org

Aİ-nin Ukraynalı Miqrantlarla bağlı Siyasətinin Tədqiqi: Repatriasiya variantlarının araşdırılması

Xülasə

Müharibə başlayandan dərhal sonra 10 milyondan çox ukraynalı qonşu ölkələrə qaçmağa məcbur oldu və Avropa Birliyi bu miqrantların önəmli bir hissəsini qəbul etdi. AB artan insan axını idarə etmək üçün Müvəqqəti Müdafiə Direktivini (MMD) qüvvəyə mindirdi. Bu yazıda mən həmin miqrantların geri dönüş seçimlərini analiz edəcəyəm. Bu araşdırma AB-nin repatriasiya üçün araşdırdığı strategiyaları qiymətləndirmək üçün sekuritizasiya nəzəriyyəsini tətbiq edir. Tədqiqat ikincil məlumatları, onlayn əldə edilə bilən sorğuları və rəsmi sənədləri araşdıraraq repatriasiya üçün qüvvəyə minə biləcək perspektivli qaydaları müəyyən etməyə çalışır. Esse siyasətlərin daha böyük nəticələrini və onların həm qaçqınlara, həm də AB-yə necə təsir göstərə biləcəyini nəzərdən keçirir. Bu araşdırmanın məqsədi alternativ siyasət variantları və onların Aİ-də qaçqınlar məsələsinə necə təsir göstərə biləcəyinə işıq salmaqdır.

Açar sözlər: *MMD, ukraynalı miqrantlar, geri göndərilmə, sekuritizasiya, müharibə*

Introduction

Following the Russian military's aggression against Ukraine on February 24, 2022, many individuals fled the country, seeking refuge in other countries. The EU implemented the Temporary Protection Directive to address the needs of these refugees. However, scholars have identified instances of racial discrimination by member states and officials, raising concerns about the effectiveness of the directive. Additionally, investigations into security concerns of member states have also been conducted (1).

Security is commonly understood as the absence or reduction of threats to important values, but according to securitization theory, security is a social construct that involves framing issues as

existential threats, which can lead to the use of exceptional measures to address them. This subjective perception of security is shaped by political actors and society, and it can be used to justify authoritarian measures. Securitization theory highlights the role of power and discourse in shaping security and suggests that security is not objective, but rather a subjective perception (Emmers, 2013: 13).

Although EU officials have not explicitly stated it, it is widely understood that it is not feasible to provide for the needs of over 10 million refugees. As a result, some think tanks and individuals have already begun considering the possibility of repatriating refugees with the financial support of the EU.

In this study, both qualitative and quantitative research methods will be used to analyze the options related to the repatriation process of Ukrainians affected by the war in Ukraine. The data sources will include official government documents, survey results, and previous research studies. The independent variable in this research is the war in Ukraine, while the dependent variable is the repatriation process of Ukrainians.

The research will be divided into several parts, including an abstract, introduction, analysis and findings section, conclusion, and a list of literature cited. The abstract will briefly summarize the study's purpose and findings. The introduction will provide background information on the topic, research objectives, and methodology used. The analysis and findings section will present the results of the research in an organized manner with relevant supporting data. The conclusion section will summarize the study's main findings, discuss their implications, and suggest recommendations for future research.

Analysis and Findings. The influx of Ukrainian refugees into host countries can pose security concerns, particularly related to border control, identification, and assimilation. This is because some refugees may have fake identification documents, which can compromise the security of the host country. Additionally, refugees are at risk of being exploited, including forced labour and human trafficking, which can also affect the safety of the host country. Furthermore, the arrival of refugees may worsen existing social tensions and increase the likelihood of conflict due to cultural and linguistic barriers that can lead to misunderstandings and mistrust. Despite being received more positively than previous refugee waves, Ukrainian refugees and migrants are still viewed as a potential security risk to the European Union.

The European Union is also worried about the return of about 10 million Ukrainian refugees to their country. According to a recent sociological survey by the United Nations High Commissioner for Refugees (UNHCR), the main reason cited by 86% of Ukrainian forced migrants for not returning to their homeland is the danger posed by the ongoing war in Ukraine. Even if the conflict ends, other significant challenges will remain, such as unemployment (mentioned by 32% of migrants), substandard housing (13%), lack of necessities (12%), and limited access to quality education for their children (10%) (3).

Franck Düvell (2022) proposed six scenarios for returning refugees in Ukraine. In the first two scenarios, the eastern part of Ukraine is heavily damaged, but most refugees would return to their homes, with an estimated 1.65 million or more settling in the EU. The third scenario involves Russia occupying some parts of Ukraine, leading to 4.5 million people being displaced, with 1.44 million fleeing to the EU and a total of 3.48 million Ukrainians settling in the EU long-term. The fourth scenario sees a large-scale displacement of up to 12-14 million Ukrainians, with 4.8 million becoming refugees in the EU. The fifth scenario depicts a complete Russian occupation, with up to 20.9 million Ukrainians aspiring to flee the country, leaving over 18.8 million seeking refuge in the EU. The final scenario provides no specific details but suggests that most Ukrainians would not have the aspiration to return (4).

In a 2022 survey of Ukrainian refugees in Poland, 42% wanted to return to Ukraine after the war, 17% aimed to settle permanently in Poland, and 11% planned to earn enough money to return. Some refugees expressed an urgent desire to return to Ukraine due to difficult living conditions. Only two refugees expressed interest in Polish citizenship, while two others planned to apply for

official refugee status. Approximately 16% of respondents did not provide a clear future plan, and 5% selected "Other" (5). A survey conducted in Slovakia found that around 65% of Ukrainian refugees expressed their intention to return to Ukraine once the situation improved, while around 21% did not have any clear long-term intentions and 9% planned to remain in Slovakia (6). In Romania, almost half of the surveyed refugees (47%) intended to return to Ukraine as soon as possible, while 28% planned to stay in Romania for a more extended period, and almost one-fifth expressed their intention to continue migrating to other countries (Zymnin, Kowalski, Sielewicz, Vlk, Focica., 2022). In Hungary, 44% of respondents expressed a desire to stay in Hungary for an indefinite period, while 31% did not know how long they wanted to stay, 15% expressed a desire to stay permanently, and only 10% reported wanting to stay for a fixed period. These findings suggest that a significant proportion of Ukrainian refugees in Hungary may have long-term settlement aspirations in the country (8).

The surveys suggest that:

- Ukrainian refugees share a desire to return to their home country as soon as the situation improves.
- Some refugees plan to remain in the host countries for a period of time to accumulate financial resources before returning to Ukraine.
- Many respondents expressed satisfaction with the hospitable environment provided by the host countries.
- The refugees left Ukraine mainly due to the ongoing war.

Conclusion

Concerns about border control, identity, and integration have been raised because of the migration of Ukrainian refugees into host nations. Despite being welcomed more favourably than earlier refugee waves, Ukrainian migrants and refugees have been seen as a possible security danger to the European Union. While most Ukrainian refugees hope to return home once conditions improve, some have plans to stay permanently in their host nations, work to save money before leaving, or go to new countries. Significant obstacles, such as unemployment, inadequate housing, a lack of basics, and restricted access to high-quality education, face Ukrainian exiles returning to their country of origin.

References

1. Luyten, K. (2022) March 22. Temporary Protection Directive. Retrieved from European Parliamentç Think Tank: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)729331
2. Emmers, R. (2013). Securitzation. In A. Collins (Ed.), Contemporary Security Studies (third ed., pp.131-147). Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.
3. Kravchenko, I., Zhuk, R. (2022). THE NEW MIGRATION WAVE FROM UKRAINE TO EU COUNTRIES: SCALE, FACTORS, CONSEQUENCES. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 6(47) p.458-468. doi:https://doi.org/10.55643/fcaptp.6.47.2022.3931
4. Düvell, F. (2022, June 13). The war in Ukraine: Post-war scenarios and migration repercussions. Retrieved from Prague Process: https://www.pragueprocess.eu/en/migration-observatory/publications/34-briefs/332-the-war-in-ukraine-post-war-scenarios-and-migration-repercussions
5. Długosz, P., Kryvachuk, L., Izdebska-Długosz, D. (2022). Problems of Ukrainian refugees staying in Poland. Interdisciplinary Laboratory of Research in War in Ukraine, 1-5. doi:http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.18756.09604
6. IOM. (2022). May 3. Ukraine Response 2022 - Slovakia Displacement Surveys Ukranian Refugees and Third Country Nationals: Displacement patterns, needs and intentions surveys, 9

March - 21 April 2022. Retrieved from dtm.iom: https://dtm.iom.int/reports/slovakia-displacement-surveys-refugees-ukraine-and-tcns-round-02-09-march-21-april-2022
7. Zymnin, A., Kowalski, M., Sielewicz, M., Vlk, R., Focica, T., Kowcun, S., Brusnyk, S. (2022). Ukrainian refugees in Poland, the Czech Republic and Romania. Warsaw: EWL S.A., Uniwersytet Warszawski.
8. HIA. (2022). September 20. Needs assessment among Ukrainian refugees in Hungary (23 June - 25 July 2022). Retrieved from reliefweb: https://reliefweb.int/report/hungary/needs-assessment-among-ukrainian-refugees-hungary-23-june-25-july-2022

Göndərildi: 28.03.2023 Qəbul edildi: 06.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/36-39

Cəfər Qədirov
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant
cefer6698@gmail.com

QUBA-XAÇMAZ TURİZM BÖLGƏSİNİN TARİXİ VƏ MƏDƏNİ EHTİYATLARI

Xülasə

Bu tədqiqatda tarixi-mədəni irs və mədəni turizminin qarşılıqlı əlaqəsi araşdırılır. Destinasiyanın həyat dövrü nəzəriyyəsindən istifadəyə, habelə tarixi-mədəni irs obyektlərinin və turizm sektorunun mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Regionun mədəni potensialı ilə tanış olduqdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Quba-Xaçmaz bölgəsi zəngin tarixi-mədəni irsə görə mədəni turizminin inkişafı üçün kifayət qədər əsasa malikdir və bu, təkcə turizmin deyil, həm də regionun digər sosial-iqtisadi sistemlərinin inkişafına şərait yarada bilər. Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun turizm destinasiyalarının əlaqəli şəkildə öyrənilməsi gələcəkdə bu istiqamətdə tədqiqat işinin genişləndirilməsinə şərait yaradacaq. Tarixi-mədəni ehtiyatların ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: *Mədəni turizm, tarix, abidə, turizm, mədəni irs*

Jafar Gadirov
Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student
cefer6698@gmail.com

Historical and cultural resources of the Guba-Khachmaz tourist region

Abstract

This study deals with the study of historical and cultural heritage and cultural tourism. It is based on the use of the theory of the life cycle of the destination, the assessment of historical and cultural heritage sites and the state of the tourism industry. In order to get acquainted with the cultural potential of the region, it can be concluded that the Guba-Khachmaz region has a long-term foundation for the development of cultural tourism due to its modern historical and cultural heritage, and this can create the development of not only tourism, but also other socio-economic systems in the region. The related study of the tourism destinations of the Guba-Khachmaz economic region will create conditions for the expansion of research work in this direction in the future. The importance of studying historical and cultural resources separately and using them effectively is emphasized.

Keywords: *cultural tourism, history, monument, tourism, cultural heritage*

Giriş

Hazırda turist səfərlərinin beynəlxalq strukturunda mədəni-maarifləndirmə motivləri ilə edilən səfərlər daha çox populyarlıq qazanır. Abidələrin və Maraqlı Yerlərin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şuranın İCOMOS-un məlumatına görə, qlobal turist axınının strukturunda aparıcı rol mədəni və dərketmə səfərlərə aiddir (Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, 1972).

Mədəni turizmin və tarixi-mədəni irsin rolunu və əlaqəsini müəyyən etmək üçün “mədəni-maarifləndirici turizm” anlayışının dəqiq və tam tərifini vermək lazımdır. Müxtəlif elm və təşkilatlar turizmin “mədəni”, “tarixi-mədəni”, “mədəni-maarifləndirici” kimi növlərini fərqləndirdiyindən və mənaları arasında incə xətt olduğundan bu tərifi anlamaqda problemlər var. Bütün bu təriflərin oxşarlığı ondadır ki, onların hamısı belə səyahətin məqsədini gəldikləri bölgənin

mədəniyyəti və tarixi ilə tanış olmaqda, həm də yeni biliklər əldə etməkdə və bu mədəniyyətlə tanış olmaqda görürlər.

Turizm sektorunda fəaliyyət göstərən beynəlxalq və milli təşkilatlar tarixi və mədəni irs anlayışını müxtəlif cür şərh edirlər. Bununla belə, onlar yekdil fikirdədirlər ki, tarixi-mədəni irsin özündən əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış mədəni, mənəvi, mental dəyərlər toplusunu daşıyır.

Belə ki, "irs" anlayışı əvvəlki nəsillər tərəfindən yaradılmış, qorunub saxlanılan və Yer kürəsinin mədəni və təbii genofondunun qorunması üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən maddi-intellektual və mənəvi dəyərlər sistemi deməkdir (Soltanova, 2015).

Mədəni turizmin müxtəlif təriflərini təhlil etdikdə məlum olur ki, bu məsələ ilə bağlı üç baxış var. Birinci nöqteyi-nəzərdən, müəlliflər turizmin yeni növünün yarandığını hesab edərək, eyni konsepsiya üçün yeni təriflər formalaşdırırlar. Bundan əlavə, onlar turizmin müstəqil növləri kimi "mədəni" və "koqnitiv"i ayırırlar, eyni zamanda "koqnitiv"i turizmin xüsusi kateqoriyasına ayırırlar. Digərləri isə əksinə, "maarifləndirici" turizmi bir növ "mədəni" turizm hesab edirlər. Digərləri, "mədəni-maarifçilik turizmi" dedikdə, başqa terminlərə əməl edirlər, məsələn, "tarixi-mədəni", "ekskursiya", "ekskursiya və maarifləndirici" və ya "intellektual". Dünyanın ən məşhur və səlahiyyətli təşkilatlarından biri mədəniyyət sahəsi Abidələrin və Görməli Yerlərin Mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Şuradır (ICOMOS). ICOMOS həm ərazinin keçmişinin (irsinin), həm də indiki dövrünün dəyər və xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mədəni turizmin tərifinin şərhini verir. Deməli, mədəni turizm turizmin bir formasıdır ki, onun məqsədi səfər yerinin mədəniyyəti və mədəni mühiti, o cümlədən landşaftı ilə tanış olmaq, sakinlərin adət-ənənələri və həyat tərzi ilə tanış olmaq, bədii mədəniyyət və incəsənət, yerli sakinlərin asudə vaxtının müxtəlif formaları.Mədəni turizm mədəni tədbirlərə, muzeylərə, mədəni irs obyektlərinə baş çəkmək, yerli sakinlərlə təmasları əhatə edə bilər (3).

İCOMOS-un tərifinə görə mədəni turizminin cəlbedici obyektləri təkcə ərazinin mədəni landşaftı, incəsənəti, mədəni və tarixi irsi deyil, həm də insanların həyat tərzidir. Bu bölgədə yaşayan insanlar, adət-ənənələr, sosial mühit və s.

Bir çox alimlər mədəni turizmdə mədəni-tarixi, mədəni-tədbir, mədəni-etnik, mədəni-arxeoloji, mədəni-etnoqrafik, mədəni-antropoloji, mədəni-ekoloji, mədəni-dini və s. kimi istiqamətləri ayırırlar.

Bu anlayışları daha dərindən təhlil etmək üçün onları daha ətraflı nəzərdən keçirmək lazımdır:

- mədəni-tarixi turizm ölkənin tarixinə maraqdır, yaddaqalan yerlərə və tarixi abidələrə səfərləri, tarixə dair tematik mühazirələr, habelə digər tədbirləri əhatə edir;
- mədəni-tədbir turizmi ənənəvi və ya müasir səviyyədə səhnələşdirilmiş mədəni tədbirlərə və ya tədbirlərə (bayramlar, festivallar) səfərlər və onlarda iştirakdır;
- mədəni və dini turizm - dini və maarifləndirmə məqsədi ilə səfərlər, ibadət yerlərinə, ziyarət yerlərinə səfərlər, dinə dair tematik mühazirələr, dini adət-ənənələr, adət-ənənələr, ayin və ayinlərlə tanışlıq;
- ölkənin arxeoloji yerlərini gəzmək, qədim abidələri, qazıntı yerlərini ziyarət etmək, arxeoloji ekspedisiyalarda iştirak etmək məqsədi ilə mədəni-arxeoloji səfərlər həyata keçirilir;
- mədəni-etnoqrafik turizm etnik qrupun (xalqın və ya milliyyətin) mədəniyyətinə maraq göstərməyə, etnik mədəniyyət, həyat tərzi, geyimi, dili, folkloru, adət-ənənələri, etnik yaradıcılığı ilə tanışlıq məqsədi daşıyır;
- mədəni-etnik turizm – əcdad xalqına səyahət, onların orijinal xalqının mədəni irsi, etnik mövzu parkları, etnik qoruq əraziləri ilə tanışlıq;
- mədəni və antropoloji səfərlər etnik qrupun nümayəndələrinə münasibətdə onların antropoloji inkişafındakı marağa əsaslanır; bu növ səyahətin məqsədlərindən biri də müasir "yaşayış mədəniyyəti" ilə tanış olmaq ola bilər;
- mədəni və ekoloji turizm təbiət və mədəniyyətin simbiozuna, təbiət və mədəniyyət abidələrinə maraqla müəyyən edilir. Təbii və mədəni ansambllara səfərlər, mədəni və ekoloji proqramlarda iştirak daxildir.

Mədəni turizm turistləri memarlıq, arxeologiya, tarix, mədəniyyət, təbiət, adət-ənənələr, təbiət abidələri ilə tanış etmək məqsədi daşıyır. Koqnitiv turizmin əsasını zəngin ekskursiya proqramı, o cümlədən görməli yerləri, abidələri, muzeyləri, nadir təbiət obyektləri və hadisələri təşkil edir.

Haqqında danışdığımız bölgə Quba-Xaçmaz turizm bölgəsidir. Bölgə ölkənin şimal-şərq hissəsində yerləşir. Paytaxta yaxın məsafədə yerləşməsi bölgənin üstünlüyü hesab olunur. Çünki, məsafənin qısa olması turistlərin diqqətinin cəlb edən məqamlardandır.

Quba-Xaçmaz turizm bölgəsində eyni anda bir sıra turizm növlərinin inkişafı mümkündür. Mədəni, tarixi, qastronomik, etnoqrafik, turizm növləri bunlardan bir neçəsidir. Quba-Xaçmaz turizm bölgəsi şimal marşrut xətti üzərində yerləşən bir sıra abidələri özündə birləşdirir. Belə ki, bu istiqaməti seçən turistlər Xızı, Siyəzən, Şabran, Quba, Xaçnaz, Qusar kimi ərazilərdə mövcud olan tarixi-memarlıq nümunələri ilə tanış ola bilərlər (İsmayılova, 2017).

Nəticə

Bu abidələrdən bəzilərinə nəzər salaq. **Mikayıl Müşfiqin Xatirə muzeyi** – Xızı rayonunda yerləşir. Əsasən daxili turizm əhəmiyyətli hesab olunur. Bildiyimiz kimi şairin qəbri olmadığına görə, muzeydə xüsusi diqqət çəkən eksponat rəmzi olaraq Nargin adasından gətiriliş torpaqdır. Həmçinin şairin həbs və ölüm hökmünə dair sənədlər də muzeydə qorunur.

Gilgilçay müdafiə istehkamı – dövlət tərəfindən mühafizə olunan abidələr siyahısına daxildir. “Xəzəryanı müdafiə istehkamları” komplleksinə daxil olmaqla, Ümumdünya Mədəni İrsin Siyahısına daxil edilməsi üçün tövsiyə olunub. İstehkam qədimliyi ilə seçilir. Beləki, tikintisi hələ bizim eradan əvvəl başlanmışdır. Bu sıddə daxil olan daha bir abidə Çıraqqaladır. **Çıraqqala** – V əsrə aid olan abidə möhkəm quruluşu ilə baş dayaq məntəqəsi olmuşdur. Tikintisində əsasən yonulmamış daşlardan istifadə olunub. 2003-cü ildən etibarən “Çıraqqala” tarixi kompleksi qoruq elan edilib (5).

Quba Soyqırımı Memorial Kompleksi – kompleks 1918-ci il kütləvi qırğınlarının nəticəsində həlak olan azərbaycanlıların xatirəsinə ucaldılıb. Burada yerləşən kütləvi məzarlıq 2007-ci ildə tikinti işləri zamanı aşkar edilib. Faktlar əsasında burada muzeydə yaradılıb (Abdullayev, 2008).

Tarixi əhəmiyyət kəsb edən və görünüşü ilə diqqət çəkən tikililərdən bir də Xaçmaz **Dəmiryolu vağzalı** – XIX əsrə aid tikili memarlıq üslubuna görə fərqlənir. Rayonda mövcud olan daha yeddi stansiya da tarixi əsər statusu qazanmışdır. Vağzal yaxınlığında yerləşən **Su qülləsi** – vaxtilə su qıtlığı yaşayan Abşeron yarımadasını su ilə təmin etmək məqsədilə yaradılmışdır. İlk dəfə dəmiryolu ilə su daşınması məhz buradan həyata keçirilmişdir.

Lermonyovun ev muzeyi – Qusar rayonunda yerləşir. Görkəmli rus yazıçısı sürgündə olduğu zaman Qusarda yaşadığı evdir (“Mədəniyyət” qəzeti, 2014). Lakin hal-hazırda ev şəxsi mülkiyyətdə olduğunda muzey kimi fəaliyyətini dayandırıb. Yazıçıya məxsus bəzi əşyalar isə Qusar Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində qorunur.

Şeyx Yusif türbəsi – Qusar rayonunda yerləşən tarixi tikilidir. Türbənin işərisində Şeyx Yusifə məxsus qəbir və övladlarına aid olduğu güman edilən daha dörd qəbirdə mövcuddur.

Şeyx Cüneyd türbəsi – tikintisi XVI əsrə aid olunan türbə Səfəvi dövrünə aiddir, Qusar rayonu ərazisində yerləşir. Şeyx Cüneyd bildiyimiz kimi Şah İsmayılın babası olmuşdur (“Azadlıq” qəzeti, 2013). XV əsrdə Şirvana yürüşü nəticəsində Şirvanşahlar tərəfindən öldürülən Şeyx Cüneyd Qusar rayonunun Həzrə kəndində dəfn edilmişdir. Hakimiyyətin Şirvanda Səfəvilər tərəfindən ələ alınmasından sonra qəbir üzərində türbə inşa edilmişdir. Türbə Səfəvi memarlığı üslubunda tikilmişdir. Hal-hazırda türbə bərpaya ehtiyacı olan abidələrə aiddir.

Əniğ qalası – Orta əsrlərə aid olan bu qala Şahdağın ətəyində yerləşir. Ərəb yürüşlərindən müdafiə məqsədilə tikilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. (1972). Adopted by the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization on November 16.
2. Soltanova, H. (2015). Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı, Bakı: 475 s.
3. ICOMOS International Council on Monuments and Sites.
4. URL:http://www.icomos.org/en/
5. İsmayılova, E. (2017). Tarixi və mədəni turizm, Bakı: 272 s.
6. http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2010/iyul/128825.htm
7. Abdullayev, Ə. (2008). Azərbaycanlıların mart soyqırımı unudulmur. Bakı: 107 s.
8. “Mədəniyyət” qəzeti. (2014). 11 iyun
9. “Azadlıq” qəzeti. (2013). 24 aprel, 14 s.

Göndərildi: 07.03.2023 Qəbul edildi: 26.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/40-47

Səlcuq Yusifli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
yselcuq@gmail.com

KOMMERSİYA SİRRİNİN REJİMİNİN POZULMASI ÜZRƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNVERİCİLİYİNDƏKİ BOŞLUQLAR

Xülasə

Hər keçən gün daha da elektronlaşan bir dövrdə kommersiya sirri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Lakin buna baxmayaraq kommersiya sirri üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bir sıra boşluqlar mövcuddur. Bu boşluqlara kommersiya sirrindən qeyri-qanuni istifadə anlayışının, habelə dəymiş zərərin müəyyən edilməsi üçün konkret faktorların mövcud olmaması daxildir.

Girişdə qeyd edilən boşluqların aktuallığı və onların aradan qaldırılmasında xarici təcrübənin rolundan bəhs edilir. Hazırkı məqalənin ikinci hissəsi kommersiya sirrinin rejiminin pozulması ilə nəticələnən hərəkətlərin tam dairəsini müəyyənləşdirir. Üçüncü hissə isə belə hərəkətlər nəticəsində dəymiş ziyanın aradan qaldırılması üsullarını və kommersiya sirri üzrə qanunvericiliyin pozulması nəticəsində yarana biləcək hüquqi məsuliyyət tədbirlərini nəzərdən keçirir. Nəticə hissəsində isə qanunvericilikdəki bu boşluqların aradan qaldırılması məqsədilə istifadə oluna biləcək təklifləri ümumiləşdirir və nəzərdən keçiririk.

Açar sözlər*: *Kommersiya sirri, pozulma, istifadə, zərər, royalti

Seljuk Yusifli
Baku State University
master student
yselcuq@gmail.com

Gaps in the legislation of the republic of Azerbaijan regarding violation of trade secret regime

Abstract

In the modern digital age that is becoming more and more electronic with each passing day, trade secrets hold significant importance for businesses. However, despite their value, the legislation of the Republic of Azerbaijan concerning trade secrets has several gaps. These gaps include the absence of a definition for the illegal use of trade secrets and the lack of specific criteria for determining damages.

The introduction reviews the relevance of the topic and the importance of foreign legal acts in rectifying discussed gaps. The second part of this article outlines the various actions that constitute a misappropriation of the trade secret regime. The third part explores the remedies available to address the damages resulting from such actions and the legal measures of liability that may arise from the breach of trade secret legislation. In the conclusion, we summarize and discuss proposals to rectify these legislation gaps.

Keywords*: *Trade secret, misappropriation, use, damage, royalty

Giriş

2014-cü ildə PwC və Məsuliyyətli Müəssisə və Ticarət Mərkəzi tərəfindən dərc edilən araşdırmanın nəticələrinə əsasən ABŞ-da mənimsənilmiş kommersiya sirlərinin ümumi dəyərinin illik 550 milyard dollara yaxın olduğu hesablanmışdır (1). Azərbaycan Respublikasına münasibətdə bu növ araşdırmalarla tanış olmaq mümkün olmasa belə Azərbaycan Respublikasının

qanunvericiliyində kommersiya sirrinin xüsusi yerə malik olduğunu qeyd etmək yanlış olmazdı. Azərbaycan Respublikasında kommersiya sirrinə dair münasibətlər 04 dekabr 2001-ci il tarixli, 224-IIQ nömrəli "Kommersiya sirri haqqında" qanun ("Qanun") ilə tənzimlənir. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qanunun 5-ci maddəsinə əsasən kommersiya sirrinin sahibi kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya rejimin pozulmasına təhlükə yaradan hərəkətlərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq müdafiə olunmaq və kommersiya sirrindən öz maraqları üçün istifadə etmiş şəxslərdən vurulan ziyanın əvəzini məhkəmə qaydasında tələb etmək hüququna malikdir.

Hazırkı məqalədə kommersiya sirrinin rejimini pozan hərəkətlər, habelə kənar şəxslərin hərəkətləri nəticəsində kommersiya sirri sahibinə dəymiş ziyan nəzərdən keçirilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər iki məsələ də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində kifayət qədər ətraflı tənzimlənmir. Bu hal isə özü-özlüyündə xarici dilli hüquqi aktlar və mənbələrə istinad etmək zərurəti yaradır. Xüsusilə də kommersiya sirri hüququnun Azərbaycan Respublikasında uzun tarixə malik olmadığını və mövcud olan hüquqi aktların beynəlxalq və xarici hüquqi aktların yerli qanunvericiliyə uyğunlaşdırılması nəticəsində hazırlandığını nəzərə aldıqda hazırkı məsələnin təhlilini xarici mənbələrə istinad edərək həyata keçirmək məqsədəuyğun görünür.

Qeyd edilən xarici və beynəlxalq hüquqi aktlara münasibətdə ilk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, 1995-ci ildə kommersiya sirlərinin beynəlxalq səviyyədə təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ABŞ və İsveçrənin birgə səyləri hesabına kommersiya sirlərini tənzimləmək məqsədilə Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarətlə Əlaqəli Aspektlərinə dair Sazişə "açıqlanmamış məlumatların qorunması" başlığı altında yer alan 39-cu maddə daxil edilmişdir. Eyni zamanda Avropa İttifaqının "Açıqlanmayan nou-hau və biznes məlumatlarının (kommersiya sirri) qanunsuz əldə edilmə, istifadə və açıqlanmaya qarşı qorunması üzrə" Avropa Parlamenti və Şurasının 8 iyun 2016-cı il tarixli, 2016/943 nömrəli direktivi ("Direktiv") də kommersiya sirlərinin beynəlxalq və regional tənzimlənməsini həyata keçirən hüquqi akt kimi qeyd edilməlidir. Kommersiya sirri üzrə hüquqi aktlardan danışılırsa, ABŞ qanunvericiliyi və məhkəmə təcrübəsini xüsusi olaraq vurğulanmaması düzgün olmazdı. Mahiyyət etibarı ilə öz əsasını 19-cu əsrin ümumi hüquq və haqsız rəqabətin prinsiplərindən alan (Varadarajan, Fishman, 2019: 1062) kommersiya sirri hüququ ABŞ qanunvericiliyində geniş tətbiq dairəsinə malik "Kommersiya sirri üzrə vahid akt" ("UTSA") və əlbəttə ki, məhkəmə təcrübəsi vasitəsilə tənzimlənir.

Kommersiya sirrinin rejimini pozan hərəkətlər. Kommersiya sirri anlayışı ilə əlaqədar ilk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir resept, düstur, biznes layihəsi, müştəri siyahısı, qiymət siyahısı kimi kommersiya əhəmiyyətli məlumatlar kommersiya sirri hesab oluna bilər (Bouchoux, 2012: 469). Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, məlumat ictimai şəkildə yayılmadığı, sərbəst əldə oluna bilən məlumata çevrilmədiyi və kommersiya dəyərini itirmədiyi müddətcə kommersiya sirrinə aid olmağa davam edir (Varadarajan, 2018: 1552). Başqa sözlə, məlumat kommersiya sirrinin hər üç meyarına malik olduğu müddətcə məlumat kommersiya sirri adı altında qorunmaq imkanına malik olur.

Kommersiya sirri adı altında qorunmaq imkanı dedikdə isə Qanunun 5-ci maddəsi xüsusi nəzərə alınmalıdır. Həmin maddəyə əsasən kommersiya sirrinin sahibi "*kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya belə rejimin pozulmasına təhlükə yaradan hərəkətlərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq müdafiə olunmaq*" hüququna malikdir. Bu zaman isə sual yaranır ki, kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya pozulmasına təhlükə yaradan hərəkətlər dedikdə tam olaraq nə nəzərdə tutulur?

Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, UTSA-da kommersiya sirri üzrə hüquqların pozulması ilə nəticələnən hərəkətlər üç əsas hissəyə bölünmüşdür. Bunlar kommersiya sirrinin əldə olunması, istifadə olunması və yayılmasıdır. Başqa sözlə, kommersiya sirri üzrə məlumat sahibinin hüquqları həmin məlumat kənar şəxslərə ötürülməklə yayıldıqda, qanuni əsaslarla əldə edilib qeyri-qanuni üsullarla istifadə edildikdə və ya qeyri-qanuni üsullarla əldə edildikdə pozulmuş hesab olunur. Qeyri-qanuni istifadə və ya əldə etmə kommersiya sirrinin bir hissəsinin məlumat sahibinin razılığı olmadan istifadəsi və ya birgə mülkiyyətdə olan kommersiya sirrinin birgə mülkiyyətçilər arasındakı razılığa zidd olaraq istifadəsi zamanı mövcud ola bilər (Quinto, 2012: 47).

Oxşar yanaşmalar Avropa İttifaqının qanunvericiliyində də öz əksini tapır və üzv dövlətlərdən məlumat sahiblərini kommersiya sirrinin qeyri-qanuni əldə olunması, istifadəsi və yayılmasından mühafizə etməyi tələb edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və Qanuna münasibətdə isə qeyd etmək vacibdir ki, Qanunda kommersiya sirri üzrə pozuntulara dair əsas iki anlayış mövcuddur. Bunlar "*kommersiya sirrini yaymaq*" və "*kommersiya sirrinin əldə olunmasının qeyri-qanuni üsulları*"dır.

Lakin yuxarıda qeyd edilən xarici qanunvericilik aktları ilə Qanun müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirildiyi təqdirdə ciddi bir fərq ortaya çıxır. Belə ki, Qanunda kommersiya sirrinin qeyri-qanuni və ya kommersiya sirri üzrə pozuntu hesab olunacaq üsulla istifadə olunmasını nəzərdə tutan anlayış mövcud deyil. Başqa sözlə, xarici qanunvericilik aktları kommersiya sirri üzrə pozuntu dedikdə məlumatın əldə olunması, istifadəsi və yayılmasını nəzərdə tutursa da, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi yalnız məlumatın əldə olunması və yayılmasını nəzərdə tutur.

Kommersiya sirrindən istifadə edilmənin hüquqi nəticələri barədə Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına nəzər yetirdikdə də vəziyyətin qənaətbəxş olmadığı aydın görünür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 72 və 199-cu maddələri kommersiya sirrinin yalnız yayıldığı halda işəgötürənin hüquqlarının və işçinin vəzifə öhdəliklərinin pozulduğunu nəzərdə tutur. Bu halda isə işçinin işəgötürənin kommersiya sirrindən işəgötürənin müəyyən etdiyi qaydaya və ya kommersiya sirrinin rejiminə zidd, faktiki olaraq yalnız öz maraqları üçün istifadə etməsi halında hər hansı bir hüquqi məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır. Bu isə özü-özlüyündə kommersiya sirrinin sahibi olaraq işəgötürənin kommersiya sirri üzrə hüquqlarını müdafiə etməsini və bu məlumatlar üzrə pozuntunun qarşısını almasını çətinləşdirir.

Azərbaycan Cinayət Məcəlləsinin 202-ci maddəsi və Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalar Məcəlləsinin 431-ci maddəsinə nəzər yetirdikdə isə bu dəfə kommersiya sirrindən "*tamah və ya başqa şəxsi niyyətlə qanunsuz yolla istifadə edilməsi*" ifadələrini görmək mümkündür. Lakin bu zaman da kommersiya sirrindən "istifadə" dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu müəyyənləşdirmək üçün yenidən Qanunu nəzərdən keçirmək lazımdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya sirri üzrə azsaylı yerli mənbələrdən biri bu maddələri nəzərdən keçirən zaman kommersiya sirrindən "istifadə" məsələsinə toxunmur və yalnız məlumatın yayılması və əldə edilməsini əsas götürür (Əliyev, Rzayeva, İbrahimova, Məhərrəmov, Məmmədrzalı. 2019: 202). Bu halın özü də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və yerli mənbələrdə kommersiya sirindən qeyri-qanuni istifadəyə kifayət qədər diqqət yetirilmədiyini göstərir.

Doğrudur ki, bir neçə məqamda Qanunda da "istifadə edilmə" ifadəsi ilə üzləşmək mümkündür. Bunlara nümunə olaraq Qanunun 5.0.4-cü maddəsinə əsasən kommersiya sirrinin sahibi həmin sirdən öz maraqları üçün istifadə etmiş şəxslərdən vurulan ziyanın əvəzini məhkəmə qaydasında almaq hüququna malikdir. Qanunun 6.2-ci maddəsində isə kommersiya sirri sahibinin həmin sirdən istifadə olunma şərtini sərbəst seçmək hüququ əks olunmuşdur. Lakin birbaşa istifadə olunma anlayışının Qanunda verilməməsi bu bəndlərin tətbiqini çətinləşdirir. Belə ki, kommersiya sirrindən öz maraqları üçün istifadə dedikdə onun yayılması və ya qeyri-qanuni üsulla əldə edilməsimi nəzərdə tutulur, yoxsa faktiki olaraq istifadə edilməmi nəzərdə tutulur? İstifadə hansı hallarda kommersiya sirri üzrə pozuntu hesab olunur? kommersiya rejiminə zidd olduğu andamı yoxsa, məlumat sahibinin maraqlarından başqa istənilən kənar şəxsin maraqları üçün istifadə edildikdəmi?

Aydındır ki, yuxarıda qeyd edilən xarici qanunvericilik aktları nəzərdən keçirildikdən sonra bu hissədə bəzi sualların cavabını müəyyən etmək mümkündür. Lakin, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrində Qanunun tətbiqi zamanı "*istifadə*" anlayışını tənzimləyən normaların olmadığını və məhkəmələrin kommersiya sirri üzrə xarici təcrübəni bir çox hallarda araşdırmadığı, nəzərə almadığı və tətbiq etmədiyini nəzərə alaraq məhkəmələrin kommersiya sirri üzrə pozuntuları yalnız yayılma və qeyri-qanuni əldə edilmə əsası ilə nəzərdən keçirəcəyini hesab edirik (7).

İstifadə edilmənin kommersiya sirri üzrə pozuntu hesab edilməsinin vacibliyi Amerika Birləşmiş Ştatlarında həyata keçirilmiş araşdırmanın nəticələri nəzərdən keçirildikdə daha da aydın görünür. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında 2000-2014-cü illər ərzində kommersiya sirri üzrə baş vermiş məhkəmə mübahisələri nəzərdən keçirildiyi təqdirdə həmin dövrdəki bütün

mübahisələrin 93 faizində kommersiya sirri üzrə pozuntunun məhz yalnız məlumatın düzgün olmayan üsulla istifadə olunması nəticəsində yarandığı iddia edilmişdir (Rowe, 2017: 186). Bu isə o deməkdir ki, kommersiya sirrindən "*istifadə edilmə*" kommersiya sirri üzrə pozuntuların əksəriyyətini təşkil edir və qanunvericilik çərçivəsində tənzimlənməsi məlumat sahiblərinin kommersiya sirri üzrə hüquqlarının təmin edilməsi cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, beynəlxalq təcrübə və yuxarıda qeyd edilən xarici ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən qeyd etmək mümkündür ki, törədildiyi təqdirdə kommersiya sirri üzrə hüquqların pozulması ilə nəticələnəcək üç əməl mövcuddur. Bunlar kommersiya sirrinin düzgün olmayan üsullarla əldə edilməsi, istifadəsi və yayılmasıdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində isə faktiki olaraq bu əməllərdən yalnız ikisi tənzimlənmişdir. Bunlar kommersiya sirrinin yayılması və qeyri-qanuni üsulla əldə edilməsidir. Kommersiya sirrindən qeyri-qanuni istifadənin tənzimlənməməsi isə mahiyyət etibarı ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində boşluq kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu boşluğun aradan qaldırılması məqsədilə isə Qanunda köklü surətdə dəyişikliklərin edilməsi zəruridir. İlk addım olaraq Qanuna kommersiya sirrindən "*istifadə*" ifadəsini tənzimləyən anlayış əlavə edilməlidir. Bu çərçivədə yuxarıda qeyd edilən xarici qanunvericilik aktları ilə yanaşı 11 may 2010-cu il tarixli, 998-IIIQ nömrəli "Fərdi məlumatlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunda nəzərdə tutulan "işlənilmə" anlayışından nümunə olaraq istifadə edilə bilər.

Eyni zamanda, kommersiya sirrindən düzgün olmayan və ya qeyri-qanuni istifadə anlayışı ilə qanuni istifadə anlayışları bir-birindən fərqləndirilməlidir. Bunun üçün isə kommersiya sirrinin rejiminə yalnız kommersiya sirrinin yayılmasının qarşısını almaq üçün icra olunan tədbirlər kimi deyil, həmçinin kommersiya sirrindən qanuni və düzgün istifadə edilmə qaydasını müəyyən edən şərtlər toplusu kimi yanaşmaq lazımdır. Başqa sözlə, əgər kommersiya sirri onun rejiminə uyğun istifadə edilibsə, qanuni istifadə edilmiş hesab edilməlidir. Əksinə kommersiya sirrindən istifadə onun rejiminə uyğun deyilsə və ya rejimdə nəzərdə tutulan şərtlərə ziddirsə, qeyri-qanuni istifadə hesab edilə bilər.

Kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı icra edilə biləcək tədbirlər. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Qanunun 5.0.4-cü maddəsinə əsasən kommersiya sirri sahibinin hüquqlarından biri də "*kommersiya sirrindən öz maraqları üçün istifadə etmiş şəxslərdən vurulan ziyanın əvəzini məhkəmə qaydasında almaq*"dır. Bu zaman isə kommersiya sirrinə münasibətdə dəymiş ziyanın tam olaraq nədən ibarət olması sualı yaranır.

UTSA və xarici mənbələr qeyd edir ki, məlumat sahibinin kommersiya sirri üzrə hüquqlarına ziyan dəydiyi təqdirdə məlumat sahibi itirdiyi gəlirlər, habelə pozuntunu törətmiş şəxsin bu pozuntu nəticəsində əldə etdiyi əsassız gəlirlər həcmində kompensasiya, və ya ağlabatan həcmdə royalti əldə etmək hüququna malikdir (Smith, 2002: 162). Eyni zamanda kommersiya sirrinin sahibi kommersiya sirri üzrə hüquqlarını mühafizə etmək və gələcəkdə yarana biləcək ziyanın qarşısını almaq üçün müvəqqəti təminat tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, xarici mənbələr dəymiş ziyan çərçivəsində məlumat sahibinə dəymiş real zərərin və pozuntu nəticəsində əldə olunmuş əsassız gəlirlərin, habelə uyğun olduğu təqdirdə pozuntu nəticəsində məlumat sahibinə dəymiş mənəvi ziyanın, sanksiya xarakterli kompensasiya və məhkəmə xərclərinin (Dole, 2016: 17) ödənilə biləcəyini nəzərdə tutur. Dəymiş zərər müəyyən edilərkən itirilmiş fayda, məlumatın istifadə edilməsi nəticəsində bazar dəyərinin azalması, gözlənilməz xərclər və pozuntu nəticəsində təqsirli şəxsin əldə etdiyi üstünlüklər əsas götürülə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, pozuntunu törətmiş şəxsin bunun nəticəsində əldə etdiyi gəlirləri yalnız həmin şəxsin gəlirləri ehtimallar olmadan sübuta yetirildiyi təqdirdə tətbiq edilə bilər. Eyni zamanda kommersiya üzrə hüquqların qəsdən və qərəzli olaraq pozulduğu hallarda xarici hüquqi aktlar məlumat sahibinə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində tətbiq olunmayan sanksiya xarakterli kompensasiyanı əldə etmək hüququ verir. Kommersiya üzrə hüquqların qəsdən və qərəzli olaraq pozulması dedikdə isə məlumat sahibinin hüquqlarına şüurlu şəkildə etinasızlıqdan irəli gələrək həmin hüquqların kobud şəkildə pozulması nəzərdə tutulur (11).

Direktivdə qeyd edilmişdir ki, kommersiya sirrinin qeyri-maddi nemət olmasının nəzərə alınmaması kommersiya sirri üzrə münasibətlərdə əldən çıxmış fayda və ya əsassız varlanma üzrə dəymiş ziyanı müəyyənləşdirməyi çətinləşdirir. Belə hallarda həm Aİ, həm də ABŞ qanunvericiliyi pozuntunu törətmiş şəxsin məlumat sahibinə dəymiş zərər yerinə ağlabatan həcmdə royalti ödənilə biləcəyini nəzərdə tutur. Ağlabatan royaltinin həcmi müəyyən edilərkən həmin məlumat üzrə əvvəlki alıcıların ödədiyi məbləğ, məlumatın sahibi üçün dəyəri, pozuntunu törədən şəxsin məlumatdan istifadəsinin mahiyyəti və həcmi kimi xüsusi faktorlar nəzərə alınmalıdır. (12) Eyni zamanda kommersiya sirrinin rejimini pozan hərəkətin bu pozuntunu törədən şəxsin gəlirlərinin hansı hissəsini təşkil etdiyi nəzərə alınmalı və əgər bu gəlirlər şəxsin ümumi gəlirlərin bir hissəsini təşkil edirsə, royaltinin həcmi yalnız kommersiya sirindən qeyri-qanuni istifadə nəticəsində əldə edilmiş gəlirlər həcmdə olmalıdır (13).

Kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya pozmaq təhlükəsi olan hərəkətlərə qarşı tətbiq oluna biləcək tədbirlərdən biri də kommersiya sirrinin əldə olunması, istifadəsi və ya yayılmasının qarşısını almağı və ya dayandırmağı nəzərdə tutan müvəqqəti təminat tədbirlərinin icra edilməsidir. Müvəqqəti təminat tədbirlərinin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu halda kommersiya sirri rejiminin pozulması nəticəsində məlumat sahibinə zərər dəydiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin müvəqqəti təminat tədbirləri kommersiya sirrinə və onun rejiminin pozulması ilə nəticələnən hərəkətlərə uyğun olmalı və məlumat kommersiya sirrinə aid edilmədiyi andan icrası dayandırılmalıdır (Hrdy, 2021: 29).

Kommersiya sirri rejiminin pozulması zamanı xarici hüquqi aktlarda və xarici dilli mənbələrə əsasən icra edilə biləcək tədbirləri nəzərdən keçirdikdən sonra yerli qanunvericiliyə nəzər salmaq məqsədəuyğun olardı. Yuxarıda da bir neçə dəfə qeyd edildiyi kimi kommersiya sirri sahibi ‘kommersiya sirrinin rejimini pozan və ya belə rejimin pozulmasına təhlükə yaradan hərəkətlərdən qanunvericiliyə uyğun olaraq müdafiə olunmaq’ və ‘kommersiya sirrindən öz maraqları üçün istifadə etmiş şəxslərdən vurulan ziyanın əvəzini məhkəmə qaydasında almaq’ hüququna malikdır.

Qanunda nəzərdə tutulan bu iki hüquq nəzərə alınaraq qeyd etmək mümkündür ki, yerli qanunvericilik kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı yuxarıda qeyd edilən xarici hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş tədbirlərdən yalnız bir hissəsinin icrasını tənzimləyir. Bunlar müvəqqəti təminat tədbirlərinin icra edilməsi və dəymiş zərərin ödənilməsidir. Müvəqqəti təminat tədbirləri Azərbaycan Respublikasının mülki prosessual qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosessual Məcəlləsində birbaşa nəzərdə tutulmasa belə həmin məcəllənin 158.1.2 və 158.2-ci maddələri faktiki olaraq kommersiya sirrinin rejiminin pozulması ilə nəticələnən əldə olunma, istifadə və yayılmanın qarşısını alsın və ya müxtəlif şəxslərə bu hərəkətləri etməyi qadağan etsin. Yerli təcrübədə kommersiya sirlərinə münasibətdə müvəqqəti təminat tədbirlərinin icra edilməsinə çox rastlanmasa belə mahiyyət etibarı ilə yuxarıda qeyd edilmiş xarici mənbələrdə təsvir olunan ümumi şərtlər yerli qanunvericiliyə də tətbiq oluna bilər. Elə məhz bu səbəblə kommersiya sirrinə münasibətdə müvəqqəti təminat tədbirlərinin üzərində daha çox qalmayaraq növbəti məsələ olan dəymiş ziyanı nəzərdən keçirmək məqsədəuyğun olardı.

Qanunun 5.0.4-cü maddəsində qeyd edilmiş dəymiş ziyanı məhkəmə qaydasında tələb etmək hüququ istisna olmaqla Qanun dəymiş ziyanın müəyyən edilməsi kimi digər zəruri məsələləri tənzimləmir. Bu halda isə dəymiş ziyan üzrə münasibətləri tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin “zərərin əvəzinin ödənilməsi” başlıqlı 21-ci maddəsi nəzərə alınmalıdır. Həmin maddəyə əsasən hüququ pozulmuş şəxs real zərər adlanan ‘pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün çəkdiyi və ya çəkməli olduğu xərclər, əmlakından məhrum olması və ya əmlakının zədələnməsi’ nəticəsində formalaşan zərəri, habelə əldən çıxmış fayda adlanan ‘hüququ pozulmasaydı, həmin şəxsin adi mülki dövriyyə şəraitində əldə edəcəyi gəlirləri əldə etmək hüququna malikdir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən kommersiya sirrinin sahibi ona məxsus məlumatlar üzrə kommersiya sirrinin rejimi pozulduğu təqdirdə bunun nəticəsində ona dəymiş real zərəri və əldən çıxmış faydanı tələb edə biləcək. Eyni zamanda kommersiya sirrinin sahibi kommersiya sirinin rejiminin pozulmasının qarşısını almaq üçün müvəqqəti təminat

tədbirlərini tətbiq edilməsi imkanına malik olacaq. Lakin bütün bunlara baxmayaraq hazırkı yazının ikinci hissəsində olduğu kimi bu hissədə qeyd edilən məsələlər üzrə də Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində bir sıra boşluqlar mövcuddur.

Belə ki, nə yerli qanunvericilik, nə də ki yerli məhkəmə təcrübəsi kommersiya sirrinin rejiminin pozulması nəticəsində dəymiş zərərin hesablanması üçün hər hansı üsul və ya faktor müəyyən etməmişdir. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə tənzimlənən ziyan anlayışının kommersiya sirri üzrə münasibətlərə tətbiq edilməsi isə yaranmış boşluqları aradan qaldırmır. Bu isə kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı məlumat sahiblərinin həmin rejiminin pozulması nəticəsində zərər çəkdiklərini sübut etməsini, habelə çəkdikləri zərərə görə ödənilməli kompensasiyanın həcmini müəyyənləşdirməsini çətinləşdirir. Eyni zamanda dəymiş zərərinin həcminin müəyyənləşdirilməsinin çətin və ya mümkünsüz olduğu hallarda yuxarıda qeyd edilən xarici hüquqi aktlara əsasən tətbiq edilən royaltinin yerli qanunvericilikdə əks olunmaması kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı məlumat sahibinin pozulmuş hüquqlarının bərpasını daha da çətinləşdirir.

Bəzi hallarda isə bu problemlərin həlli üçün istifadə oluna biləcək normalar yerli qanunvericilikdə digər hüquqi məsələlərə münasibətdə artıq tətbiq olunur. Belə ki, dəymiş zərərin təhlili çərçivəsində kommersiya sirri üzrə münasibətlərə patent hüququna dair normalardan istifadə edilməsi məsələsinə artıq xarici mənbələrdə də geniş istinad olunur. Kommersiya sirrinə əqli mülkiyyət olaraq yanaşılmasının müasir tendensiya olduğunu nəzərə aldıqda bu hal o qədər də şübhə doğrultmamalıdır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, patentlər və müəlliflik hüquqları kimi kommersiya sirri hüququ da qeyri-maddi əşyalar üzrə hüquqları mühafizə edir.

Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, əqli mülkiyyət hüquqlarının müdafiəsini təmin edilməsi və onların sahiblərinin maraqlarının qorunması, habelə bu sahədə hüquqpozmalar üzrə münasibətləri tənzimləyən "Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunun ("Əqli Mülkiyyət haqqında Qanun") kommersiya sirri üzrə qanunvericilikdəki boşluqların doldurulmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu qanun nəinki ikinci hissədə vacibliyi vurğulanmış qeyri-qanuni istifadə anlayışını özündə əks etdirir, həmçinin zərərin əvəzinin ödənilməsi və məhkəmə yolu ilə əqli mülkiyyət hüquqlarına münasibətdə xüsusi müvəqqəti təminat tədbirləri formasında xüsusi tədbirlərin icrasını tənzimləyir.

Əqli Mülkiyyət haqqında Qanunun 6.2-ci maddəsində əqli mülkiyyət hüquqları üzrə zərər müəyyən edilərkən nəzərə alınmalı hallar əks olunmuşdur. Təsadüfi hal deyildir ki, bu qanunda qeyd edilən hallar xarici hüquqi aktların kommersiya sirrinə münasibətdə zərərin müəyyən edilməsi zamanı istifadə edilən hallarla eynidir. Belə ki, həmin maddəyə əsasən zərər müəyyən edilən zaman 'əqli mülkiyyətdən qeyri-qanuni istifadə nəticəsində hüquqpozmaya yol vermiş şəxsin əldə etdiyi gəlirlər', 'pozulmuş hüquqların bərpası üçün vəkilə ödənilən haqlar da daxil olmaqla çəkdiyi xərclər' və əldən çıxmış fayda nəzərə alınmalıdır.

Əqli Mülkiyyət haqqında Qanunun 7-ci maddəsində isə 'malların kompensasiya ödənilmədən ticarət şəbəkəsindən çıxarılması, malların hazırlanmasında (istehsalında) istifadə olunan materialların və avadanlıqların istifadəçidən götürülməsi, müsadirə və ya məhv edilməsi' kimi tədbirlərin məhkəmə qaydasında tətbiq edilə biləcəyi qeyd edilmişdir.

Beləliklə, Əqli Mülkiyyət haqqında Qanunda müəyyən olunan hüquqi normalar kommersiya sirri üzrə münasibətlərə tətbiqi olunacağı təqdirdə kommersiya sirri üzrə qanunvericilikdəki bir sıra boşluqlar aradan qalxacaq və yerli kommersiya sirri hüququ xarici təcrübəyə nisbətən uyğunlaşmış olacaq. Azərbaycan Respublikasında kommersiya sirrinin bəzi xarici ölkələrdən fərqli olaraq əqli mülkiyyət hüququnun predmeti hesab edilmədən ayrıca hüquqi tənzimlənməyə malik olduğunu nəzərə alaraq Qanuna Əqli Mülkiyyət haqqında Qanun fonunda köklü dəyişikliklərin edilməsi zəruridir.

Lakin eyni zamanda bildirmək istəyirik ki, Əqli Mülkiyyət haqqında Qanun belə xarici qanunvericilikdə əks olunan bəzi məqamları tənzimləməkdə aciz qalır. Bunlardan ən vacibi qeyri-qanuni istifadəyə görə ağlabatan həcmdə royaltinin ödənilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kommersiya sirri kimi qeyri-maddi əmlak münasibətləri üzrə dəymiş ziyanı müəyyənləşdirməyin

mümkün olmadığı anlarda royaltinin tətbiqi məlumat sahiblərinin hüquq və maraqlarının mühafizə edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının kommersiya sirri üzrə qanunvericiliyi xarici hüquqi aktlarla müqayisə edildiyi təqdirdə aydın olur ki, yerli qanunvericilikdə kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı yaranan hüquqi münasibətlər çərçivəsində bir sıra boşluqlar mövcuddur. Bu boşluqların aradan qaldırılması üçün yeganə çıxış yolu isə kommersiya sirri üzrə mövcud qanunvericiliyə həm digər yerli hüquqi aktlar əsasında, həm də xarici təcrübə əsasında dəyişikliklər edilməsidir.

İlkin olaraq qeyd edilməlidir ki, yerli qanunvericilik kommersiya sirrindən qeyri-qanuni istifadə anlayışını özündə əks etdirmir. Bu isə kommersiya sirrindən qeyri-qanuni istifadənin qarşısının alınmasında, təqsirli şəxslərin hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsində və zərərçəkmiş məlumat sahiblərinin onlara dəymiş zərəri bərpa etməsində çətinliklər yaradır. Bu boşluğun aradan qaldırılması məqsədilə isə kommersiya sirri üzrə yerli hüquqi aktlara müvafiq olaraq "Fərdi məlumatlar haqqında" və "Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarında əks olunan məlumatların işlənməsi və ya qeyri-qanuni istifadə anlayışlarının gətirilməsi zəruridir.

Bir digər məsələ isə kommersiya sirri üzrə mövcud qanunvericilik kommersiya sirrinə dair münasibətlər çərçivəsində dəymiş zərərin həcminin müəyyən edilməsində və bərpasında kifayət qədər acizdir. Bu məsələ üzrə yerli qanunvericilik dəymiş zərərinin həcminin müəyyən edilməsi üçün əsas götürülməli halları tənzimləmir, hüquqların müdafiə edilməsi üçün müvəqqəti təminat tədbirlərinin icrası qaydasını özündə əks etdirmir və ən əsası zərərin müəyyən edilməsinin mümkün olmadığı hallarda pozulmuş hüquqların alternativ bərpasını təmin etmək üçün ağlabatan həcmdə royaltinin ödənilməsi kimi üsulları tətbiq etmir. Zərərin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilə biləcək halların və müvəqqəti təminat tədbirlərin daha səmərəli tətbiqi üçün "Əqli mülkiyyət hüquqlarının təminatı və piratçılığa qarşı mübarizə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda tətbiq edilmiş təcrübədən istifadə etmək mümkündür. Eyni zamanda kommersiya sirri üzrə yerli qanunvericiliyə kommersiya sirrinin rejiminin pozulması zamanı pozulmuş hüquqların bərpa edilməsi məqsədilə məlumat sahibinə ağlabatan həcmdə royalti ödənilməsini tənzimləyən şərtlərin daxil edilməsi bu sahədə qanunvericiliyin inkişafı üçün uğurlu addım olardı.

Ədəbiyyat

1. https://www.osborneclarke.com/insights/trade-secrets-harmony-us-europe
2. Varadarajan, D. Fishman, J. (2019). Similar Secrets. Philadelphia PA: University of Pennsylvania Law Review, 64 p.
3. Bouchoux, D. (2012). Intellectual Property: The Law of Trademarks, Copyrights, Patents and Trade Secrets. Delmar Cengage Learning, 720 p.
4. Varadarajan, D. (2018). The Trade Secret – Contract Interface. Iowa City: Iowa Law Review, 49 p.
5. Quinto, D. Singer, S. (2009). Trade Secrets Law. Oxford: Oxford University Press, Inc., 492 p.
6. Əliyev, Ə. Rzayeva, G. İbrahimova, A. Məhərrəmov, B. Məmmədrzalı, Ş. (2019). İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 448 s.
7. https://sc.supremecourt.gov.az/decision/show/2%255B102%255D-5162%252F2022
8. Rowe, E. (2017). Unpacking Trade Secret Damages. Houston: Houston Law Review, 44 p.
9. Smith, D. (2002). Application of Patent Law Damages Analysis to Trade Secret Misappropriation Claims: Apportionment, Alternatives, and Other Common Limitations on Damages. Seattle: Seattle Law Review, 46 p.
10. Dole, R. (2016). Punitive Damage and Attorney Fee Awards in Trade Secret Cases. Milwaukee: Marquette Intellectual Property Law Review, 33 p.

11. https://casetext.com/case/mangren-res-dev-corp-v-natl-chem-inc
12. https://casetext.com/case/georgia-pacific-corp-v-us-plywood-corp/analysis?citingPage=1&sort=relevance
13. https://casetext.com/case/vermont-microsystems-inc-v-autodesk-inc-2
14. Hrdy, C. Lemley, M. (2021). Abandoning Trade Secrets. Stanford: Stanford Law Review, 66 p.

Göndərildi: 29.03.2023 Qəbul edildi: 15.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/48-51

Raul Qarayev
Khazar University
master student
raul.qarayev@inbox.ru

SECURITY IN THE EASTERN NEIGHBOURHOOD: THE EFFECTIVEVENESS OF THE EUS COMMON SECURITY AND DEFENCE POLICY ON THE CASE OF GEORGIA

Abstract

The examination of the effectiveness of the CSDP civilian mission in Georgia demonstrates that Russia's attempt to obstruct conflict resolution in the region has been one of the primary obstacles to the European Union's security in the neighboring area. In this regard, the EUMM mission, deployed to Georgia under the CSDP mandate of the European Union after the 2008 Russia-Ukraine War, has encountered significant challenges in the region. The outbreak and continuation of the ethnic-based conflict in Abkhazia and South Ossetia since the dissolution of the Soviet Union has posed a threat to the security of the European Union's neighbors. The purpose of this article is to determine the effectiveness of the EUMM in ensuring security in the relevant areas of Georgia, given the context of regional conflicts that the European Union has faced in Georgia. The findings indicate that the EUMM has succeeded in maintaining the status quo in the conflict zones of Georgia. Moreover, it is evident that Russia's political activities, such as passportization, have undermined the effectiveness of the EUMM in the region, weakening the role of the European Union as a security provider. The presence of Russian troops in the region demonstrates that the six-point agreement has not been fully implemented, reducing the effectiveness of the EUMM.

Keywords: *European Union, common security and defence policy, Georgia, Russia, evaluation, effectiveness*

Raul Qarayev
Xəzər Universiteti
magistrant
raul.qarayev@inbox.ru

Şərq Qonşuluğunda Təhlükəsizlik: Gürcüstanla bağlı Aİ-nin Ümumi Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasətinin effektivliyi

Xülasə

Gürcüstanda CSDP mülki missiyasının effektivliyinin tədqiqi onu göstərir ki, Rusiyanın regionda münaqişələrin həllini bilərəkdən uzatması cəhdləri Avropa İttifaqına mane olan əsas səbəblərdən biri olub. Bu baxımdan 2008-ci il Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Avropa İttifaqının Gürcüstana CSDP mandatı altında göndərdiyi EUMM missiyası regionda bir sıra ciddi problemlərlə qarşılaşmışdır. Hələ Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Ossetiyada separatizmin etnik mənşəli münaqişə qismində alovlanması və davam etməsi Avropa İttifaqının qonşuluqda təhlükəsizliyinə hədə idi. Bu məqalənin məqsədi Avropa İttifaqının Gürcüstanda qarşılaşdığı regional münaqişələr kontekstində EUMM-ın həmin ərazilərdə təhlükəsizliyə effektiv töhfə verib-vermədiyini müəyyən etməkdir. Nəticələr göstərir ki, EUMM Gürcüstanda münaqişəli ərazilərdə status-kvonun saxlanılmasına nail ola bilib. Həmçinin aydın olur ki, Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Ossetiyada EUMM missiyasının effektiviliyinə xələl gətirən passportlaşma kimi siyasi fəaliyyəti Avropa İttifaqının regionda təhlükəsizlik təminatçısı kimi rolunu zəiflədir. Rus qoşunlarının regionan tamamilə çıxarılmaması altı maddəlik razılaşmanın tam şəkildə həyata keçirilmədiyini göstərir və EUMM-un effektivliyini azaldır.

Açar sözlər: *Avropa İttifaqı, ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti, Gürcüstan, Rusiya, qiymətləndirmə, effektivlik*

Introduction

The European Union (EU) has been facing growing security challenges along its periphery, particularly in its eastern borders and Balkans. As a result, discussions on the EU's military capabilities have been reignited, with arguments being made for the need to develop such capabilities to effectively address security concerns and complement the existing soft security tools at the EU's disposal. The establishment of the Common Security and Defense Policy (CSDP) represents the most significant endeavor towards building such a capacity. Despite the existence of gaps and limitations in the intergovernmental and supranational structures of the European Union, the CSDP has been utilized to deploy European Union Monitoring Mission (EUMM) to address security concerns in the Georgia following the Russia-Georgia war. After the disintegration of the Soviet Union, Russia's active engagement in all conflicts within the eastern vicinity of EU and the deliberate procnastination in settlement of these conflicts have raised questions regarding the efficacy of the civilian missions undertaken by EU on the mandate of CSDP. During all of this period this mission have not effectively facilitated conflict resolution in the Georgia. Conversely, it appears that Russia has leveraged ongoing conflicts in the Georgia as a means to exert influence over both the European Union and local government.

Key security challenges facing the Georgia. During the 1990s, Georgia underwent prolonged conflicts with an ethnic dimension. From 1992 to 1994, Georgia engaged in battles with separatist movements in Abkhazia and South Ossetia. However, Georgia was defeated, resulting in Abkhazia and South Ossetia becoming de facto independent states that are only partially recognized (Kupatadze, 2016: 236). Despite being recognized by only six countries worldwide, the Republic of South Ossetia is regarded as a region that falls within the territory of Georgia under international law. The conflict that originated in the capital of Tskhinvali in 1989 led to the Georgian Soviet Republic's adoption of severe measures, including the suspension of South Ossetia's autonomous status in 1990, thereby separating it from North Ossetia. Subsequently, the escalation of hostilities following South Ossetia's declaration of independence in 1992 prompted Russian military intervention in the region (Cvetkovski, Dennis Sammut and Nikola, 1996: 8). To fill a political void and safeguard its autonomy, the Abkhazian Supreme Soviet reinstated Abkhazia's 1925 Constitution on July 23, 1992. This document linked Abkhazia and Georgia through a Treaty of Union and proposed discussing a federal structure for a new state with Georgia. However, Georgia insisted on a unitary state without any autonomies and refused to commence political negotiations with Abkhazia. Instead, Georgia chose to use force to resolve the issue. On August 14, 1992, Georgian troops invaded Abkhazia and bombarded the Abkhazian Parliament. This marked the beginning of the Georgian-Abkhazian war. The war, which resulted in the loss of hundreds of lives on both sides over a brief period, persisted with intermittent fighting until the middle of the summer of 1993. The tides of war shifted back and forth, yet the pro Abkhazian forces failed to seize control of Sukhumi, despite concerted efforts. The Russian military played a significant role in the encirclement of Sukhumi, regularly employing its planes and heavy artillery to bombard Georgian positions. Before long, the already depleted military strength of both belligerents was exhausted, and a ceasefire was brokered by Moscow on July 27, 1993. The terms of the ceasefire entailed the demilitarization of Abkhazia, the withdrawal of Georgian troops from Abkhazia, and the disarmament of Abkhazian forces (Souleimanov, 2013: 161).

In August 2008, the Russians and their separatist allies in Abkhazia and South Ossetia orchestrated and carried out a war that caught the Georgians off-guard and unprepared. The war endured with Russia's complete supremacy. As the holder of the EU's rotating presidency during that period, French President Nicolas Sarkozy led the diplomatic initiatives to terminate the war. August 15th, both Russian President Dmitri Medvedev and Georgian President Saakashvili had signed a six-point ceasefire (Bryon Moraski & Magda Giurcanu, 2013: 440). Agreement envisaged

cessation of hostilities, the initiation of international talks concerning the withdrawal of armed forces, particularly the Russian troops, and the establishment of security and stability arrangements for Abkhazia and South Ossetia (Nichol, 2009: 7-8). Despite the withdrawal of Russian troops from Georgian territory, Moscow designated the captured lands as a buffer zone and signed military cooperation pacts with regions it recognized as independent, augmenting its military presence in both areas.

EUMM in Georgia under the mandate of CSDP. EUMM operates in a highly challenging political environment, having been deployed within less than eight weeks after the outbreak of the August 2008 war, to monitor the implementation of the ceasefire between Georgia and Russia (Dimitris, Dobrescu, 2018: 528). President Sarkozy assumed the role of European mediator representing the French presidency of the EU during the negotiation of a ceasefire between Russia and Georgia. The outcome of the negotiation was a six-point peace plan: abstain from the use of force; cease hostility definitively; assure free access for humanitarian assistance; Georgian military forces should withdraw to their usual places of deployment; Russian military forces should withdraw to the lines preceding the outbreak of hostilities; and opening of international discussions on the modalities of security and stability in Abkhazia and South Ossetia (Maria Raquel Freire, 2015: 184). It is important to note that the situation in Georgia was unique, as it involved several factors that led to a rapid consensus among EU member states to deploy a mission. According to one ambassador in the Political and Security Committee (PSC), these factors included the perception that the crisis was significant for the EU's neighborhood, the effective leadership of the French presidency of the EU, the significant impact of the war on EU-Russia relations, Russia's acceptance of the EU as a crisis manager in the post-Soviet space, the inability of the US to act as a mediator, and pressure from European public opinion to address the crisis and demonstrate the EU's ability to manage crises and facilitate political settlements (Maria, 2013: 464-477).

The agreement that put an end to the 2008 war did not provide a clear identification of the exact demarcation line between the parties involved, and since then, Russia has been attempting to challenge the Georgian authorities through a process called "borderisation. Kakachia holds that it serves to demonstrate to the Georgian government and people that Russia has the power to exert more control over Georgian territory, thereby highlighting the inability of Tbilisi and the EU to counteract Russian dominance (Kornely, 2017: 3).

The effectiveness of the EUMM in Georgia. EUMM in Georgia is crucial for promoting confidence-building measures and normalization, as well as for providing a neutral observation of events along the ABL and preventing further hostilities. As a neutral observer and mediator, the mission plays a critical role in maintaining stability and pursuing normalization for communities living around the ABLs. The EUMM's effectiveness in Georgia relies on its ability to carry out its mandate fully, which includes being granted access to Abkhazia and South Ossetia. The lack of a long-term mandate affects the functioning of the mission, with periodic discussions about a possible exit strategy undermining long-term planning (Macharashvili, 2017: 25). It appears that the EUMM has been successful in maintaining a status quo between conflicting parties in Georgia, but a significant threat from Russia to the region persists. The maintenance of the status quo in the two unrecognized republics in Georgia appears to have benefited Russia's interests in the region more than those of the European Union. Challenge for the EUMM is the inability to fulfil point five of the six point Agreement which envisage the withdrawal of Russian armed forces to the line where they were stationed prior to the beginning of the hostilities. The EUMM has reported that "Point Five of the Agreement" remains unfulfilled, as Russian military personnel and equipment remain present in South Ossetia and Abkhazia, which is considered a violation of this part of the agreement (The EUMM Monitor, 2016).

Passportization was employed by Russia in the two unrecognized republics in Georgia with the specific intention of deterring any military operations by Georgia against its separatist republics and maintaining the status quo in the region. Its use was not driven by aggressive motives to expand Russia's influence in the post-Soviet region or to fulfill its territorial ambitions, but rather as a

reactive measure to preserve its sphere of influence which was under severe threat (Nagashima, 2017: 10-11). It can be contend that despite the EUMM's efforts to uphold the status quo in Georgia, Russia still put under the question the effectiveness of this mission with its foreign policy.

Conclusion

The investigating effectiveness of the EUMM, a CSDP mission, in Georgia reveals that the deliberate prolongation of conflicts in the region is a threat to security in the European Union's eastern neighborhood. The civilian mission acts as a soft power mechanism chosen by the EU to avoid conflicts of interests in the common neighborhood with Russia. The mission's effectiveness depends on Russia's policy toward Georgia, especially in areas where the separatist movement is active, such as Abkhazia and South Ossetia. Despite the civilian mission's success in maintaining the status quo, the presence of Russian troops in the region and Russia's use of passporting as a major weapon in conflict zones have reduced the effectiveness of the civilian mission on the CSDP mandate of EU.

References

1. Kupatadze, A. (2016). Understanding Variation In Corruption And White-Collar Crime: Georgia And Armenia. In M. Kamrava, The Great Game in West Asia. New York: Oxford University Press. 236 p.
2. Cvetkovski, Dennis Sammut and Nikola. (1996). The Georgia-South Ossetia Conflict. Vertic Publishing.
3. Souleimanov, E. (2013). Understanding Ethnopolitical Conflict: Karabakh, South Ossetia, and Abkhazia Wars Reconsidered (p. 161). New York: Palgrave Macmillan.
4. Bryon Moraski & Magda Giurcanu. (2013). European Reactions to the 2008 Georgian–Russian War:. European Reactions to the 2008 Georgian–Russian War:, 440 p.
5. Nichol, J. (2009). Russia-Georgia Conflict İn August 2008: Context and İmplications for U.S. İnterest. Congressional Research Service, p.7-8.
6. Dimitris, B., Dobrescu, M. (2018). The EU and civilian missions in the neighbourhood. In A. M. Tobias Schumacher, The Routledge Handbook On The European Neighbourhood Policy (p. 528). London and New York: Routledge.
7. Maria Raquel Freire, P. D. (2015). The EU's Role in Crisis Management: The Case of the EUMM. In M. G. Freire, Managing Crises, Making Peace: Towards a Strategic EU Vision for Security and Defence (p. 184). New York: Palgrave Macmillan.
8. Maria Raquel Freirea and Lícinia Simao. (2013). The EU's security actorness: the case of EUMM in Georgia. European Security, pp.464-477.
9. Kornely K, L. K. (2017). Mitigating Russia's Borderization of Georgia: A Strategy to Contain and Engage. Georgian Institute of Politics., 3
10. Macharashvili, N. (2017). Assessing the EU's conflict prevention and peacebuilding interventions in Georgia. Deliverable 3.2: Case Study Report Georgia, part of the project Whole-of-Society Conflict Prevention and Peacebuilding, 25 p.
11. The EUMM Monitor. (2016). August. The EUMM Monitor, Issue 2.
12. Nagashima, T. (2017). Russia's Passportization Policy toward Unrecognized Republics. Problems of Post-Communism, p.10-11.

Received: 08.02.2023 Accepted: 30.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/52-54

Raul Khalilov
Baku State University
master student
raulxlilov@gmail.com

UNDERSTANDING THE CONCEPT OF TECHNOLOGY TRANSFER

Abstract

The main goal of this study is to add to the body of knowledge by thoroughly examining the creation, definitions, and concepts of technology and technology transfer in light of a literature survey on these extensive research fields. Today, technology transfer is increasing rapidly. Solving the problems that arise during technology transfer is an important issue. There are different views on the concept of technology transfer. The parties to this transfer can be any legal or physical person. The article will consider the concept and aspects of technology transfer.

Keywords: *technology transfer, concept, research field, aspects, main goal*

Raul Xəlilov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
raulxlilov@gmail.com

Texnologiya Transferinin anlayışının başa düşülməsi

Xülasə

Bu tədqiqatın əsas məqsədi bu geniş tədqiqat sahələri üzrə ədəbiyyat sorğusu işığında texnologiya və texnologiya transferinin yaradılmasını, təriflərini və konsepsiyalarını hərtərəfli araşdıraraq biliklər toplusuna əlavə etməkdir. Bu gün texnologiya transferi sürətlə artır. Texnologiyanın ötürülməsi zamanı yaranan problemlərin həlli mühüm məsələdir. Texnologiya transferi anlayışı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu köçürmənin tərəfləri istənilən hüquqi və ya fiziki şəxs ola bilər. Məqalədə texnologiya transferinin konsepsiyası və aspektləri nəzərdən keçiriləcək.

Açar sözlər: *texnologiya transferi, anlayış, tədqiqat sahəsi, aspektlər, əsas məqsəd*

Introduction

The term "technology" has been regarded and defined from a variety of angles by previous researchers, and this has had an impact on the research's design and findings, the talks surrounding a transfer, and government policies generally. As a result, numerous definitions of technology have been provided by earlier literature. Some researchers claim that there are two main parts to technology (Kumar, Persaud, 1999: 24). 1) A physical component made up of things like goods, tools, and equipment; 2) An informational component made up of expertise in administration, marketing, production, quality assurance, dependability, skilled labor, and functional fields. Recent studies on technology transfer have made a direct connection between technology and knowledge, and the process of developing and conducting research is receiving increasing attention. Examining the technological concept in detail reveals two fundamental elements: 'Knowledge' or 'method' comes first, followed by 'doing things'. Technology is usually associated with achieving specific results, addressing specific issues, completing specific tasks while utilizing certain skills, knowledge, and assets. The term "technology" refers to both the technology itself and the understanding or data about how it is used, used, and developed in order to create a certain product. A school of thought on international technology transfer that holds that "technology is conceived as firm-specific information regarding the features and performance properties of the manufacturing

process and product design" is in conflict, according to some researchers, with the early concept of technology (Reddy, Zhao, 1990: 19). They also claim that the machinery or other means used to generate a specific product embody the manufacturing process or operating technology. On the other side, the product technology or design is what is seen in the final product.

Because tacit knowledge must be transferred at a slower pace and at a higher cost, technology is one of the company's intangible assets and is difficult to transfer. Because the technological process of learning is required to assimilate and integrate the transferred technology, valuable technological information, which is the firm's intangible assets, is never readily transmitted from one firm to another (Lin, 2003: 33). Additionally, people, materials, mental and physical operations, infrastructure, equipment, and tools are all forms of technology. Some of them describe technology as the incorporation of tangible artifacts or objects, as well as the production of those products and the meaning attached to them (MacKenzie, Wajcman, 1985). Technology is made up of these components, which together form a "seamless web," rather than being discrete and separate entities. All three of these components must be seen as interconnected in order to properly define the term "technology," and any changes to one component will have an impact on the other two.

Various approaches have been used to discussing the definitions and notions of technology transfer depending on the study disciplines and the goals of the research. Technology transfer, in my opinion, is frequently a disorganized process comprising parties with differing opinions on the usefulness and potential applications of the technology. Technology, in my opinion, frequently lacks clear-cut significance or worth.

Different perspectives on the technology are likely to exist among researchers, developers, and users. Technology transfer is an intricate, challenging process, even when it happens across different departments within one service division of a single organization, according to a survey of the literature on the subject. It is well known that technology transfer is a difficult process that takes time to develop.

Technology transfer is a process by which scientific findings, knowledge and intellectual property are transferred from universities and research institutes to public and private users. Transforming inventions and scientific results into new products and services that benefit society and making these products and services available is the main goal of technology transfer. As can be seen from the main objective, the transfer of technology is closely related to the transfer of knowledge and they positively affect each other in the way of development. When talking about the transfer of technology, it is necessary to talk about the different methods of this transfer. There is a wealth of information on technology transfer and international technology transfer that comes from a variety of disciplines, including political science, economics, sociology, public policy, marketing, and technology management.

The following issues have been looked into: the method of technology transfer, the suitability of the technology, the cooperation and conflict between transfer countries, the efficacy of technology transfer, and the economic and social benefits of technology transfer for both the suppliers and recipient countries.

The idea of technology transfer is concerned not only with the transfer of technological expertise or data, but also with the ability of the technology recipient to pick up new skills and incorporate technology into the industrial process. According to the definitions and ideas presented above, which were taken from numerous academic works, technology transfer is a broad and dynamic field. There are numerous, in-depth, and widely varying literatures on the issue (Zhao, Reisman, 1992: 39).

Conclusion

According to the aforementioned debate, technology and technology transfer concepts can be interpreted and viewed from many different perspectives, based on the organizations' goals, the research background of the researchers, the researchers, developers, and users, as well as the study fields and disciplines and underlying viewpoint (theories). Therefore, different parties are going to

have different perspectives and understandings of these two ideas. This review may provide some stimulating ideas for future scholars to better recognize, grasp, and comprehend the fundamental concepts and viewpoints that have a significant impact on the notion of technology transfer in the past, present, and future.

References

1. Kumar, V., Persaud, A (1999). Building Technological Capability through Importing Technology: The Case of Indonesian Manufacturing Industry. Journal of Technology Transfer, 24 p.
2. Reddy, N., Zhao, L. (1990). International Technology Transfer: A Review. Research Policy, 19 p.
3. Lin, W. B (2003). Technology Transfer as Technological Learning: A Source of Competitive Advantage for Firms with limited R & D Resources. R & D Management, 33 p.
4. MacKenzie, D., Wajcman, J. (1985). The Social Shaping of Technology: How the Refrigerator Got Its Hum, Milton Keynes: Open University Press.
5. Zhao, L., Reisman, A. (1992). Towards Meta Research on Technology Transfer. IEEE Transaction on Engineering Management, 39 p.

Received: 15.03.2023 Accepted: 28.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/55-58

Azad Akhmedbeyli
Azerbaijani State Customs Committee Academy
master student
azadakhmedbeyli1@gmail.com

FEATURES OF INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF SPECIAL ECONOMIC ZONES

Abstract

This article will cover the topics of legal regulation of the activities of free economic zones on a national and international scale. The features of the international legal regulation of this issue will be analyzed, a sectoral analysis of the regulation of Free Economic Zones will be carried out. Also, the article will disclose international acts containing norms governing relations in the field of Free Economic Zones.

The development of economic zones is an important factor for the development of the economy in the region and in the country as a whole. Economic zones are special territories where more favorable conditions for business are established than in the rest of the country. They provide investors and entrepreneurs with the opportunity to receive tax incentives, exemption from import duties, simplified paperwork procedures, as well as infrastructure and ready-to-use land. The rules of legal regulation of the mentioned processes will be reflected in the article.

Keywords: *free economic zones, international law, legal regulation, international legistlation, international trading*

Azad Əhmədbəyli
Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
magistrant
azadakhmedbeyli1@gmail.com

Azad iqtisadi zonaların mahiyyəti və iqtisadiyyata təsiri

Xülasə

Bu məqalədə azad iqtisadi zonaların fəaliyyətinin milli və beynəlxalq miqyasda hüquqi tənzimlənməsi mövzuları müzakirə olunacaq. Bu məsələnin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri təhlil ediləcək, azad iqtisadi zonaların tənzimlənməsinin sahəvi analizi həyata keçiriləcək. Həmçinin, məqalədə azad iqtisadi zonalar sahəsində münasibətləri tənzimləyən normaları ehtiva edən beynəlxalq aktlar açıqlanacaq.

İqtisadi zonaların inkişafı ölkə və bütövlükdə region iqtisadiyyatının inkişafı üçün mühüm amildir. İqtisadi zonalar ölkənin digər hissəsindən daha əlverişli iş şəraitinin yaradıldığı xüsusi ərazilərdir. Onlar investorlara və sahibkarlara vergi güzəştləri, idxal rüsumlarından azad olma, sadələşdirilmiş sənədləşmə prosedurları, infrastruktur və istifadəyə hazır torpaq sahələri əldə etmək imkanı verir. Qeyd olunan proseslərin hüquqi müstəvidə tənzimlənməsi qaydaları məqalədə əks olunacaqdır.

Açar sözlər: *azad iqtisadi zonalar, beynəlxalq hüquq, hüquqi tənzimləmə, beynəlxalq qanunvericilik, beynəlxalq ticarət*

Introduction

Features of legal regulation of free economic zones. The legal regulation of free economic zones (FEZs) varies depending on the country in which they are established. However, there are several common features that are typically included in the legal framework governing FEZs. Some of these features include:

Establishment and Administration: The legal framework typically defines the procedures for establishing FEZs and the responsibilities of the authorities that oversee them. This may include the establishment of a regulatory body responsible for approving new projects and overseeing the operation of existing ones.

Incentives and Benefits: The legal framework typically defines the range of incentives and benefits that are available to investors and entrepreneurs operating within FEZs. These may include tax breaks, reduced bureaucratic procedures, access to specialized infrastructure and services, and other business-friendly policies.

Labor and Employment: The legal framework typically defines the rules governing labor and employment within FEZs, including the rights of workers and the responsibilities of employers. This may include regulations governing wages, working hours, and other working conditions.

Environmental Protection: The legal framework typically defines the environmental regulations that apply to FEZs, including regulations governing waste management, pollution control, and other environmental issues.

Intellectual Property: The legal framework typically includes provisions governing the protection of intellectual property within FEZs. This may include regulations governing patents, trademarks, and copyrights, as well as rules governing technology transfer and licensing.

Dispute Resolution: The legal framework typically includes provisions for resolving disputes that may arise within FEZs. This may include the establishment of specialized tribunals or the use of alternative dispute resolution mechanisms such as mediation or arbitration (Rhee, Katterbach, White, 1990).

There are several international legal acts that regulate free economic zones (FEZs), including:

The World Trade Organization (WTO) Agreement on Subsidies and Countervailing Measures: This agreement sets out the rules for subsidies and other forms of government support that may be provided to industries within FEZs. The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) Guidelines for the Development of Special Economic Zones: These guidelines provide recommendations for the establishment and operation of SEZs, which are similar to FEZs. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Guidelines on Multinational Enterprises: These guidelines provide recommendations for responsible business conduct in FEZs and other forms of economic development zones. The International Labour Organization (ILO) Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work: This declaration sets out the basic principles and rights that must be respected in FEZs and other forms of economic development zones. The European Union (EU) Regulation on State Aid: This regulation sets out the rules for state aid that may be provided to industries within FEZs located in EU member states. The International Chamber of Commerce (ICC) Guidelines for International Investment: These guidelines provide recommendations for responsible business conduct in FEZs and other forms of economic development zones.

These international legal acts provide guidance on the establishment and operation of FEZs, and set out the rules for government support and responsible business conduct within these zones.

The World Trade Organization (WTO) Agreement on Subsidies and Countervailing Measures (SCM) does not specifically address free economic zones (FEZs) or their treatment under the agreement. However, FEZs may be subject to the rules and guidelines set out in the SCM agreement depending on the nature and extent of the subsidies or other forms of government support provided to businesses operating within the zone (WTO, 1994).

Under the SCM agreement, subsidies that are contingent on the use of domestic over imported goods are generally prohibited. This means that if a government provides subsidies to businesses operating within an FEZ on the condition that they use domestic inputs instead of imported ones, those subsidies could be deemed prohibited under the agreement.

Similarly, if a government provides subsidies to businesses within an FEZ that are specific to certain industries or products, those subsidies could be challenged by other WTO members through the use of countervailing measures if they meet the criteria for an actionable subsidy.

The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) Guidelines for the Development of Special Economic Zones (SEZs) is a set of recommendations for policymakers and practitioners involved in the planning, development, and management of SEZs. The guidelines were first published in 2008 and have been revised several times since then (UNCTAD, 2021).

The primary objective of the UNCTAD guidelines is to provide a framework for the design and implementation of SEZs that are economically and socially sustainable, environmentally sound, and consistent with international best practices. The guidelines are based on the principle that SEZs should be an integral part of a country's development strategy, aimed at enhancing the competitiveness of its domestic industries and attracting foreign investment.

The UNCTAD guidelines identify several key features of successful SEZs, including:

Comprehensive legal and regulatory frameworks that provide clarity and certainty for investors, and ensure that SEZs operate within the wider legal and policy framework of the country. Adequate physical infrastructure, including transportation, energy, water, and telecommunications, to support the operations of businesses within the zone. Access to skilled labor and appropriate training programs to ensure that businesses within the zone have the necessary human resources to operate effectively. Mechanisms for monitoring and evaluating the performance of the SEZ, including the social, economic, and environmental impacts of the zone. An effective marketing and promotion strategy to attract both domestic and foreign investment to the zone.

The UNCTAD Guidelines for the Development of Special Economic Zones provide a comprehensive framework for the design and implementation of SEZs that contribute to sustainable economic development and promote the welfare of local communities.

The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Guidelines on Multinational Enterprises are a set of recommendations for multinational enterprises (MNEs) regarding responsible business conduct. The guidelines were first established in 1976 and have been updated several times since then. In the context of FEZs, the OECD guidelines are relevant to issues such as labor rights, environmental protection, and corruption. For example, the guidelines recommend that MNEs respect the right of workers to form and join trade unions and to engage in collective bargaining. They also urge MNEs to comply with applicable environmental regulations and to take steps to minimize the environmental impact of their operations (OECD, 2011).

The OECD Guidelines on Multinational Enterprises provide a framework for responsible business conduct that is relevant to MNEs operating within free economic zones. The guidelines can help to ensure that the economic benefits of FEZs are shared fairly and sustainably, and that the rights and interests of workers, communities, and the environment are protected (Kusago, Tzannatos, 1998).

The International Labour Organization (ILO) Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work is a set of fundamental labor standards that all member countries are expected to respect, regardless of whether they have ratified the relevant conventions. The declaration was adopted in 1998 and has since been recognized as a cornerstone of international labor law (ILO, 1998).

In the context of free economic zones (FEZs), the ILO declaration is particularly relevant to issues such as freedom of association and collective bargaining, as well as the elimination of forced labor and child labor. FEZs often attract foreign investors who may not be familiar with the labor laws and standards of the host country, and may attempt to exploit labor for economic gain. The ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work provides a framework for ensuring that labor rights are respected and protected within free economic zones, and that the economic benefits of FEZs are shared fairly and equitably.

The European Union (EU) has strict regulations on State Aid, which refers to any advantage given by a government to a particular company or industry that distorts competition within the EU. The EU's goal is to prevent any unfair advantage that could harm competition and lead to market inefficiencies. Regarding free economic zones (FEZs), the EU Regulation on State Aid applies to any state aid provided to companies or industries operating within these zones. This means that any

financial or other advantages given to companies within FEZs that could distort competition are subject to scrutiny by the European Commission, the executive arm of the EU.

The EU Regulation on State Aid helps to ensure that companies operating within FEZs are subject to fair competition and that any state aid provided to them is in compliance with EU rules. This promotes a level playing field for all businesses operating within the EU and helps to prevent market distortions that could harm consumers and the overall economy.

The International Chamber of Commerce (ICC) is the world's largest business organization, representing companies from all sectors and regions of the world. The ICC has developed guidelines for international investment, which are designed to promote responsible investment and sustainable economic development.

The ICC guidelines can help to ensure that FEZs are established and operated in a way that is consistent with responsible investment practices. For example, the guidelines stress the importance of conducting due diligence to identify and manage risks associated with investment, as well as the need to consult with stakeholders, including local communities and civil society organizations.

The guidelines for international investment provide a useful framework for promoting responsible and sustainable investment in free economic zones. They help to ensure that FEZs are established and operated in a way that is consistent with good governance, transparency, and respect for human rights and the environment.

Research method. The methodological basis of the research work carried out is dialectics as the most general scientific method, which includes theory and practice. In the course of research, analysis, synthesis, induction, deduction, judgment, comparative research, systematic analysis, formal-legal, etc.are carried out. methods were also used.

Conclusion

Overall, the legal regulation of FEZs is designed to provide a business-friendly environment that offers a range of incentives and benefits to investors and entrepreneurs while ensuring that the interests of all stakeholders, including workers, the environment, and society as a whole, are protected.

References

1. Rhee, Y., Katterbach, K., White J. (1990). Free Trade Zones in Export Strategies. İndustry Series Paper No. 36. Industry Development Division, the World Bank
2. The World Trade Organization (WTO) Agreement on Subsidies and Countervailing Measures (1994).
3. The United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) Guidelines for the Development of Special Economic Zones, 2021 ed.
4. The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) Guidelines on Multinational Enterprises (2011). ed.
5. Kusago, T., Tzannatos, Z. (1998). Export processing zones: a review in need of update (English), Social Protection Discussion Paper series; No SP 39802. Washington
6. The International Labour Organization (ILO) Declaration on Fundamental Principles and
7. Rights at Work (1998).

Received: 16.03.2023 Accepted: 29.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/59-62

Zümrüd Hüseynova
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
zmrdhsynva22@gmail.com

İNSAN HÜQUQLARININ CİNAYƏT XARAKTERLİ POZUNTULARINA GÖRƏ MƏSULİYYƏTİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ CİNAYƏT MƏHKƏMƏSİNİN ROLU

Xülasə

Beynəlxalq cinayət hüququ əsasında yaradılmış Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi (BCM) beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən törədilə bilən ən ağır cinayətlər olan soyqırımı, insanlığa qarşı cinayətləri və müharibə cinayətlərini araşdırmaq və mühakimə etmək üçün yaradılmış daimi və müstəqil məhkəmə orqanıdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi orqanının yaradılması ideyası çoxdan yaranıb.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yaradılması üçün ilk araşdırmalar 1998-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəhbərliyi ilə Romada keçirilən konfransda başlamışdır. 1998-ci ilin iyulunda Romada çağırılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının diplomatik konfransının sonunda BCM-i yaradan Roma Əsasnaməsi 120 səs lehinə, 21 bitərəf, 7 səs əleyhinə olmaqla səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Cinayətlərin Roma Statusu məhkəmənin necə işləyəcəyini və dövlətlərin məhkəmə ilə əməkdaşlıq etmək üçün nə etməli olduğunu müəyyən edir. Əsasnaməyə uyğun olaraq, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin fəaliyyətə başlaması üçün 60 ölkənin razılığı gözlənilmişdi və 11 aprel 2002-ci ildə bu 60 razılıq əldə edilmişdir. 15 aprel 2015-ci il tarixində 139 dövlət tərəfindən imzalanmış və 123 dövlət tərəfindən ratifikasiya edilmişdir.

Açar sözlər: *Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi, Roma statusu, beynəlxalq cinayət hüququ, yurisdiksiya, tribunal*

Zumrud Huseynova
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
zmrdhsynva22@gmail.com

The role of the international criminal court in determining responsibility for criminal violations of human rights

Abstract

Established under international criminal law, the International Criminal Court (ICC) is a permanent and independent judicial body established to investigate and prosecute the most serious crimes committed by the international community: genocide, crimes against humanity, and war crimes. The idea of creating an international criminal justice body has been around for a long time. The first studies for the establishment of the International Criminal Court began in 1998 at a conference held in Rome under the leadership of the United Nations. At the end of the United Nations diplomatic conference convened in Rome in July 1998, the Rome Statute establishing the ICC was adopted by a majority of 120 votes in favor, 21 abstentions, and 7 votes against. The Rome Statute of Crimes sets out how the court will operate and what states must do to cooperate with the court. According to the statute, the consent of 60 countries was expected for the International Criminal Court to start functioning, and on April 11, 2002, these 60 consents were obtained. As of April 15, 2015, it was signed by 139 countries and ratified by 123 countries.

***Keywords**: International Criminal Court, Rome Statute, international criminal law, jurisdiction, tribunal*

Giriş

İnsan hüquqlarının cinayət pozuntuları beynəlxalq cinayət hüququ ilə qorunan əsas insan hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni mənafelərinin pozulmasıdır. BCM-in Roma Əsasnaməsi bu günə qədər bu normaları tam şəkildə kodlaşdıran beynəlxalq hüquqi aktdır. Eyni zamanda, Nizamnamə beynəlxalq cinayət hüququ normalarının tam siyahısı olduğunu iddia etmir, yalnız öz müddəalarında Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin yurisdiksiyasına daxil olan beynəlxalq cinayətlərin elementlərini təsbit edir. BCM-in yurisdiksiyasına daxil olan cinayət insan hüquqları pozuntularının subyektiv tərəfi, bir qayda olaraq, təqsir forması kimi birbaşa və ya dolayı niyyəti təmin edir. Cinayət səhlənkarlığı təqsir forması kimi faktiki olaraq qanunla cinayət əməllərinin törədilməsində iştirak edən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuşdur (əmr məsuliyyəti). Roma Əsasnaməsi həm cinayət əməllərinin bilavasitə icraçıları, həm də onların əlbirləri üçün, habelə BCM-in yurisdiksiyasına daxil olan cinayət əməllərinin törədilməsində iştirak edən müəyyən kateqoriyalı şəxslər üçün məsuliyyət nəzərdə tutur (Friedmann, 1964: 693).

BCM-in yurisdiksiyasına daxil olan müxtəlif kateqoriyalı cinayətləri ayırd etmək üçün əsas meyar olan kontekst elementidir. Beləliklə, insanlığa qarşı cinayətlər üçün kontekst elementi "hər hansı mülki şəxsə qarşı geniş yayılmış və ya sistematik hücumdur" ("belə bir hücum bilərəkdən törədildikdə"). Müharibə cinayətləri üçün bu kontekst elementi beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdir. Eyni zamanda, insanlığa qarşı cinayətlər silahlı münaqişələrin coğrafi və müvəqqəti kontekstində də törədilə bilər.

Bu vəziyyətə əsaslanaraq, silahlı münaqişələr zamanı insanlığa qarşı törədilmiş cinayətləri müharibə cinayətlərindən düzgün şəkildə fərqləndirmək üçün aşağıdakı meyarları ayırmaq məqsədəuyğun görünür:

— cinayətin törədilməsinin kontekstual şəraiti ilə sıx əlaqəsi. Cinayət yalnız müəyyən kontekstual şəraitin coğrafi və zaman çərçivəsində törədilməli və onlarla əlaqələndirilməməli, həm də xeyli dərəcədə onlarla şərtləndirilməlidir;
— müharibə cinayətləri həmişə düşmən tərəfinə qarşı törədilir (beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı başqa dövlətin vətəndaşları və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə zamanı "üsyançı" ərazidə yaşayan öz dövlətinin vətəndaşları). Bəşəriyyətə qarşı cinayətlər istənilən mülki əhaliyə qarşı törədilə bilər (Allahverdiyev, 2017: 47).

Bəşəriyyətə qarşı cinayətlərin kontekst elementi olan mülki əhaliyə qarşı hücum (həmçinin beynəlxalq cinayət aktlarının bu kateqoriyasının birbaşa elementləri) mütləq silahlı zorakılıq xarakteri daşımır, müharibə cinayətləri isə bir qayda olaraq, ondan ayrılmazdır.

Soyqırım cinayət kimi ilk dəfə beynəlxalq aktda - BMT Baş Assambleyasının 1 dekabr 1946-cı il tarixli 96 saylı qətnaməsində müəyyən edilmişdir. Bundan sonra BMT Baş Assambleyasının 21 noyabr 1947-ci il tarixli 180 (11) saylı qətnaməsində soyqırımın beynəlxalq cinayət kimi həm dövlətlərin, həm də ayrı-ayrı şəxslərin məsuliyyət daşıdığı vurğulanmışdır.

Bir çox müəlliflər qeyd edirlər ki, mahiyyət etibarı ilə beynəlxalq hüquqi aktlarda bu əməlin cinayət və cəzalılığının müəyyən edilməsi ilə dünya mədəniyyətinin hüquqi fenomeni kimi beynəlxalq cinayət hüququnun formalaşması prosesi başlamışdır. BMT Baş Assambleyasının 3-cü sessiyasında 9 dekabr 1948-ci il tarixli "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiya (bundan sonra "Soyqırımı Konvensiyası") qəbul edilərək imzalanmağa açılmışdır.

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən Əsasnamənin 6-cı maddəsinin tətbiqi üçün Ruanda və Yuqoslaviya üzrə ad hoc Tribunalların təcrübəsi həyati əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da bir çox problemləri üzə çıxarıb. Tribunallar bir çox hüquqi suallarla üzləşmişlər ki, onların cavabları nə beynəlxalq hüquqi sənədlərdə, nə də dövlətlərin təcrübəsində yer almamışdır. Tribunallar öz qərarları ilə soyqırım cinayətinin tərifində olan boşluqları doldurmağa çalışıblar. Yenə deyirəm ki, məhz bu Tribunalların təcrübəsi, əsasən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Hazırlıq Komitəsi

tərəfindən "Soyqırım cinayətinin elementləri" layihəsinin hazırlanmasında bələdçi rolunu oynamışdır. Xatırladaq ki, Ruanda və Yuqoslaviya Tribunallarının təcrübəsini nəzərə alaraq, belə problemlərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq cinayətlərin elementlərinin təsisini nəzərdə tuturdu. Yuxarıdakı maddəyə əsasən, beynəlxalq cinayətlərin elementləri "6, 7 və 8-ci maddələrin təfsirində və tətbiqində Məhkəməyə kömək edir. Onlar İştirakçı Dövlətlərin Assambleyası üzvlərinin üçdə iki səs çoxluğu ilə qəbul edilir". Beynəlxalq cinayətlərin elementləri institutunun yaradılması, ilk növbədə, soyqırımı cinayətinin cinayət tərkibinin müəyyən edilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, soyqırım müəyyən bir qrupu tam və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə birləşən müxtəlif növ əməlləri özündə birləşdirən mürəkkəb hadisədir. Hazırlıq Komitəsi soyqırımı cinayətini təşkil edən əməllərin hər biri üçün ayrıca elementlər işləyib hazırlamışdır (Abbasov, 2014: 22-27).

BCM Əsasnaməsinin 6-cı maddəsi, 1948-ci il Soyqırımı Konvensiyasının 2-ci maddəsinə əsasən, soyqırım cinayətinin eyni tərifi Ruanda və Yuqoslaviya Tribunallarının Nizamnaməsində təsbit edilmişdir, lakin nə ad hoc Tribunalların Nizamnaməsində, nə də BCM-in Nizamnaməsində soyqırım cinayətinə dair hər hansı rəsmi istinad yoxdur. Genosid Konvensiyası, ondan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu cinayət adətən qanuni xarakter daşıyır. Soyqırımı cinayətinin yuxarıdakı tərifi hamı tərəfindən tanınıb, bu günə qədər dəyişməyib (Səməndərov, 2019: 57-72).

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Əsasnaməsi insanlığa qarşı cinayətləri müəyyən edən ilk beynəlxalq müqavilədir. Roma Əsasnaməsinin 7-ci maddəsi insanlığa qarşı cinayət sayılan geniş spektrli əməlləri nəzərdə tutur. Əsasnamə insanlığa qarşı cinayətləri müəyyən edərkən, heç bir silahlı münaqişə ilə əlaqəni tələb etmir, baxmayaraq ki, insanlığa qarşı cinayətlərin törədilə biləcəyi şərtləri müəyyən edir.

Sənədə görə "insanlığa qarşı cinayətlər" hər hansı mülki şəxsə qarşı geniş yayılmış və ya sistematik hücumun bir hissəsi kimi və belə bir hücum bilərəkdən törədildikdə, müvafiq hərəkətlər deməkdir.

Bu tərif Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsində göstərilən qadağan olunmuş hərəkətlərdən birinin insanlığa qarşı cinayət kimi təsnif edilməsi üçün yerinə yetirilməli olan iki ümumi şərti ehtiva edir.

Birinci şərt iki alternativ tələbdən, yəni genişmiqyaslı hücumdan və ya sistemli hücumdan ibarətdir. İkinci şərt, edilən hücumun şüurudur. Mərkəzləşdirilmiş rəhbərlik və sanki sistematik olaraq onun planlaşdırılması 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Hərbi Cinayətlər Komissiyasının Hüquq Komitəsi öz qərarlarından birində "tək pozuntuların insanlığa qarşı cinayət anlayışına daxil olmadığını" göstərmişdi (Dormann, 1999: 71).

Bəzi hüquqşünaslar iddia edirlər ki, bəşəriyyətə qarşı cinayətlər əslində fərdi qurbanlara qarşı törədilən əməllərlə yanaşı, kütləvi cinayətlərdə iştirak aktlarını da əhatə etməlidir. Bu günə qədər BCM-in Roma Əsasnaməsi insan hüquqlarının cinayət pozuntusuna görə məsuliyyəti nəzərdə tutan beynəlxalq cinayət hüququ normalarını tam şəkildə kodlaşdıran beynəlxalq hüquqi aktdır. Eyni zamanda, insan hüquqlarının cinayət xarakterli pozuntularının beynəlxalq cinayətlər kimi təsnifləşdirilməsində, beynəlxalq cinayət hüququ ilə məsuliyyətə səbəb olan və BCM-in yurisdiksiyasına daxil olan ən mühüm kontekst elementi və ya bu cinayət əməllərinin bu cinayətlərlə əlaqəsini müəyyən edən hallardır: cinayətkar soyqırımı, hər hansı mülki şəxsə geniş və ya sistemli hücum (insanlığa qarşı cinayətlər), silahlı münaqişələr (müharibə cinayətləri) (Werle, 2014: 274).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, beynəlxalq cinayətlərin konkret elementlərinin Əsasnamə ilə kodlaşdırılması beynəlxalq cinayət hüququn defraqmentasiyası və fundamental insan hüquqlarının cinayətkar qəsdlərdən qorunması üçün universal hüquqi mexanizmin yaradılması istiqamətində mühüm addımdır (Engster, Daniel, 2004: 113-135).

Nəticə

Mövzu ilə bağlı hərtərəfli araşdırma müəyyən etmişdir ki, iştirakçı dövlətlər Məhkəmənin tələbi ilə şəxslərin həbsini və BCM-ə təhvil verilməsini təmin etməlidir. Həbs və köçürülmə tələblərinə əməl etmək öhdəliyi axtarışda olan şəxsin vətəndaşlığından asılı olmayaraq tətbiq edilir. Vətəndaşlarının ekstradisiyası ilə bağlı milli qanunvericilik və ya konstitusiya qadağaları şəxslərin ona verilməsi ilə bağlı Məhkəmənin müraciətlərinə şamil edilmir və milli hakimiyyət orqanları bu əsasla köçürülmədən imtina edə bilməz. Xarici qanunvericiliyin təhlili, o cümlədən ali dövlət orqanlarının çıxardığı nəticələr göstərir ki, ilk növbədə dövlət məmurlarının toxunulmazlıqlarına aid olan, BCM-in yurisdiksiyasının xarakterini tamamlayan konstitusiya müddəalarına yenidən baxılması tələb olunur. BCM Prokuroru, dövlətin ərazisində araşdırma apararkən iştirakçı, iddia müddəti, amnistiya və digər müddəaları BCM Nizamnaməsinə uyğun olaraq həyata keçirməlidir. Terrorçuluq və narkotik qaçaqmalçılığı kimi cinayətlərin də məhkəmənin səlahiyyətinə aid olan cinayətlər sırasına daxil edilməsi, habelə zəhərli silah, zəhərli qaz kimi qadağan olunmuş silahlardan istifadəyə görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi qərara alınmışdır.

Ədəbiyyat

1. Friedmann, W. (1964). The Changing Structure of International Law / ed. by Wolfgang Friedmann, N. Y., Columbia University Press, p.238.
2. Allahverdiyev, Ə. (2017). Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. Bakı: Elm, 396 s.
3. Abbasov, X.M. (2014). Ruanda Beynəlxalq Cinayət Tribunalı və soyqırımdan sonra Ruandada vəziyyət. “Qanun” – № 2.– s.22-27.
4. Səməndərov, F. Y. (2019). Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. Bakı: Hüquq
5. Dormann, K. (1999). "The first and second sessions of the Preparatory Commission for the International Criminal Court", in YIHL, Vol. 2.
6. Werle, G. (2014). Principles of international criminal law: textbook. Oxford University Press, p.696.
7. Engster, Daniel. (2004). “Care Ethics and Natural Law Theory: Toward an Institutional Political Theory of Caring.” The Journal of Politics 66(1): p.113-135.

Göndərildi: 08.03.2023 Qəbul edildi: 09.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/63-65

Ayxan Abbasov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
magistrant
ismayilova2007@internet.ru

QARABAĞ İQTISADİ RAYONUNDA TURİZM SEKTORUNUN İNKİŞAFINA STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNİN ƏSAS MÜDDƏALARI

Xülasə

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri daxilində yerləşir. Əsasən etnik ermənilərdən ibarət bölgədir. 1990-cı illərin əvvəllərində region Azərbaycandan müstəqilliyini elan etdi. Nəticədə yüz minlərlə insanın didərgin düşməsi və Azərbaycanın bölgə üzərində nəzarəti itirilməsi ilə nəticələnən münaqişə baş verdi. Çoxsaylı atəşkəs razılaşmalarına və diplomatik səylərə baxmayaraq, 2020-ci ilin sentyabrında yeni döyüş alovlanması Azərbaycanın ərazinin böyük hissələrinə nəzarəti bərpa etməsi ilə nəticələnənə qədər münaqişə iyirmi ildən artıq bir müddət ərzində həll olunmamış qaldı. Bu məqalədə Qarabağ iqtisadi rayonunda turizm sektorunun inkişafina strateji yol xəritəsinin əsas müddəaları araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *turizm, Azərbaycan, Qarabağ, strateji yol xəritəsi, əsas müddəalar*

Aykhan Abbasov
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
ismayilova2007@internet.ru

The Main Provisions of the Strategic Road Map for the Development of the Tourism Sector in the Karabakh Economic Region

Abstract

Nagorno-Karabakh is located within the internationally recognized borders of Azerbaijan. It is a region consisting mainly of ethnic Armenians. In the early 1990s, the region declared its independence from Azerbaijan. As a result, a conflict occurred that resulted in the displacement of hundreds of thousands of people and the loss of Azerbaijan's control over the region. Despite numerous ceasefire agreements and diplomatic efforts, the conflict remained unresolved for more than two decades until a new outbreak of hostilities in September 2020 resulted in Azerbaijan regaining control of large parts of the territory. In this article, the main provisions of the strategic road map for the development of the tourism sector in the Karabakh economic region have been examined.

Keywords: *tourism, Azerbaijan,Karabakh, strategic road map, basic provisions*

Giriş

Tədqiqatın məqsədi Qarabağ iqtisadi rayonlarında turizm biznesinin öyrənilməsi, sənayedəki əsas tendensiyaları və problemləri müəyyən etmək, turizmin regiona iqtisadi təsirini qiymətləndirmək, böyümə və inkişaf imkanlarını müəyyən etmək, siyasət və qərarların qəbulu prosesində məlumatlandırmaqdır. Qarabağda turizm biznesinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə tədqiqatçılar və siyasətçilər sənayenin güclü və zəif tərəflərini, eləcə də Qarabağda turizmin uğuruna təsir edən amilləri daha yaxşı başa düşə bilərdilər.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı əsas vəzifələr seçilmişdir:

1.Turizm biznesinin mahiyyəti və formalaşma mexanizmi; 2. Turist xidmətlərinin təsnifatı; 3. Qarabağda turizmin bölgələrə görə yerləşilməsi; 4. Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin inkişafında dövlət siyasətinin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi və s.

Məqalənin yazılmasında müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur. Belə ki, analiz və sintez metodları, müqayisəli təhlil metodları, statistik analiz metodlarından biri olan qrafik metodu istifadə edilmişdir. Analiz metodu vasitəsi ilə Qarabağda turizm bazarının vəziyyəti öyrənilmişdir. Sonra sintez metodu vasitəsi ilə araşdırdığımız faktlar ümumiləşdirilmişdir. Təhlil metodu isə bu araşdırdığmız faktların öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur. Həmçinin bu elmi işdə müqayisəli təhlil metodundan da istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində öz əksini tapan statistik məlumatlar qrafik metodu vasitəsi ilə nümayiş etdirilmişdir.

Tədqiqat yalnız Qarabağ iqtisadi rayonlarında aparılmışdır.

Qarabağ İqtisadi Rayonu 2020-ci ildə əvvəllər mövcud olan Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarının birləşdirilərək yaradılmış nisbətən yeni rayondur. Rayon zəngin mədəni irsi, mənzərələri və tarixi abidələri ilə səciyyələnir. Bununla belə, region Ermənistanla münaqişənin təsirinə məruz qalıb və bu, onun infrastrukturuna və turizm sənayesinə ciddi ziyan vurub.

Strateji Yol Xəritəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin Azərbaycanın inkişafı və sabitliyi üçün vacibliyi etiraf edilir. Sənəddə münaqişənin ölkənin iqtisadiyyatına, təhlükəsizliyinə və sosial rifahına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərdiyi etiraf edilir. Yol Xəritəsində münaqişənin həllinə və məcburi köçkünlərin öz evlərinə qayıtmasının təmin edilməsinə yönəlmiş bir neçə konkret məqsəd və tədbirlər müəyyən edilib. Yol Xəritəsinin əsas məqsədlərindən biri "işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsini və məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasını təmin etməkdir" (1). Sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpasının və məcburi köçkün əhalinin öz evlərinə qayıtmaq hüquqlarının təmin edilməsinin vacibliyi vurğulanır. Yol Xəritəsi bu məqsədə nail olmaq üçün bir sıra tədbirləri, o cümlədən Ermənistana öz qüvvələrini işğal olunmuş ərazilərdən çıxarmaq və münaqişənin həlli üçün danışıqlar aparmaq üçün təzyiq göstərmək üçün siyasi, diplomatik və hüquqi vasitələrdən istifadə etməyi nəzərdə tutur.

Qarabağ İqtisadi Rayonunda turizm sektorunun inkişafına dair strateji yol xəritəsi regionun turizm məkanı kimi tanıdılması, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi, məşğulluq imkanlarının yaradılması məqsədi ilə 2021-ci ildə hazırlanıb. Yol xəritəsi beş əsas müddəadan ibarətdir və bunlar aşağıdakılardır (2).

1.Turizm infrastrukturunun inkişafı: Yol xəritəsinin birinci müddəası regionda turizm infrastrukturunun inkişafına yönəlib. Buraya turistlərin yerləşdirilməsi üçün otellərin, kurortların, restoranların və digər obyektlərin tikintisi daxildir.

2. Mədəni irsin qorunması: Yol xəritəsinin ikinci müddəası regionun zəngin mədəni irsinin qorunub saxlanmasıdır. Buraya tarixi yerlərin, abidələrin və muzeylərin qorunması və bərpası daxildir.

3.Ekoturizmin təşviqi: Yol xəritəsinin üçüncü müddəası regionda ekoturizmin təşviqinə yönəlib. Hökumət zəngin biomüxtəlifliyi və təbii gözəlliyi ilə tanınan bir neçə sahə müəyyən edib. Hökumət təbiət həvəskarlarını cəlb etmək üçün gəzinti yolları, düşərgələr və digər obyektlər inkişaf etdirməyi planlaşdırır.

4. Mədəni turizmin təşviqi: Yol xəritəsinin dördüncü müddəası regionda mədəni turizmi təşviq etməkdir. Hökumət bölgənin mədəni irsini nümayiş etdirmək üçün mədəni tədbirlər, festivallar və sərgilər təşkil etməyi planlaşdırır.

5. Marketinq və brendinq: Yol xəritəsinin beşinci müddəası regionun turizm məkanı kimi bazara çıxarılması və brendləşdirilməsidir (Radic, Tesic, 2018: 74).

Qarabağ İqtisadi Rayonunda turizm sektorunun inkişafına dair strateji yol xəritəsi region üçün çoxsaylı iqtisadi səmərələr yaratmaq potensialına malikdir. Turizm infrastrukturunun inkişafının yerli sakinlər üçün məşğulluq imkanlarının yaradılması, ekoturizm və mədəni turizmin təşviqi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və regionun gəlirlərinin artması gözlənilir.

"Yol xəritəsi"nin digər məqsədi "azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişafı"dır. Sənəddə etiraf edilir ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zərər çəkmiş ərazilərdə infrastruktura və sosial xidmətlərə ciddi ziyan vurub. Yol Xəritəsində bu problemin həlli üçün konkret tədbirlər, o cümlədən regionun infrastrukturunun, mənzil-məişət və ictimai xidmətlərin yenidən qurulmasına dəstək üçün maliyyə və texniki yardımın göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Sənəddə həmçinin iş yerlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatının və turizmin inkişafı, investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə regionda iqtisadi inkişafın təşviq edilməsinin vacibliyi vurğulanır (Ələkbərov, 2020: 109).

Strateji Yol Xəritəsində münaqişənin humanitar nəticələrinin aradan qaldırılmasının zəruriliyi də etiraf edilir. Sənəddə məcburi köçkünlərə yardım və dəstəyin, o cümlədən mənzil, səhiyyə, təhsil və sosial xidmətlər göstərilməsinin vacibliyi vurğulanır. Yol Xəritəsində bu problemin həlli üçün bir sıra tədbirlər, o cümlədən köçkün əhaliyə maliyyə yardımı göstərmək üçün xüsusi fondun yaradılması və onların sosial və iqtisadi inteqrasiyasına dəstək proqramlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Bununla belə yol xəritəsinin həyata keçirilməsində regionun üzləşə biləcəyi bəzi çətinliklər də var. "Region üzərində münaqişə bir neçə onilliklərdir ki, davam edir və bu yaxınlarda 2020-ci ildə Ermənistan və Azərbaycan arasında 2020-ci ilin noyabrında imzalanmış atəşkəs sazişi ilə başa çatan hərtərəfli müharibəyə çevrildi. Atəşkəs sazişinin bir hissəsi kimi Strateji Yol Xəritə regionda sülh və sabitliyin bərqərar olmasına kömək etmək üçün təklif edilib. Bununla belə, Yol Xəritəsinin həyata keçirilməsində bir sıra çətinliklər yarana bilər" (Cəfərov, Mehrəliyev, 2019: 11).

Atəşkəs sazişinin bir hissəsi kimi təklif olunan Strateji Yol Xəritəsi məcburi köçkünlərin geri qayıtması, nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin açılması, Ermənistanla Ermənistan arasında dövlət sərhədinin demarkasiyası daxil olmaqla bir sıra tədbirlər vasitəsilə regionda davamlı sülh və sabitliyin bərqərar edilməsini nəzərdə tutur (Quliyev, Rzayev. 2019: 14).

Nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yenidən açılması "Yol xəritəsi"nin həyata keçirilməsi üçün daha bir problemdir. Qarabağ regionu ilə bağlı münaqişə Ermənistan və Azərbaycan arasında bir sıra nəqliyyat və kommunikasiya əlaqələrinin bağlanması ilə nəticələnib, iki ölkə arasında insanların və malların gediş-gəlişini çətinləşdirib. Bu əlaqələrin yenidən açılması siyasi və təhlükəsizlik problemləri ilə çətinləşə bilər, xüsusən də Ermənistandan Dağlıq Qarabağa gedən yol Azərbaycandan keçdiyi üçün. Bu əlaqələrin yenidən açılması həm də hər iki ölkədəki millətçi qrupların müqaviməti ilə üzləşə bilər və onlar bunu öz ərazi iddialarının güzəşti kimi qiymətləndirə bilərlər.

Nəticə

Ermənistanla Azərbaycan arasında dövlət sərhədinin demarkasiyası da Yol Xəritəsinin icrasına çağırışdır. Sərhədin dəqiq yeri iki ölkə arasında mübahisə nöqtəsi olub və əsas infrastrukturun yeri ilə bağlı fikir ayrılıqları səbəbindən demarkasiya prosesi çətinləşə bilər.

Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikasının İnkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin ölkənin inkişafı və sabitliyi üçün vacibliyi qəbul edilir. Sənəddə münaqişənin müxtəlif aspektlərinin, o cümlədən ərazi bütövlüyünün bərpası, infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişafı, iqtisadi inkişafın təşviqi və dövlətlərə humanitar yardımın göstərilməsinə yönəlmiş bir sıra konkret məqsəd və tədbirlər müəyyən edilib.

Ədəbiyyat

1. https://astanatimes.com/2019/10/ azerbaijan-aims-to-expand-tourism-sector-through-development-of-karabakh-region.
2. https://sia.az/az/ news| tourism/844259.html -Məmmədova K. "Qarabağın turizm potensialı"
3. Radic, D., Tesic, D. (2018). İqtisadi İnkişafda Turizmin Rolu. Journal of Applied Economics and Business, 6(1), Bakı: s. 73-85
4. Ələkbərov, M. (2020). Azərbaycanda Regional İnkişaf və Turizm. Beynəlxalq Davamlı İnkişaf və Planlaşdırma Jurnalı, 15(1), 107-118
5. Cəfərov, C., Mehrəliyev, R. (2019). Azərbaycanda turizm: cari vəziyyət və gələcək perspektivlər. Journal of Tourism and Hospitality Management, 7(1), 1-13
6. Quliyev, F., Rzayev, R. (2019). Azərbaycanda turizm sənayesinin təhlili. Journal of Tourism and Hospitality Management, 7(2), 14-27

Göndərildi: 22.02.2023 Qəbul edildi: 20.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/66-69

Abdulla Feyzullayev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
abdfey2000@gmail.com

BİRİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏ ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCANA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ BİR SIRA BEYNƏLXALQ CİNAYƏT ƏMƏLLƏRİ

Xülasə

Azərbaycan tarixinin qanlı səhifələrindən olan XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlləri Birinci Qarabağ müharibəsi ilə səciyyələnir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı bu əsassız müharibə mənfur düşmən tərəfindən törədilən saysız-hesabsız cinayət əməlləri ilə tariximizə qanlı hərflərlə yazılmışdır. Bu müharibə düşmənin yol verdiyi dünya tarixində misli görünməmiş vandalizm aktları ilə, müharibə qaydalarından, eyni zamanda insanlıqdan uzaq zorakılıq nümayiş etdirilməsi ilə yadda qalmışdır. Beynəlxalq hüquqi sənədlərin tələblərini heçə sayan düşmən müharibə qayda və metodlarından kənar hərbi əməliyyatlar aparmışdır. Bununla beynəlxalq humanitar hüququn əsas prinsiplərini pozaraq soydaşlarımızın ölümünə, eləcə də mülki obyektlərin yerlə-yeksan edilməsinə səbəb olmuşdur. Düşmənin barbarlığı ölkəmizin tarixi və maddi-mədəni irsinə də təsirsiz ötüşməmişdir, xeyli sayda tarixi və mədəni abidələr dağıdılmışdır. Ermənistanın törətdiyi cinayət əməlləri nəticəsində ölkəmizin ekosistemi də ciddi zərər görmüşdür.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, Birinci Qarabağ, müharibə, beynəlxalq, cinayət*

Abdulla Feyzullayev
The Academy of Public Administration under
The President of The Republic of Azerbaijan
master student
abdfey2000@gmail.com

A number of international criminal acts committed by Armenia against Azerbaijan in the First Karabakh War

Abstract

One of the bloodiest pages in the history of Azerbaijan, the early 90s of the XX century is characterized by the First Karabakh War. This groundless war waged by Armenia against Azerbaijan has been written in bloody letters in our history with countless criminal acts committed by the hated enemy. This war was remembered by the acts of vandalism unprecedented in the history of the world committed by the enemy, by the display of violence far from the rules of war and at the same time inhumane. Ignoring the requirements of international legal documents, the enemy conducted military operations outside the rules and methods of war. By violating the basic principles of international humanitarian law, it caused the death of our compatriots, as well as the destruction of civilian objects. The enemy's barbarism did not leave the historical and material-cultural heritage of our country unaffected, a large number of historical and cultural monuments were destroyed. As a result of the criminal acts committed by Armenia, the ecosystem of our country has suffered serious damage.

Keywords: *Azerbaijan, Armenia, First Karabakh, war, international, crim.*

Giriş

Zəngin sərvətlərə, füsunkar təbiətə, qədim tarixə malik Azərbaycan daim yadellilərin hücumlarına məruz qalmışdır. Bu hücumlar içərisində ən amansız olanı isə iyirmi əsrin sonlarına təsadüf edən Ermənistan tərəfindən qəddarcasına həyata keçirilən hücumlar olmuşdur. Analoji hücumları edərkən mənfur düşmən nəinki humanitar hüququnun normalarını pozaraq hamılıqla qəbul olunmuş müharibə qanun və adətlərini nəzərə almamış, eyni zamanda beynəlxalq cinayət əməllərinin törədilməsi ilə yaddaşlarda qalmışdır. Amansız qatillər heç bir hüquq və əxlaq qaydası tanımayaraq xalqımıza qarşı alman faşistlərinin qəddarlığını belə kölgədə qoymuş, tükürpədən vandalizm aktlarına imza atmışdır.

Beynəlxalq cinayət əməllərinin anlayışı və təsnifatı.

Haqqında bəhs edəcəyim beynəlxalq xarakterli cinayət əməlləri beynəlxalq cinayət hüququnun tənzim etdiyi münasibətlərə aiddir. İlk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, beynəlxalq hüquq dövlətlər arasındakı münasibətləri nizama salmaq üçün onların qarşılıqlı razılığı əsasında yaradılan hüquqi normalar sistemidir. Xarici siyasət və diplomatiya ilə sıx bağlı olan beynəlxalq hüquq dövlətlər arasında mövcud olan münasibətlər zəncirinin demək olar ki hər bir halqasını tənzim etmə gücünə malikdir (Hüseynov, 2012: 6).

Müasir beynəlxalq hüququn tərkib hissəsi kimi beynəlxalq cinayət hüququ beynəlxalq cinayətlərin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizənin gücləndirilməsində müstəsna rol oynayaraq fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyətini müəyyən etməklə dövlətlərin qanuni maraq və mənafelərini qoruyur. Onu da qeyd etmək gərəkir ki, milli hüquq sistemlərinin mühüm bir qolu olan cinayət hüququndan fərqli olaraq, beynəlxalq cinayət hüququ yalnız beynəlxalq cinayət hüquq normalarını, başqa sözlə beynəlxalq xarakterli cinayət əməllərini tənzimləyən normaları özündə ehtiva edir.

Beynəlxalq cinayətlərin təsnifatına gəldikdə isə onu qeyd etmək istəyirəm ki, müxtəlif meyarlar əsasında fərqli təsnifat modelləri mövcuddur. Nəzərinizə çatdırmaq istədiyim təsnifat modellərindən biri Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində öz əksini tapan təsnifat modelidir: a) Sülh əleyhinə cinayətlər. Təcavüzkar müharibənin və ya hər hansı dövlətlərarası müqavilənin, sazişin müddəalarının pozulması ilə müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və.s; b) Müharibə cinayətləri. Beynəlxalq humanitar hüquqla tanınan müharibə qanun və ya adətlərini, prinsiplərini pozmaq, müharibə nəticəsində işğal olunmuş ərazinin mülki əhalisini öldürmək, hərbi əsirlərə işgəncə vermək və.s; c) İnsanlıq əleyhinə cinayətlər. Müharibəyə qədər və yaxud müharibə baş verən zaman mülki əhalini qəsdən həyatdan məhrum etmək, onlara işgəncə vermək, etnik, dini və ya digər bu kimi əsaslara görə onları deportasiya etmək və.s (Allahverdiyev, 2017: 34).

Beynəlxalq cinayət əməllərinin təsnifat modeli barədə danışarkən qeyd etmək istədiyim digər təsnifat modeli Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Əsasnaməsində nəzərdə tutulan beynəlxalq cinayət əməllərinin bölgüsüdür. Qeyd olunan sənəd 15.06.1998 – 17.07.1998 tarixində Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Konfransının, İtaliyanın paytaxtı Romada qəbul etdiyi Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Qurulması haqqında statusdur. Adı çəkilən sənəddə öz əksini tapan təsnifat tipi aşağıdakı kimidir: müharibə cinayətləri; insanlıq əleyhinə cinayətlər; soyqırım; təcavüz cinayətləri (3).

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı beynəlxalq cinayət əməllərinin törədilməsi.

Azərbaycan tarixinin XX əsrinin 80-90-cı illərinə nəzər saldıqda görürük ki, xalqın yaddaşında qanlı izlərlə qalan səhifələrlə doludur. Bu qanlı səhifələrin baisi isə mənfur Ermənistan dövlətidir. “Böyük dövlət” yaratmaq kimi xülyalarla tanınan ermənilər və onların havadarları tarixdə daha çox öz terrorist tərəfləri ilə yadda qalıblar və hələ də terrorçuluq siyasətləri davam etməkdədir. Lakin onu qeyd etmək də gərəkir ki, bu terrorizmdən ən çox zərər çəkən məhz Azərbaycan xalqı olub, çünki tarix də sübut edir ki, ermənilərin ən genişmiqyaslı cinayət əməlləri Azərbaycan xalqına qarşı törədilib.

Təkcə 1988-1993-cü illər ərzində ermənilər tərəfindən həmvətənlərimizə qarşı 354 terror aktı törədilmişdir. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə (1988-1994) Azərbaycan Respublikasının

ərazisinin 20 faizi, yəni 17 min kvadrat-kilometri işğalçı Ermənistan tərəfindən qeyri-zorakı, müharibə qaydaları və adətlərindən, insanlıqdan kənar üsullarla qəsb olunmuşdur. 1991-ci ildə Azərbaycan tərəfindən ləğv edilən Dağlıq Qarabağ və ətrafındakı yeddi rayon, həmçinin Qazax, Tovuz, Gədəbəy rayonlarının Ermənistanla həmsərhəd əraziləri və Naxçıvan Muxtar Respublikasının inzibati rayonlarının ərazisi də işğal olunmuşdur. Nəticədə iyirmi mindən çox vətəndaşımız qətlə yetirilmiş, əlli mindən çox soydaşımız yaralanmışdır, minlərlə vətəndaşımızdan isə hələ də xəbər yoxdur. Eyni zamanda onu da qeyd etmək gərəkir ki, işğal nəticəsində xəstəxanalar, orta məktəblər, kitabxanalar, sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri talan edilərək vandalcasına dağıdılmış, minlərlə iribuynuzlu mal-qara tələf edilmişdir (Məmmədov, Məmmədov, 2018: 88).

Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə iri miqyaslı həbi əməliyyatların başlanması 1991-ci ilin sonlarına təsadüf edir. Qeyd olunan dövrdən başlayaraq Ermənistan havadarlarından əldə etdiyi hərbi texnika vasitəsilə sərhəd zonasında və eləcə də Qarabağ ərazisində hərbi əməliyyatlara başladı. Bu əməliyyatlar özünü zorakı xarakteri, birbaşa beynəlxalq cinayət hüquq normalarının pozulması ilə göstərirdi. Adı çəkilən əməliyyatlar içərisində xüsusi qeyd etmək istədiyim Azərbaycan xalqının heç bir zaman yadından çıxarmayacağı, ürək ağrısı ilə xatırladığı Xocalı soyqırımıdır. Xocalı soyqırımı barədə danışmazdan öncə soyqırım cinayətinin anlayışına nəzər salmaq istərdim. 1948-ci il 9 dekabr tarixində BMT tərəfindən qəbul edilən "Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" Konvensiya soyqırım cinayət əməlinin beynəlxalq hüquqi statusunu müəyyənləşdirir və hüquqi definisiyasını verir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində deyilir ki, soyqırım cinayəti özündə milli, etnik, irqi və ya dini qrupu tam və ya qismən məhv etmək məqsədilə belə bir qrupun üzvlərinin öldürülməsi; bu cür qrup üzvlərinə ağır bədən və ya psixi zərər vurmaq; qrupun tamamilə və ya qismən fiziki məhvinə səbəb olmaq üçün hesablanmış həyat şəraitinin qəsdən yaradılması; qrup daxilində doğuşun qarşısının alınması üçün tədbirlər görmək; belə bir qrupun uşaqlarının zorla başqa bir qrupa köçürülməsi kimi əməlləri ehtiva edir (5).

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində də beynəlxalq təcrübədən qaynaqlanaraq beynəlxalq cinayətlərdən bəhs edən iki fəsildən ibarət bölmə vardır. Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər fəslinin 103-cü maddəsi soyqırım adlanır və maddənin dispozisiyasında soyqırım anlayışına yuxarıda qeyd etdiyim kimi anlayış verilmişdir. Müvafiq maddənin sanksiyasında isə 14 ildən 20 ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur. Həmin fəsildə eyni zamanda soyqırımın törədilməsinə təhrik etmə maddəsi də təsbit olunmuşdur. Analoji maddədə 103-cü maddədə nəzərdə tutulmuş hər hansı bir əməlin törədilməsinə bilavasitə və açıq təhrik etməyə görə cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulmuşdur və müvafiq olaraq cəza tədbiri kimi beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə müəyyən edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, 2018: 103-104).

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi birləşmələri Xocalıya hücum etdilər. Mənfur düşmən ilk zərbəni strateji obyektlərdən olan hava limanına endirdi, burda müdafiəni 22 nəfərlik dəstə ilə milis mayoru, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Əlif Hacıyev öz üzərinə götürmüşdü. Düşmənin 3 güclü hücumunu dəf edə bilən Əlif Hacıyev qeyri-bərabər döyüşdə qəhrəmancasına şəhadət zirvəsinə ucaldı. Həmin gecə şəhər yandırılmış, hava şaxtalı olduğu üçün ayağı yalın əhali qəddar düşmənin zorakılıqlarından qaçıb canını qurtarmaq istəyərkən donvurmadan həyatını itirmişdir. Erməni faşistləri dünya tarixində görünməmiş vəhşilik və ağlasığmaz qəddarlıqla köməksiz qoca, uşaq, qadın demədən qarşısına çıxanı öldürmüş, bununla da yetinməyib meyitləri tanınmaz hala salmışdır. Mənfur düşmən qadın və qızları təhqir etmiş, yaralılara dözülməz işgəncə vermişdir. Ümumilikdə 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 uşaq, 70 qoca öldürülmüş, 1275 nəfər əsir alınmış, 8 ailə bütövlükdə məhv edilmiş, 56 nəfər isə amansızlıqla diri-diri yandırılmışdır. Gördüyümüz kimi qəddar düşmən yuxarıda qeyd etdiyim soyqırım beynəlxalq cinayət əməlinin obyektiv cəhətini təşkil edən bütün əməllərə əl atmış və bununla bir daha hüquqdan, insanlıqdan kənar bir xislətə malik olmasını nümayiş etdirmişdir (Məmmədov, 2009: 194).

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüz aktlarından biri də Ağdaban faciəsidir. Ağdaban kəndi Kəlbəcər rayonunda, Ağdaban dağının yamacında, Murovdağ silsiləsinin cənub ətəyində yerləşir. Birinci Qarabağ müharibəsi gedişində 1992-ci ilin aprel ayının 7-dən 8-nə keçən gecə Ermənistan silahlı birləşmələri Ağdaban kəndinə hücum edərək 779 nəfər əliyalın sakinə divan tutmuş, 67 nəfəri amansızcasına qətlə yetirmiş, eyni zamanda maddi-mədəni irsə də hörmət etməyərək abidələri dağıtmış, müqəddəs ziyarətgah və məzarlıqlara münasibətdə təhqiredici hərəkətlər etmişdir. Gördüyümüz kimi həm Xocalı, həm də Ağdaban faciəsi, eləcə də digər təcaüz aktları zamanı Ermənistan istər sülh və insanlıq əleyhinə olan soyqırım, təcavüzkar müharibə aparma, əhalini məhv etmə, cinsi zorakılıq, təqib, əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə, beynəlxalq hüquqa zidd azadlıqdan məhrum etmə, işgəncə, istərsə də müharibə cinayətlərindən olan hərbi soyğunçuluq, müharibə qanunlarını və adətlərini pozma, silahlı münaqişə zamanı beynəlxalq humanitar hüquq normalarını pozma, silahlı münaqişə zamanı hərəkətsizlik etmə və ya cinayətkar əmr vermə kimi beynəlxalq cinayət əməlləri törədərək ağlasığmaz vandalizm aktlarına imza atmışdılar (8).

Nəticə

Birinci Qarabağ müharibəsində Ermənistanın xalqımıza qarşı törətdiyi beynəlxalq cinayət əməllərini həm beynəlxalq cinayət hüququ, həm beynəlxalq humanitar hüquq baxımından incələdikcə bir daha qeyri-insani xislətə malik düşmənin necə dəhşətli və ağlasığmaz terror aktlarına imza atdığının şahidi oldum. Lakin təəssüf doğuran məqamlardan biri də odur ki, qeyd olunan beynəlxalq cinayətləri törədən cinayətkarların beynəlxalq hüquq müstəvisində cəza alması istiqamətində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən atılan addımlar yetərli deyil. Özlərini daim məzlum xalq kimi göstərən erməni xalqı cinayətkarları hər vəchlə gizlətməklə, müxtəlif ölkələrə qaçırmaqla və digər üsullarla cəza mexanizminin tətbiq olunması prosesinin qarşısının alınması üçün əllərindən gələni edirlər. 44 gün davam edən Vətən müharibəsində qazandığımız qələbə və torpaqlarımızın böyük bir qisminin işğaldan azad olması torpaqlarımızın azad olunması uğrunda şəhid olan qardaş və bacılarımızın qisasının yerdə qalmaması və işğal olunan ərazilərimizə bir daha mənfur düşmənin ayağının dəyməyəcəyi baxımından çox sevindirici bir haldır və bütün bunlar beynəlxalq cinayət əməllərini törədən düşmən dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb olunacağı günün yaxın olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, L.H. (2012). Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: Qanun. 6 s.
2. Allahverdiyev, Ə.V. (2017). Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər (dərs vəsaiti). Bakı: Elm və təhsil. 34 s.
3. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Əsasnaməsi — Vikipediya (wikipedia.org) (istifadə tarixi: 27.12.2021)
4. Məmmədov, S., Məmmədov, T. (2018). Dağlıq Qarabağ həqiqətləri və beynəlxalq hüquq. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim. 88 s.
5. soyqirim_cinayetlerinin_qarshisinin_alinmasi_ve_cezalandirilmasi_haqqinda_konvensiya.pdf (supremecourt.gov.az) (istifadə tarixi: 22.11.2021)
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (2018). Bakı: Hüquq Yayın Evi, 103-104 s.
7. Məmmədov, N. (2009). Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri: soyqırım, terror, deportasiya, işğal (XX yüzillik). Bakı: Təhsil. 194 s.
8. Ağdaban faciəsi 1905.az (istifadə tarixi: 23.11.2021)

Göndərildi: 17.03.2023 Qəbul edildi: 19.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/70-72

Aqşin Ağazadə
Bakı Biznes Universiteti
magistrant
aqsinders@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARININ MALİYYƏ MENECMENTİ SİSTEMİNİN MÜASİR İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Bank sektoru iqtisadi münasibətlərin bir iştirakçısından digərinə pul vəsaitlərinin hərəkətini təmin edən əsas dirijorlardan biri kimi çıxış edir. Buna görə də banklar üçün güclü maliyyə menecmenti sistemi hər zaman lazım olmuşdur. Maliyyə menecmenti bankın effektli fəaliyyət göstərməsində və maliyyə vəziyyətinin idarə olunmasında rol oynayır. Müasir bank sistemi istər bütövlükdə iqtisadiyyatın, istərsə də maliyyə-kredit sektorunun ümumi inkişaf meyllərini əks etdirir. Bu baxımdan kredit təşkilatlarının maliyyə idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi hər bir konkret bankın dayanıqlı fəaliyyətini və onun fəaliyyətinin rentabelliyini (rentabelliyini) təmin etməyə yönəldilməlidir. Bu məqalədə yerli və xarici mənbələrdən istifadə etməklə, maliyyə menecmenti mahiyyəti və qarşıladığı problemlərdən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *risk, kredit, iqtisadiyyat, pul, fəaliyyət*

Akshin Agazadeh
Baku Business University
master student
aqsinders@gmail.com

Modern Development Problems of the Financial Management System of Commercial Banks

Abstract

The banking sector acts as one of the main conductors ensuring the flow of funds from one participant of economic relations to another. Therefore, a strong financial management system has always been necessary for banks. Financial management plays a role in effective operation of the bank and management of the financial situation. The modern banking system reflects the general development trends of both the economy as a whole and the financial and credit sector. In this regard, the improvement of financial management of credit organizations should be aimed at ensuring the stable activity of each specific bank and the profitability of its activity. In this article, using local and foreign sources, the essence of financial management and the problems it faces are discussed.

Keywords*: risk, credit, economy, money, activity*

Giriş

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində maliyyə infrastrukturlarının rolu çox yüksəkdir. Maliyyə infrastrukturu sayəsində istehsal olunan məhsulların müştərilərə daha ucuz qiymətə çatdırılması müəssisələrdə məhsulların hərəkətinə və satışına dəstək olur. Maliyyə infrastrukturunun idarəetmə sisteminin normal fəaliyyətinin təmin edilməsi onun çevikliyinin və səmərəliliyinin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.(Qasımova,2019:81).

Bank əmanətləri qəbul edən, bu əmanətlərdən müxtəlif kredit əməliyyatlarında ən səmərəli şəkildə istifadə etməyi qarşısına məqsəd qoyan və ya əsas fəaliyyət predmeti müntəzəm olaraq kredit almaq və ya vermək olan iqtisadi qurumdur (Aliyeva. 2016:238).

Ölkənin maliyyə-kredit sisteminin bütün sahələrində idarəetmə prosesinin vahidliyinə baxmayaraq, maliyyə resurslarının mənbələrindən asılı olaraq təsir üsulları fərqlənir (Atakişiyev, Şıxəliyeva, Nurəliyeva, 2010: 5).

Kommersiya bankında maliyyə menecmenti, hər hansı digər idarəetmə sistemi kimi, iki alt sistemə bölünür:

1. Kommersiya bankında maliyyə idarəçiliyinin fəaliyyət obyekti bankın maliyyə əməliyyatlarının tədqiqi və bank müştərilərinin pul vəsaitlərinin hərəkətinin idarə edilməsi prosesləridir.

2. Kommersiya bankında maliyyə idarəçiliyinin fəaliyyətinin predmeti maliyyə əməliyyatlarının rasional planlaşdırılması və həyata keçirilməsi sistemlərinin və üsullarının işlənib hazırlanması və istifadəsidir (Osmanova, 2013: 281).

Bankın maliyyə menecmentində problemlərin təyin edilməsi üçün ilk növbədə maliyyə təhlili aparılır. Maliyyə təhlilinin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin bazar münasibətlərində rəqabətə dözümlülük səviyyəsini müəyyən edir və maliyyə vəziyyəti haqqında konkret məlumat əldə etməyə bilavasitə imkan verir (Quliyev, Qurbanov, Abbasov, Babayev, 2002: 7).

Öz növbəsində bankın maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsinin spesifik istiqamətləri var:

1. maliyyə siyasətinin formalaşdırılması;
2. öz kapitalının idarə edilməsi;
3. likvidliyin idarə edilməsi;
4. aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi;
5. bank risklərinin idarə edilməsi;
6. kredit portfelinin idarə edilməsi;
7. gəlirliliyin idarə edilməsi (mənfəətlilik);
8. marketinq təşkilatı.

Bank fəaliyyəti çoxsaylı risklərlə zəngindir. Banklar iqtisadi proseslər zəminində etibarlılıq və təhlükəsizlik inamı qazanmağa çalışır (Məmmədov, 2020: 8)

Əsasən, bankların qarşılaşdığı risklər 3 cür olur: əməliyyat riski, kredit riski və bazar riski

1. **Əməliyyat riski** – bank əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində səhvlərlə və bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan kredit təşkilatının iş sistemlərinin fasiləsizliyinin pozulması ilə əlaqədar mümkün cari və perspektiv maliyyə itkiləri, yəni bank avtomatlaşdırılmış sistemlərinin özündə ehtiva edir.

2. **Kredit riski** — müştərinin öz maliyyə öhdəliklərini ödəməməsi və ya vaxtı keçmiş ödəniş nəticəsində itkilərin yaranması imkanıdır. Kredit riskinə həm kreditor (bank), həm də kredit götürən (müəssisə) məruz qalır. Bankın itkiləri (zərərləri) bankın kredit riskinin kəmiyyət ifadəsi kimi çıxış edir.

3. **Bazar riski** - aktivlərin, öhdəliklərin və ya balansarxası hesabların dəyərinə təsir edən bazar amillərinin mümkün təsiri səbəbindən yaranır. Bəzi hallarda "bazar riski" termini "qiymət riski" anlayışı ilə bərabər tutulur. Bu, valyuta riski və faiz dərəcəsi riski anlayışları qiymət riskinə uyğun eyni mənanı daşıdıqda baş verir və sonra bazar riski qiymət riskinin əsas komponenti kimi çıxış edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqat zamanı kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün maliyyə menecment sistemi əhəmiyyəti anlaşılmışdır. Maliyyə menecmenti sistemi kommersiya banklarının fəaliyyətinin təşkili edilməsi və idarə edilməsində böyük əhəmiyyətə sahibdir. Maliyyə menecmentinə bir neçə risklər təsir edir ki, bankların əsas məqsədi həmin risklərin qarşısını almaq və ya risklərin təsirini minimuma endirmək üçün ehtiyat tədbirləri hazırlamaqdır. Bu cür tədbirlərin həyata keçirilməsidə maliyyə menecmenti sisteminin işi hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Qasimova, Z.M. (2019). "Müəssisənin Daxili Maliyyə İnfrastrukturunun Formalaşması Prosesinin İdarə Edilməsi". Sumqayıt Dövlət Universiteti - "ELMİ XƏBƏRLƏR" - Sosial və humanitar elmlər bölməsi, Cild 15, № 1, s.81-86.
2. Aliyeva, B. (2016). "Bankacılık Sisteminde İnternetin Olumlu Ve Olumsuz Yönleri" İnönü Üniversitesi Uluslararsı Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 1, s.237-252.
3. Atakişiyev, M.C, Şıxəliyeva, N.M,Nurəliyeva, R.N. (2010). "Maliyyə menecmenti." Dərslik. 108 s.
4. Osmanova, K.O. (2013). "Financial Management in the Management System of Commercial Banks" Economic Sciences № 29. p.280-283.
5. Quliyev, T.F., Qurbanov, F.H., Firsand, Abbasov, A.H, Babayev, A.A (2002). " Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə və firmaların maliyyə fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi". 60 s.
6. İ.N.Məmmədov. (2021). "Banklarda risk menecmenti". Monoqrafiya. 208 s.

Göndərildi: 13.02.2023 Qəbul edildi: 01.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/73-79

Aytac Həsənova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
aytaj_hasanova@unec.edu.az
UOT: 338.43, 339.5, 339.543

BEYNƏLXALQ TİCARƏTDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ İXRAC POTENSİALININ ROLU

Xülasə

Bu məqalədə kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiq olunan müasir rəqəmsal texnologiyalar, onların məhsuldarlığa təsirləri və ixrac problemlərinin həll edilməsində onların rolundan bəhs edilmişdir. Məqalə Azərbaycan kənd təsərrüfatının müasir dövrdəki vəziyyətini, xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübələrinin Azərbaycan təsərrüfatına təsirlərini özündə əks etdirir. Eyni zamanda Azərbaycan Respuklikasının aqrar sahədəki məhsuldarlığı, xarici ölkələrlə bu sahədəki iqtisadi əlaqələri, ixrac bazarları və sahələrinə də məqalədə nəzər yetirilmişdir.

Açar sözlər: *kənd təsərrüfatı, ərzaq, məhsuldarlıq, ixrac, texnologiya*

Aytaj Hasanova
Azerbaijan State Economic University
master student
aytaj_hasanova@unec.edu.az
UOT: 338.43, 339.5, 339.543

The role of the export potential of the Republic of Azerbaijan in international trade

Abstract

This article discusses modern digital technologies applied in the field of agriculture, their impact on productivity and their role in solving export problems. The article reflects the current state of Azerbaijani agriculture, the effects of foreign countries' experiences in this field on Azerbaijani agriculture. At the same time, the productivity of the Republic of Azerbaijan in the agricultural field, economic relations with foreign countries in this field, export markets and fields were also considered in the article.

Keywords: *agriculture, food, productivity, export, technology*

Giriş

Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların inkişafı ixrac potensialının artırılması üçün yeni imkanlar yaradır, eyni zamanda həll edilməli olan bəzi problemlər də yaradır. GPS xəritələri, dronlar və sensorlar kimi dəqiq kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadə fermerlərə məhsul istehsalını optimallaşdırmağa, tullantıları azaltmağa və səmərəliliyi artırmağa imkan verir ki, bu da ixracın artmasına səbəb ola bilər.

Azərbaycanda ixrac potensialının artırılmasında əsas problemlərdən biri kənd təsərrüfatında istifadə olunan rəqəmsal texnologiyaların kiçik fermerlər üçün əlçatan və əlverişli olmasını təmin etməkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox fermerlərin bu texnologiyalara investisiya etmək üçün resursları yoxdur ki, bu da onların istehsalı artırmaq və keyfiyyəti yaxşılaşdırmaq imkanlarını məhdudlaşdıra bilər. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafında digər ölkələrin təcrübələrindən istifadə müasir dövrdə bu sahənin inkişafına təkan verir. Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında Azərbaycanın kənd təsərrüfatında müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi məhsulların daha təhlükəsiz yetişdirilməsinə, mütəmadi olaraq onların yoxlanılmasına, zərərvericilərdən qorunmasına səbəb olur.

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının ixrac sahələri və bazarları.

Müasir dövrdə bəşəriyyətin qarşılaşdığı ən böyük problemlərdən biri ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının da qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ölkə əhalisini sağlam məhsullarla təmin etməkdir. Azərbaycan qədim zamanlardan kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük istehsalçısı olaraq bilinmişdir. Eramızdan əvvəlki dövrlərdən başlayaraq günümüzə qədər Azərbaycan bitkilik, heyvandarlıq sahəsində dünya miqyasında ilk sıralarda yer almışdır. Bitkiçilik məhsullarından taxılın, buğdanın, çovdar və bu kimi digər məhsulların istehsalı geniş yer tutmuşdur. Taxıl hər bir ölkənin həyatında xüsusi yerə sahibdir, çünki süfrələrimizdəki çörəyin əsas xammalı olaraq bilinir. Hər bir ölkədə olduğu kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı da müəyyən bir illər ərzində tənəzzül ilə üz-üzə qaldı. Tənəzzülün səbəbi 90-cı illərdə Azərbaycana xarici qüvvələrin təsiri ilə baş verən hücumlar oldu. Azərbaycan iqtisadiyyatını bu tənəzzül halından çıxarmaq üçün ölkə iqtisadiyyatının güclü islahatlara ehtiyacı var idi. Bu islahatların əsasını hal-hazırda mövcud olan əkin sahələrindən daha səmərəli formada istifadə edərək istehsalı artrmaq və dünya bazarına çıxmaqla ölkəyə pul axınını təmin etməkdən ibarət etməkdən ibarət olmalı idi. Eyni zamanda ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını da təmin etmək əsas prioritet məsələ idi. Bu illərdə hakimiyyətə Ümumilli lider Heydər Əliyevin gəlməsi ilə ölkə tənəzzül vəziyyətindən çıxmağa başladı. Onun apardığı islahatlar ölkə iqtisdiyyatını yüksəlişə keçirdi. Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsi yenidən dirçəldi, istehsalı artırdı və artıq yenidən bazarda öz mövqeyinə geri qayıtdı. Artıq 2003-cü ildən cənab İlham Əliyevin də hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkə tam yüksəliş şəraitinə keçməyə başladı. Hakimiyyətə gəldiyi vaxtdan etibarən artıq Azərbaycan iqtisadiyyatı yalnız neftdən, yanacaqdan asılılığı aradan qaldırıldı və ölkənin ikinci ən böyük sahəsi kənd təsərrüfatı sahəsi oldu. Bu sahədən əldə edilən gəlir ölkə büdcəsində geniş yer tutmağa başladı, eyni zaman Azərbaycan əhalisini də daxili bazarda bol məhsullarla bir araya gəlməsinə səbəb oldu. (Abasov, 2013)

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsi çoxşaxəlidir. Bir çox sahələrə dövlət dəstəyi bu sahələri daha da inkişaf etməyə stimullaşdırır. Bu stimullar sayəsində kənd təsərrüfatının istehsal gücü artır və bunun nəticəsi olaraq da ixrac məhsulları artır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas ixrac sahələrindən bəziləri bunlardır:

Meyvə və tərəvəz: Azərbaycan pomidor, xiyar, alma, üzüm və nar kimi meyvə və tərəvəz istehsalı ilə tanınır. Bu məhsullar Rusiya, Qazaxıstan, Ukrayna, Gürcüstan kimi ölkələrə ixrac olunur.

Süd məhsulları: Azərbaycan əhəmiyyətli süd sənayesinə malikdir və pendir, qatıq və yağ kimi süd məhsullarının əsas ixracatçısıdır. Bu məhsullar ilk növbədə qonşu ölkələrə, o cümlədən Rusiya və İrana ixrac olunur.

Taxıl və taxıl: Azərbaycan buğda, arpa və qarğıdalı kimi əsas taxıl və taxıl istehsalçısıdır. Bu məhsullar ilk növbədə Türkiyə və İran kimi ölkələrə ixrac olunur.

Ət və quşçuluq: Azərbaycanda mal əti, quzu və toyuq əti kimi yüksək keyfiyyətli ət və quş əti məhsulları istehsal olunur. Bu məhsullar əsasən Rusiya, İran və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinə ixrac olunur.

Azərbaycan Respublikası müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları ilə tanınır və müxtəlif ölkələrə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları ixrac edir. Azərbaycanın əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac sahələri və bazarlarından bəziləri bunlardır:

Azərbaycan və Türkiyə arasında tarixi, mədəni və iqtisadi əlaqələrə əsaslanan güclü kənd təsərrüfatı əlaqələri mövcuddur. İki ölkənin ortaq tarixi, dili və mədəni irsi var ki, bu da onların yaxın münasibətinə töhfə verib. Azərbaycan və Türkiyə arasında kənd təsərrüfatı əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən biri ticarətdir. Türkiyə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biridir və iki ölkə arasında kənd təsərrüfatı məhsullarının mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün bir sıra sazişlər var. Son illərdə Azərbaycan və Türkiyə kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığı daha da genişləndirmək üçün bir sıra sazişlər imzalayıb və tərəfdaşlıq əlaqələrini genişləndiriblər. ("Turkey,

Azerbaijan to establish joint agricultural R&D center", 2018, "Turkey and Azerbaijan Boost Agricultural Ties", 2021)

Türkiyə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən meyvə, tərəvəz, qoz-fındıq və pambığın əsas idxalçısıdır. Öz növbəsində Türkiyə də Azərbaycana bir sıra kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən buğda, qarğıdalı və heyvan yemi ixrac edir. Bundan əlavə, Türkiyə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı layihələrinə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında müasir istixana kompleksinin yaradılmasına sərmayə qoyub. Hər iki ölkə türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlıq və həmrəyliyə yardım edən beynəlxalq təşkilat olan Türk Şurasının üzvüdür. Türk Şurası üzv dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycan və Türkiyədə kənd təsərrüfatı texnologiyaları və innovasiyaları inkişaf etdirmək məqsədi daşıyan "Aqro-Tech" proqramını təsis edib. Ümumiyyətlə, Azərbaycan və Türkiyənin kənd təsərrüfatı əlaqələri möhkəmdir və sektorun müxtəlif sahələrində əməkdaşlıq edir;

Ticarətlə yanaşı, Azərbaycan və Türkiyə kənd təsərrüfatı sahəsində tədqiqat və inkişaf sahəsində də əməkdaşlıq edir. 2018-ci ildə iki ölkə arasında kənd təsərrüfatı və kənd yerlərinin inkişafı üzrə anlaşma memorandumu imzalanıb ki, onun məqsədi bitkiçilik, heyvandarlıq məhsulları istehsalı və kənd təsərrüfatı təhsili kimi sahələrdə əməkdaşlığı təşviq etməkdir. Eyni zamanda 2018-ci ildə Türkiyənin Kənd Təsərrüfatı və Meşə Nazirliyi Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə kənd təsərrüfatı üzrə birgə tədqiqat və inkişaf mərkəzinin yaradılması haqqında müqavilə imzalanıb. Mərkəz əsas diqqəti kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının və dayanıqlığının artırılmasına, həmçinin sektor üçün yeni texnologiyaların hazırlanmasına yönəldib;

Azərbaycan və Türkiyə arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın digər ən mühüm istiqaməti təhsil və təlimdir. Türkiyə universitetləri azərbaycanlı tələbələr üçün kənd təsərrüfatı üzrə təlim proqramları təklif edir, türkiyəli kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri isə azərbaycanlı fermerlərə texniki yardım və təlimlər keçirirlər. ("Turkey, Azerbaijan to establish joint agricultural R&D center", 2018, "Turkey and Azerbaijan Boost Agricultural Ties", 2021)

Çin və Azərbaycan kənd təsərrüfatı sahəsində çoxdankı əlaqələrə malikdir. Çin ilə Azərbaycan arasında kənd təsərrüfatı əlaqələri son illərdə inkişaf edir, çünki hər iki ölkə iqtisadi əlaqələri gücləndirməyə çalışır. Çin dünyanın ən böyük kənd təsərrüfatı istehsalçılarından biridir, Azərbaycanın isə əkinçilik və kənd təsərrüfatının uzun tarixi var. Çin Azərbaycandan kənd təsərrüfatı məhsullarının, o cümlədən meyvə, tərəvəz, qoz-fındıq və taxılın əsas idxalçısıdır. Öz növbəsində, Çin də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektoruna sərmayə qoyur, əkinçilik təcrübələrini müasirləşdirmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün maliyyə və təcrübə təqdim edir. Çin və Azərbaycan arasında əməkdaşlıq istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatı texnologiyasının inkişafıdır. 2019-cu ildə Çin və Azərbaycan arasında kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı sahəsində əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalanıb. Bu müqaviləyə əsasən, Çin Azərbaycana suvarma, istixana təsərrüfatı və heyvandarlıq kimi sahələrdə texniki yardım göstərməyi öhdəsinə götürmüşdü.

Azərbaycan və Rusiya kənd təsərrüfatı əlaqələrinin çoxillik tarixinə malikdir. Tarixən Azərbaycan Sovet dövründə əsas kənd təsərrüfatı istehsalçısı və ixracatçısı olub, Rusiya isə onun əsas ticarət tərəfdaşlarından biri olub. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra iki ölkə kənd təsərrüfatı sahəsində birgə fəaliyyətini davam etdirdi, Rusiya bu sahədə Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşlarından biri oldu. Azərbaycan və Rusiya arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri meyvə-tərəvəz istehsalıdır. Azərbaycanda nar, əncir, ərik, pomidor və xiyar da daxil olmaqla müxtəlif meyvə və tərəvəzlərin becərilməsi üçün əlverişli iqlim şəraiti var və məhsulun əhəmiyyətli bir hissəsini Rusiyaya ixrac edir. Öz növbəsində Rusiya Azərbaycanı buğda, arpa və digər taxıllarla təmin edir. Azərbaycan və Rusiya arasında kənd təsərrüfatı əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının ticarətidir. Rusiya Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının, xüsusilə meyvə-tərəvəzin ixracı üçün əsas bazarlardan biridir. Son illər Azərbaycan Rusiyaya nar, xurma və digər meyvələrin ixracını artırır. Bundan əlavə, Azərbaycan Rusiyanın kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqlarının əhəmiyyətli idxalçısıdır. Bundan əlavə, iki ölkə birgə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılması imkanlarını araşdırır. 2017-ci ildə Azərbaycan və Rusiya kənd təsərrüfatı sektorunda, heyvandarlıq, bitkiçilik və qida emalı

sahələrində əməkdaşlıq haqqında anlaşma memorandumu imzalayıb. Əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri taxıl istehsalı olub. Rusiya dünyanın ən böyük buğda istehsalçısı və ixracatçılarından biridir, Azərbaycan isə son illər taxıl isehsalını artırır. 2020-ci ildə iki ölkə arasında Azərbaycandan Rusiyaya taxıl ixracının həcminin artırılmasına dair saziş imzalanıb. (12)

Son illər iki ölkə arasında heyvandarlıq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsinə diqqət artır. Rusiya yüksək keyfiyyəti və dadı ilə tanınan Azərbaycan quzu və qoyun ətinin idxalına xüsusi maraq göstərir. Azərbaycan isə Rusiyadan süd məhsulları və quş əti idxalında maraqlıdır. Bütövlükdə, Azərbaycan və Rusiya arasında kənd təsərrüfatı sahəsində əlaqələr yüksək səviyyədə əməkdaşlıq və qarşılıqlı fayda ilə xarakterizə olunur, hər iki ölkə kənd təsərrüfatı sektorunun öz iqtisadiyyatları üçün əhəmiyyətini dərk edir. ("Azerbaijan and Russia deepen cooperation in agriculture." Eurasia Review)

Rusiya Azərbaycan üçün mühüm ixrac bazarıdır. Son illərdə iki ölkə iqtisadi əlaqələrini artırıb, Rusiya Azərbaycanın ixracatında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilib. Mövcud olan məlumatlara görə, 2020-ci ildə Azərbaycan Rusiyaya 1,8 milyard dollar dəyərində mal ixrac edib və bu, İtaliyadan sonra Azərbaycan ixracatında ikinci ən böyük istiqamətə çevrilib. Azərbaycanın Rusiyaya əsas ixracatına neft və qaz məhsulları, o cümlədən meyvə, tərəvəz və digər kənd təsərrüfatı məhsulları kimi qeyri-neft məhsulları daxildir. İki ölkə enerji sektorunda da əməkdaşlıq edir. Azərbaycan neftinin Rusiyaya nəqli üçün Azərbaycandan Rusiyanın Qara dəniz sahillərinə qədər uzanan Bakı-Novorossiysk boru kəmərindən istifadə olunur. Bundan əlavə, Azərbaycan Azərbaycandan təbii qazın Türkiyə və bir sıra digər ölkələr, o cümlədən Rusiya vasitəsilə Avropaya nəqlini nəzərdə tutan "Cənub Qaz Dəhlizi" layihəsinin iştirakçısıdır.

Azərbaycan və İsrail bu illər ərzində güclü kənd təsərrüfatı əlaqələri qurub. İsrail kənd təsərrüfatı texnologiyası sahəsində öz təcrübəsini Azərbaycanla bölüşüb və bu, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırmağa kömək edib. Bu baxımdan diqqətçəkən layihələrdən biri də 2016-cı ildə İsrailin dəstəyi ilə Azərbaycanda həyata keçirilən "Yaşıl kənd" təşəbbüsüdür. Bu layihə kənd təsərrüfatı, su idarəçiliyi və bərpa olunan enerji sahələrində qabaqcıl İsrail texnologiyaları və təcrübələrini Azərbaycana təqdim etmək məqsədi daşıyır. İsrail həmçinin Azərbaycana kənd təsərrüfatı texnikası, o cümlədən traktor və kombaynlar verib və Azərbaycan təsərrüfatlarının müasirləşdirilməsinə kömək edib. (10)

İsrailin kənd təsərrüfatı modeli əkinçilikdə innovativ və davamlı texnikaları ilə məşhurdur və quru səhranı yüksək məhsuldar kənd təsərrüfatı bölgəsinə çevirməkdə uğur qazanıb. İsrail modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatına tətbiq oluna biləcək bəzi aspektləri olsa da, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkənin hər hansı kənd təsərrüfatı modelini qəbul etməzdən əvvəl nəzərə alınmalı olan özünəməxsus iqtisadi, sosial və ekoloji şəraitlər toplusu vardır. Bununla belə, İsrail modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün potensial olaraq faydalı ola biləcək bəzi əsas komponentləri var. Misal üçün:

- Damcı suvarma: İsrail suyu birbaşa bitkilərin köklərinə çatdıran, su israfını azaldan və məhsul məhsuldarlığını artıran yüksək səmərəli damcı suvarma sistemləri ilə tanınır. Azərbaycanın yarı quraq iqlimi var və bəzi regionlarda su qıtlığı əsas problemdir, bu da damcı suvarmanı su ehtiyatlarına qənaət etmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün potensial faydalı texnikaya çevirir;
- Kənd təsərrüfatı tədqiqatları və inkişafı: İsrail kənd təsərrüfatı tədqiqatlarına və inkişaflarına böyük sərmayə qoyur, bu da quraqlığa davamlı bitkilərin, təkmilləşdirilmiş məhsul növlərinin və qabaqcıl kənd təsərrüfatı texnologiyalarının inkişafına səbəb olub. Azərbaycan məhsul məhsuldarlığını yaxşılaşdırmaq, zərərvericilər və xəstəliklər nəticəsində məhsul itkilərini azaltmaq və kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi məhsuldarlığını artırmaq üçün kənd təsərrüfatı elmi-tədqiqat işlərinə oxşar investisiyalardan faydalana bilər;
- Kənd təsərrüfatı sahibkarlığı: İsraildə güclü kənd təsərrüfatı sahibkarlığı mədəniyyəti var, bir çox fermerlər mənfəətlərini artırmaq və əməliyyatlarını genişləndirmək üçün innovativ biznes modellərindən istifadə edirlər. Azərbaycan fermerlərə maliyyə dəstəyi və təlimlər verməklə, həmçinin kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli siyasət mühiti yaratmaqla kənd təsərrüfatı sektorunda sahibkarlığı təşviq edə bilər;

➢ Günəş enerjisi: İsrail öz kənd təsərrüfatı sektorunu gücləndirmək, qalıq yanacaqlardan asılılığını azaltmaq və istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün günəş enerjisinə əhəmiyyətli investisiyalar qoyub. Azərbaycan bol günəş işığına malikdir və kənd təsərrüfatı əməliyyatlarını gücləndirmək üçün bərpa olunan enerjiyə oxşar investisiyalardan potensial olaraq faydalana bilər. (Spiegel, Sheinbein, 2019)

Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının ixrac potensialının artırılmasında müasir texnologiyaların rolu.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatının uzun tarixi var və bu sektor ölkə iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır, məşğulluq imkanları yaradır və ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verir. Son illər hökumət aqrar sektorun müasirləşdirilməsi və inkişafı üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirib. Əsas təşəbbüslərdən biri Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafının dəstəklənməsi məqsədi daşıyan "Kənd təsərrüfatının inkişafına dair 2020-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı"dır. Bu proqramla yanaşı, Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı üçün müxtəlif başqa təşəbbüslər də həyata keçirib. Bunlara daxildir:

➢ Torpaq islahatı: 2018-ci ildə Azərbaycanda torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına və torpaq mülkiyyətinin təhlükəsizliyinin artırılmasına yönəlmiş torpaq islahatı həyata keçirilib. İslahat torpaqların qeydiyyatını təkmilləşdirmək və torpaq mülkiyyətində daha şəffaf sistemin yaradılması məqsədi daşıyırdı;

➢ Suvarma infrastrukturunun inkişafı: Azərbaycan su idarəetməsini təkmilləşdirmək və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün suvarma infrastrukturunun inkişafına sərmayə qoyub. Ölkədə su israfını azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün damcı və çiləmə üsulu ilə suvarma kimi müasir suvarma texnologiyaları da tətbiq edilib;

➢ Kiçik və orta fermerlərə dəstək: Hökumət kiçik və orta fermerləri dəstəkləmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir, o cümlədən kreditə çıxış, təlim proqramları və texniki yardım. Hökumət, həmçinin fermerlərə prioritet məhsul istehsalında dəstək olmaq üçün kənd təsərrüfatına subsidiyalar sistemi yaratmışdır;

➢ İxracın təşviqi: Hökumət kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracını təşviq etmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirmişdir, o cümlədən ixracı təşviq edən agentliklər yaratmaq, beynəlxalq ticarət sərgilərində iştirak etmək və digər ölkələrlə ticarət müqavilələri bağlamaq.("State Program for the Development of Agriculture in Azerbaijan for 2020-2025", "Irrigation Development in Azerbaijan" Asian Development Bank)

Müasir dövrün ən böyük problemlərindən biri olan su qıtlığı bütün dünya ölkələrini sudan daha səmərəli istifadə etməyə məcbur edir. Sudan ən çox istifadə olunan sahə kimi kənd təsərrüfatı da öz növbəsində su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadəni tələb edir. Suyun israf olmaması, lazım olduğu qədər istifadəsi üçün Azərbaycan da kənd təsərrüfatı sahəsində müxtəlif texnologiyalardan istifadə edir. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılmasını yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif texnologiyalar tətbiq edilir ki, bu texnologiyalardan bəziləri bunlardır:

➢ Damcı suvarma: Damcı suvarma, suyun birbaşa bitkilərin kök zonasına vurulmasını nəzərdə tutan müasir suvarma üsuludur. Bu texnologiya Azərbaycanda, xüsusən də meyvə-tərəvəz bitkilərində geniş istifadə olunur. Damcı suvarma su istehlakını azaltmağa, məhsuldarlığı artırmağa və gübrələmə səmərəliliyini artırmağa kömək edə bilər.

➢ Çiləmə üsulu ilə suvarma: Azərbaycanda istifadə olunan digər suvarma üsulu çiləmə üsuludur. Bu texnologiya yerüstü çiləyicilərdən məhsulun üzərinə suyun səpilməsini nəzərdə tutur. Çiləmə üsulu ilə suvarma müxtəlif məhsullar üçün istifadə oluna bilər, lakin bu, düyü kimi çoxlu su tələb edən bitkilər üçün xüsusilə təsirlidir.

➢ Uzaqdan zondlama: Torpağın rütubət səviyyəsini, məhsulun böyüməsini və suvarma ehtiyaclarını izləmək üçün peyk şəkilləri və hava fotoşəkilləri kimi uzaqdan zondlama texnologiyalarından istifadə edilə bilər. Bu texnologiyalar fermerlərə suvarma cədvəllərini optimallaşdırmağa və su israfını azaltmağa kömək edə bilər və s. (FAO, 2018, "International Journal of Agriculture and Biology", 2020)

Dron və sensorlardan istifadə kimi dəqiq əkinçilik texnikaları da Azərbaycanda kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının artırılmasına kömək edə bilər. Bu texnologiyalar fermerlərə torpağın rütubəti, qida maddələrinin səviyyəsi və məhsulun sağlamlığı haqqında real vaxt məlumatları ilə təmin edə bilər ki, bu da onlara əkin, gübrələmə və məhsul yığımı ilə bağlı daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Bu, məhsuldarlığın artmasına və yüksək keyfiyyətli məhsula gətirib çıxara bilər ki, bu da beynəlxalq bazarda daha yüksək qiymətlərə hökm edir. (Kholikov, 2019: p.347-353. Suleymanov, 2020: p.1-11)

Hal-hazırda olan məlumata görə, Qarabağ bölgəsi Ermənistan və Azərbaycan arasında son münaqişənin vurduğu ziyanı hələ də bərpa edir. Münaqişə bölgənin kənd təsərrüfatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi, bir çox təsərrüfatlar və kənd təsərrüfatı infrastrukturu məhv edildi və ya zədələndi. Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Nazirliyindən verilən məlumata görə, münaqişədən sonra hökumət regionun kənd təsərrüfatına dəymiş ziyanı qiymətləndirmək və onun bərpası planını həyata keçirmək üçün tədbirlər görür. Plana fermerlərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, zədələnmiş suvarma sistemlərinin bərpası, təsirə məruz qalan ərazilərin toxum və digər kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi daxildir. Bu səylərə baxmayaraq, regionda vəziyyət çətin olaraq qalır. Su və suvarma sistemlərinə çıxış məhdud olaraq qalır və bir çox fermerlərin kənd təsərrüfatı istehsalını bərpa etmək üçün lazımi vəsaitləri və avadanlıqları yoxdur. Hökumət sektoru dəstəkləmək üçün tədbirlər görsə də, əhəmiyyətli problemlər qalmaqdadır və regionun kənd təsərrüfatının tam bərpası üçün vaxt lazım ola bilər. ("Agriculture in Karabakh: Fields of War", Al Jazeera, 2020)

Müharibədən ən çox ziyan görmüş ərazilərdən biri də Zəngilan rayonu olmuşdur. Sərhəd zonada yerləşən bu rayon müharibənin təsirlərini daha çox yaşadı. Lakin müharibədən sonra Cənab Prezident İlham Əliyevin qərarı ilə Zəngilan rayonun "Ağıllı kənd" layihəsi əsasında yenidən qurulmasına başlanıldı. Zəngilan rayonu Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən ciddi zərər çəkmiş, əhalisinin köçkün düşdüyü, infrastrukturunun dağıdıldığı rayonlarından biridir. Bu rayonda "Ağıllı kənd" layihəsinin həyata keçirilməsi Zəngilanlıların əsas dolanışıq mənbələrindən biri olan kənd təsərrüfatı sahəsinə ciddi təsir göstərə bilər. Ağıllı kənd layihəsi məhsuldarlığı, səmərəliliyi və davamlılığı artırmaq üçün kənd təsərrüfatı sektorunda müasir texnologiyalar və innovasiyaları tətbiq etmək məqsədi daşıyır. Bu layihənin həyata keçirilməsi ilə Zəngilan rayonunda fermerlər mütərəqqi suvarma sistemlərindən, müasir avadanlıq və texnikadan, dəqiq əkinçilik texnikasından yararlana bilərlər. Bu, məhsuldarlığın artmasına, daha keyfiyyətli məhsulun əldə edilməsinə və nəticədə fermerlərin gəlirlərinin artmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, ağıllı kənd layihəsi yerli fermerlər üçün kənd təsərrüfatı, resursların idarə edilməsi və bazara çıxış sahəsində ən yaxşı təcrübələr üzrə təlim və maarifləndirmə təmin edə bilər. Bu, fermerlərə dəyişən bazar şərtlərini və istehlakçı seçimlərini daha yaxşı başa düşməyə və onlara uyğunlaşmağa kömək edə bilər ki, bu da daha gəlirli və davamlı əkinçilik təcrübələrinə gətirib çıxara bilər. "Ağıllı kənd" layihəsi fermerlər üçün faydalardan əlavə, həm də Zəngilan rayonunun iqtisadiyyatına və ictimaiyyətinə daha geniş təsir göstərə bilər. Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artması regionda daha çox iş imkanlarına və iqtisadi artıma səbəb ola bilər. Bundan əlavə, layihə daha keyfiyyətli səhiyyə, təhsil və sosial xidmətlər göstərməklə əhalinin ümumi həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına kömək edə bilər. Bütövlükdə, Zəngilan rayonunda "ağıllı kənd" layihəsinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı sektoruna, iqtisadiyyata və icmaya əhəmiyyətli müsbət təsir göstərə bilər və bu regionda davamlı inkişaf və bərpaya səbəb ola bilər. (3)

Nəticə

Rəqəmsal texnologiyalar kənd təsərrüfatına, dəqiq əkinçilikdən tutmuş ağıllı suvarma sistemlərinə və müxtəlif kənd təsərrüfatı işləri üçün dronların və robotların istifadəsinə qədər əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu texnologiyaların üstünlüklərinə səmərəliliyin artırılması, məhsuldarlığın artırılması və xərclərin azaldılması daxildir. Bununla belə, rəqəmsal uçurum və daha çox məlumat məxfiliyinə və təhlükəsizliyinə ehtiyac kimi həll edilməli olan problemlər də var. Rəqəmsal texnologiyaların səmərəliliyi artırmaq, məhsuldarlığı artırmaq və davamlı təcrübələri

təşviq etməklə kənd təsərrüfatında inqilab etmək potensialı var. Bununla belə, bu faydaları tam şəkildə həyata keçirmək üçün siyasətçilər, texnologiya tərtibatçıları və fermerlər rəqəmsal uçurum, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi və davamlı həll yollarına ehtiyac kimi ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün birlikdə çalışmalıdırlar. Kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların faydalarını artırmaq üçün bəzi təkliflərə yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə kömək etmək üçün fermerlər üçün təlim və təhsilə sərmayə qoymaq, məlumat mübadiləsini və əməkdaşlığı təşviq etmək üçün açıq məlumat siyasətini təşviq etmək və texnologiya həllərinin xüsusi ehtiyaclara və problemlərə uyğunlaşdırılmasını təmin etmək daxildir. müxtəlif regionlar və kənd təsərrüfatı növləri ilə qarşılaşır. Bundan əlavə, ekoloji cəhətdən dayanıqlı olan və biomüxtəlifliyi və torpağın sağlamlığını təşviq edən rəqəmsal texnologiyaların inkişafına üstünlük vermək vacibdir. Əlbəttə ki, kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların faydalarını artırmaq üçün bəzi əlavə təkliflər var:

1. Dövlət və özəl sektorlar arasında tərəfdaşlıqlar təşviq edilməlidir: Dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq kənd təsərrüfatında rəqəmsal texnologiyaların inkişafını və tətbiqini sürətləndirməyə kömək edə bilər. Hökumətlər maliyyələşdirmə və tənzimləmə dəstəyi təmin edə bilər, özəl sektor isə texniki təcrübə və bazar bilikləri təklif edə bilər.
2. İnnovasiyalar təşviq edilməlidir: Hökumətlər, tədqiqat institutları və texnologiya şirkətləri kənd təsərrüfatı üçün rəqəmsal texnologiyalarda innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymalıdırlar. Buraya təsərrüfat idarəçiliyini və qərar qəbulunu təkmilləşdirmək üçün yeni sensorlar, alqoritmlər və proqram vasitələrinin hazırlanması daxildir.
3. Kiçik fermerlərin gücləndirilməsinə yardım edilməlidir: Rəqəmsal texnologiyalar xüsusilə bazarlara və resurslara daxil olmaqda əhəmiyyətli problemlərlə üzləşən kiçik fermerlər üçün xüsusilə faydalı ola bilər. Siyasətçilər və inkişaf təşkilatları kiçik fermerlər üçün əlçatan və əlverişli olan rəqəmsal texnologiyaların işlənib hazırlanmasına və tətbiqinə üstünlük verməlidirlər.
4. Davamlı kənd təsərrüfatı siyasətinin stimullaşdırılması: Nəhayət, siyasətçilər və texnologiya tərtibatçıları kənd təsərrüfatının qorunması və aqromeşəçilik kimi davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələrini təşviq edən rəqəmsal texnologiyaların inkişafına üstünlük verməlidirlər. Bu, təsərrüfat məhsuldarlığını və gəlirliliyi yaxşılaşdırarkən kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsirini azaltmağa kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abasov, İ. (2013). “Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı”, Bakı.
2. "Turkey, Azerbaijan to establish joint agricultural R&D center", 2018, "Turkey and Azerbaijan Boost Agricultural Ties", 2021
3. https://www.mid.ru/en/foreign_policy/international_safety/regional_cooperation/-/asset_publisher/XA2nU2FxsXXv/content/id/2162588
4. "Azerbaijan and Russia deepen cooperation in agriculture." Eurasia Review
5. https://en.trend.az/business/economy/3124262.html
6. Spiegel, U. Sheinbein, D. (2019), "Agricultural entrepreneurship in Israel: Characteristics and challenges", Journal of Small Business Management
7. "State Program for the Development of Agriculture in Azerbaijan for 2020-2025", "Irrigation Development in Azerbaijan" Asian Development Bank
8. FAO, 2018, “International Journal of Agriculture and Biology”, 2020
9. Kholikov, Z. (2019), “Assessment of Irrigation Efficiency and Improvement of Irrigation Systems in Azerbaijan”, Agriculture and Agricultural Science Procedia, p.347-353
10. Suleymanov, F. (2020), “Analysis of the current state of agricultural logistics and prospects for its development in Azerbaijan”, Journal of Agricultural Science and Technology, p.1-11
11. "Agriculture in Karabakh: Fields of War", Al Jazeera, 2020
12. https://doi.org/10.3390/s21113659

Göndərildi: 25.02.2023 Qəbul edildi: 12.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/80-83

Sadiq Eyyubov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universteti
magistrant
ismayilova2007@internet.ru

TURİZM XİDMƏTLƏRİ BAZARININ İNKİŞAFINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə

Turizm dövlətin iqtisadi, siyasi və sosial maraqlarının təzahürü sahəsi kimi bir sıra mühüm və mürəkkəb problemlərə malikdir. Bu problemlərin həlli kifayət qədər mürəkkəb çoxşaxəli vəzifədir. Onu həm biznes növü, həm də beynəlxalq münasibətlər sferası kimi nəzərdən keçirmək olar. Bundan asılı olaraq həm problemlərin dairəsi, həm də tədqiqat istiqaməti dəyişir. Müxtəlif amillərin təsiri altında turizm xidmətləri bazarının problemlərinin və xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi müxtəlif yerli və xarici elmi məqalələrdə işıqlandırılır. Bu əsərləri yazarkən əsas diqqət dövlət və regional turizm siyasətinin aparılmasının əsaslarına yönəldilir ki, bu da öz növbəsində turizm xidmətləri bazarının inkişafı siyasətinin təşkilati-iqtisadi tənzimləyicilərini, yaranma şəraitini və əsaslarını müəyyən edir. Məqalədə turizm xidmətləri bazarinin inkişafina təsir edən amillər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *turizm, infrastruktur, social-iqtisadi, beynəlxalq, turizm bazarı*

Sadiq Eyyubov
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
ismayilova2007@internet.ru

Factors affecting tourism services market development

Abstract

Tourism, as a field of manifestation of economic, political and social interests of the state, has a number of important and complex problems, the solution of which is a rather complex multifaceted task. It can be considered both a type of business and a sphere of international relations, depending on which both the scope of problems and the direction of research change. The analysis and evaluation of the problems and characteristics of the tourism services market under the influence of various factors is highlighted in various domestic and foreign scientific articles. When writing these works, the main attention is focused on the basics of conducting state and regional tourism policy, which in turn determines the organizational and economic regulators, conditions and foundations of the development policy of the tourism services market. Factors affecting the development of the tourism services market were investigated in the article.

Keywords: *tourism, infrastructure, socio-economic, international, tourism market*

Giriş

Turizm xidmətləri sektoru iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sektorlarından biridir, Turizm xidmətləri bazarının inkişafı ölkə və digər dövlətlərin əhalisinin rekreasiya ehtiyaclarını ödəmək üçün zəmin yaradan böyük sosial və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Turizmin sosial əhəmiyyəti vətəndaşların yaxşılaşdırılması, məşğulluğun artırılması və fərdin inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli ilə gücləndirilir. Turizmin sürətli inkişafı və iqtisadiyyatda artan rolu bu fəaliyyət sahəsinin, onun fəaliyyət aspektlərinin və tərkibinin daha dərindən öyrənilməsinə kömək edir. Bundan əlavə, turizm bazarının daxili strukturu xaricə gedən turistlərin üstünlük təşkil etməsi ilə xarakterizə olunur. Turizm sənayesinin inkişafının əsas göstəriciləri - gəlmə turizmin payının genişləndirilməsi; resursların doyma səviyyəsi ilə onlardan istifadə səviyyəsi arasında uyğunsuzluqların azaldılması;

milli turizm məhsulunun yayılmasının artırılması; turizm xidmətləri bazarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsidir. Turizm sənayesi dövlət xidmətləri ilə yaxşı qurulmuş əlaqələr vasitəsilə sənayelərarası kompleks kimi fəaliyyət göstərir. Yəni, hüquqi strukturlarla, maliyyə, iqtisadi və kadrlarla əlaqələr var. Dövlət dəstəyi əhalinin turizm xidmətlərindən istifadəyə olan tələbatının stimullaşdırılmasından ibarətdir. Turist xidmətləri bazarında müsbət nəticənin əks olunması onun gəlirliliyi və dünya iqtisadiyyatına verdiyi töhfə ilə xarakterizə olunur (Bilalov, 2005: 75).

Müxtəlif amillərin təsiri altında turizm xidmətləri bazarının problemlərinin və xüsusiyyətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi müxtəlif yerli və xarici elmi məqalələrdə işıqlandırılır. Bu əsərləri yazarkən əsas diqqət dövlət və regional turizm siyasətinin aparılmasının əsaslarına yönəldilir ki, bu da öz növbəsində turizm xidmətləri bazarının inkişafı siyasətinin təşkilati-iqtisadi tənzimləyicilərini, yaranma şəraitini və əsaslarını müəyyən edir.

Elmi işlərin qiymətləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, turizm sənayesinə amillərin təsirləri kifayət qədər öyrənilməmişdir ki, bu da turizm xidmətləri bazarının və ümumilikdə turizmin inkişafına mənfi təsir göstərir. Turizmin inkişafındakı irəliləyiş tamamilə cəmiyyətdə məskunlaşmış bir sıra şərtlərdən, yəni təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, tarixi-siyasi, demoqrafik şərtlərdən asılıdır. Turizm xidmətləri bazarının inkişaf amilləri daxili və xarici olmaqla iki yerə bölünür.

Turizm amili turist təcrübəsinin müəyyən şərti və ya vəziyyətidir. Xarici amillər turizm xidmətlərinə sosial dəyişikliklər və demoqrafik dəyişikliklər, maliyyə və iqtisadi inkişaf, hüquqi və siyasi idarəetmə, ticarətin inkişafı, nəqliyyat strukturunda dəyişikliklər vasitəsilə təsir göstərir. Xarici amillərə regionun coğrafiyası, ölkələr arasında siyasi qarşılıqlı əlaqə, beynəlxalq əmək bölgüsü və ölkələrin hər birində qiymət səviyyələri daxildir. Turizm xidmətləri bazarının inkişafında həlledici amillər daxili amillərdir (Bilalov, 2015: 83).

Bunlara xüsusi iqlim şəraiti və ölkənin yerləşdiyi ərazinin coğrafiyası, müəyyən ərazinin resurs imkanları və bu resurs potensialından istifadənin səmərəliliyi, ölkədəki siyasi vəziyyət, habelə ölkənin iqtisadi vəziyyəti daxildir. Əhali maliyyə imkanları olduqda turizm xidmətlərindən istifadə edəcək ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının pisləşən vəziyyəti ilə mümkün olmayacaq. Bundan əlavə, daxili siyasi vəziyyət turizm xidmətlərinin inkişafında mühüm rol oynayır. Sabitlik vətəndaşların dinc istirahətinin təminatıdır ki, bu da sosial sistemin sabitliyi ilə təmin oluna bilər. Turizm xidmətləri bazarının inkişaf səviyyəsi, onun nəqliyyat sistemi ilə qarşılıqlı əlaqəsi, turizm infrastrukturunun inkişafı, əhalinin həyatının sosial-mədəni komponenti kimi məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi də vacibdir.

Turizm fəaliyyətinə təsirindən asılı olaraq aşağıdakı amillər təsnif edilir:

cəlbedici amillər; tələbin bölüşdürülməsi amilləri.

Cəlbedici amillər, əhalinin səyahətə həvəsini artırır. Bunlara ölkədəki mədəni, sosial və təbii şərait daxildir. Tələbin bölüşdürülməsi amilləri səyahətçinin ziyarət etmək niyyətində olduğu yeri seçməklə bağlıdır. Onun seçiminə infrastrukturun inkişafı və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı təsir göstərir.Turizm xidmətləri bazarının inkişafına təsir edən amilləri də iki qrupa bölmək olar;

I qrupa cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə artıq formalaşmış obyektiv amillər daxildir. Onların əsas məqsədi turizm fəaliyyətini tənzimləməkdir.

II qrupa turizmdə dövlət siyasəti, qanunvericiliyin strukturunun və tərkibinin mövcudluğu, cəmiyyətdə turizm maarifləndirilməsi daxildir.

Turizm xidmətlərinin inkişafına təsir edən bir çox amillər var ki, onların hamısı müxtəlifdir və bazarın vəziyyətinə fərqli təsir göstərirlər. Əlverişli amillər ayrı-ayrı regionların lider mövqelərini tutmasına şərait yaradır ki, bu da ölkənin dünya turizmində statusunu artırır. Turistlərin ümumi axınının azalmasına mənfi amillər təsir göstərir. İnkişafın iki əsas amili var: statik amillər; dinamik amillər.

Statik amillər zamandan təsirlənmir. Bunlar təbii amillərdir, mədəni-tarixi, coğrafi amillərdir. “Dinamik amillərə - demoqrafik (əhalinin artması, kəndlilərin sayının azalması nəzərə alınmaqla şəhərlərdə əhalinin sayının artması), əhalinin yaş tərkibində dəyişikliklər (orta ömür uzunluğunun artması ilə əlaqədar), sosial (inkişaf etmiş ölkələrin əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılması, ödənişli məzuniyyət günlərinin sayının artırılması, iş həftəsinin günlərlə qısaldılması, işləyən qadınların

sayının artırılması və ailəyə düşən orta gəlirin artırılması, subayların sayının artırılması, sonradan insanlar arasında nikah birliklərinin yaradılması, uşaqsız evli cütlüklərin sayının artması, erkən yaşda pensiyaya çıxması, turizm imkanlarının genişliyindən xəbərdar olan insanların sayının artması); iqtisadi (mal və xidmətlərin istehlak strukturunun modifikasiyasını, yəni istehlak səbətində turist xidmətlərinin payının artımını təmsil edir); mədəni (müxtəlif ölkələrin əhalisi arasında mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi və nəticədə səyahət etmək və xarici ölkələrin mədəniyyətləri ilə tanış olmaq motivasiyasının artırılması); elmi-texniki tərəqqi (turizm sektorunun maddi-texniki bazasının sürətli inkişafını nəzərdə tutur, kollektiv turizm üçün əlverişli şərait yaradır); beynəlxalq amillər (beynəlxalq iqlimin sakitləşdirilməsi, dövlətlər arasında münasibətlərin qurulması və münaqişələrin sülh yolu ilə həllinə doğru irəliləmə, qloballaşma ilə bağlı proseslər, mübahisəli beynəlxalq məsələlərin danışıqlar yolu ilə nəzərdən keçirilməsi) daxildr" (Əlirızayev, 2010: 88).

Xarici turizmin inkişafını qabaqcadan müəyyən edən əsas amillərə dövlət yardımı (əvvəlki təcrübə turizm xidmətləri bazarının inkişafında uğur əldə etmək üçün dövlət dəstəyinə ehtiyacın birbaşa təsirini əks etdirir); əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması; işdə sərf olunan vaxtın miqdarının azaldılması; urbanizasiya (əhalinin kəndlərdən şəhərlərə köçməsi və asudə vaxtlarını əsasən yaşayış yerlərindən kənarda keçirməsi); cəmiyyətdə şüurun səviyyəsi daxildir. Bir bölgənin turistlər üçün nə qədər cəlbedici olmasını şərtləndirən amillərlə bağlı Qərb alimlərinin öz fikirləri var. Bunlara regionun təbiəti və iqlimi, onun infrastrukturu və turizm xidmətləri bazarında qiymətlərin səviyyəsi; regionda idman, təhsil və istirahət imkanları; mədəni və sosial parametrlər daxildir.

Sonuncu amil turistlər üçün adət-ənənələr, rəsm, musiqi, din, bölgənin memarlığı, milli geyimləri və müəyyən bir ölkənin mədəniyyətinə xas olan xüsusiyyətlər kimi komponentləri ilə cəlbedicidir. Bütün amillər icması turistin arzu olunan tətil haqqında təsəvvürünü formalaşdırır və turist xidmətləri istehlakçılarının ehtiyaclarının əsasını təşkil edir (Dərgahov, 2003: 39).

Bu xüsusiyyətlərə - turist səyahətinin tezliyi; turizm mərkəzi və istirahət yeri seçərkən üstünlük; arzu olunan turist rekreasiyasının və onun strukturunun formalaşdırılması; turizm şirkəti seçərkən üstünlük; təklif olunan qiymət haqqında məlumat; turist təklifi seçərkən qıcıqlandırıcıların olması daxildir.

Turist xidmətləri bazarına təsir edən amillərin əsas növlərindən biri şəxsi-davranış amilləridir. Bütün amillərin ümumiliyindən bu amil ən vaciblərindən biridir, çünki istehlakçı seçiminə böyük təsir göstərir. Turisti onun tələblərinə cavab verən müəyyən səyahət növünü seçməyə çağıran motivlərdən ibarətdir [Eqanlı, Hacıyev, 2006: 145].

Əhalinin gəlirlərinin artması ilə seçimdə psixoloji amillərin rolu getdikcə artır. Turist xidmətlərinin istehlakçısı yalnız səfərdən qayıtdıqdan və müəyyən vaxt keçdikdən sonra səyahət haqqında şəxsi rəy formalaşdırır. Səyahət başlamazdan əvvəl istehlakçı yalnız turizm şirkətinin və ya alternativ mənbələrin təklif etdiyi məlumatlar əsasında qarşıdan gələn bayramı təsəvvür edə bilər. Başa düşmək lazımdır ki, istehlakçı öz fikrini yalnız səfərdən sonra şəxsi hissləri əsasında formalaşdıra bilər. Bu vəziyyətdə məlumatın dəyəri istehlakçı tərəfindən planlaşdırılan tətildən müəyyən gözləntilərin qurulması səbəbindən olduqca yüksəkdir və gözləntilərin reallıqla üst-üstə düşməsi şərti ilə istehlakçıdan müsbət rəy və mümkün təkrar səyahətə ümid etmək olar (Qurbanov, 2007: 123). Turizm xidmətləri bazarının inkişafı üçün mühüm maneə yükün müəyyən bir istiqamətə və ya turizm sahəsinə paylanmasıdır. Bu yük iqtisadi, ekoloji, psixoloji və digər formalarda özünü göstərə bilər. Destinasiya bir çox turist xidmətləri istehlakçılarının ehtiyaclarını cəlb edə və təmin edə bilən bir ərazidir. Rekreasiya komponentinin yükü turizm məkanının ekologiyasının təhlükəsizlik dərəcəsidir. Bu, öz növbəsində, istirahət obyektinə zərər verməyəcəyi icazə verilən həcmlərlə məhdudlaşdırılmalıdır.

Nəticə

Beləliklə, turizm xidmətləri bazarının formalaşmasında təqdim olunan amillərin təhlili və onların strukturunun və sisteminin yaradılmasına mövcud yanaşmalar əsasında tənzimləyici və digər məhdudiyyət növlərinin aydınlaşdırılması zərurəti müəyyən edilmişdir. Tələb və təklifin təsir

qüvvələri arasında mütənasib əlaqəni formalaşdıran müxtəlif şərait və amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olan bu təsnifatda turist xidmətləri bazarının konyukturası, habelə qiymətlərin səviyyəsi və dinamikası nəzərə alınır. Fəal rəqabət şəraitində turizm xidmətləri bazarının uğurlu formalaşdırılması və beynəlxalq turizmin inkişafı turizm və rekreasiya müəssisələrinin klasterlərə çevrilməsi, turizmin intensivləşdirilməsi yolu ilə turizm xidmətləri sahəsinə dövlət dəstəyi əsasında mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Bilalov, B. (2005). Turizm menecmenti. Bakı: Elm, səh. 34-60
2. Bilalov, B., Güləliyev Ç. (2015). "Turizmin əsasları", Bakı, 210 s.
3. Əlirızayev, A. (2010). Turizm iqtisadiyyatı və menecmenti, Bakı: İqtisadiyyat nəşriyyatı, 120 s.
4. Dərgahov, V. (2003). Azərbaycanın Xəzər sahili boyu turizm və rekreasiya resursları, Bakı: s. 32-55
5. Eqanlı, S., Hacıyev, E. (2006. Turizm. Bakı: ABU, s. 11-30
6. Qurbanov, F. (2007). Azərbaycanda turizmin inkişafı problemləri. Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 143 s.

Göndərildi: 01.03.2023 Qəbul edildi: 08.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/84-86

Gunay Mammadli
Baku State University
master student
gunay.mammedli99@gmail.com

LEGAL FORCE AND EXECUTION OF DECISIONS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Abstract

Decisions of the European Court of Human Rights are binding on States parties to the European Convention on Human Rights. According to paragraph 1 of Article 46 of the Convention, the Contracting Parties are entitled to the Court's undertake to abide by their final decisions. The "binding" of the contract, ıt applies to the "states" that are party to the Convention. However, an international treaty will have some effects on states that are not parties to that treaty, in certain and limited circumstances acceptable. The parties to the ECHR must act in accordance with the provisions of this Convention and fulfill the obligations stipulated in the Convention is a requirement of international law.

Keywords: *execution of decisions, legal force of decisions, The European Court of Human Rights, ECHR, article 46 of the Convention, article 41 of the Convention*

Günay Məmmədli
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
gunay.mammedli99@gmail.com

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarlarının hüquqi qüvvəsi və icrası

Xülasə

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına üzv olan dövlətlər üçün məcburidir. Konvensiyanın 46-cı maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən, Razılığa gələn Tərəflər Məhkəmənin öz yekun qərarlarına əməl etmək öhdəliyini götürmək hüququna malikdirlər. Müqavilənin “məcburiyyəti” Konvensiyanın iştirakçısı olan “dövlətlərə” şamil edilir. Bununla belə, beynəlxalq müqavilə müəyyən və məqbul olan məhdud şəraitdə həmin müqavilənin iştirakçısı olmayan dövlətlərə müəyyən təsirlər göstərəcəkdir. AİHM-in tərəfləri isə bu Konvensiyanın müddəalarına uyğun hərəkət etməli və Konvensiyada nəzərdə tutulmuş öhdəlikləri yerinə yetirməlidirlər, bu, beynəlxalq hüququn tələbidir.

Açar sözlər: *qərarların icrası, qərarların hüquqi qüvvəsi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, AİHM, Konvensiyanın 46-cı maddəsi, Konvensiyanın 41-ci maddəsi*

Introduction

When talking about the legal force of the decisions of the European Court, it should be noted that the final decisions of the Court are binding for the states that are parties to the case. In the literature of international law, there is a difference of opinion that the decisions of the European Court have a binding precedent character.

In essence, the Court's decisions are declarative in nature. This opinion is confirmed by the Court itself in numerous decisions (for example, the decision of the European Court dated July 26, 2007 in the case "Tarverdiyev v. Azerbaijan". 5, 80). which of the means in the legal system to choose and use is, first of all, the business of the respective state. For example, in the decision of June 13, 1979 in the case of "Marx v. Belgium", the Court noted that the decision of the Court is basically declarative in nature and leaves to the discretion of the participating states which means to

use for the execution of the decision (69, 231). By the way, let's note that the Court does not have the authority to give specific instructions to the respondent-state. We believe that this is one of his weaknesses. The European Court adopts two types of decisions on the merits of the case: in the first type of decision, the Court is satisfied with the declaration of the violation of law, and this type of decision is declarative in nature. However, this does not mean that the declaratory judgment of the Court does not establish a binding obligation for the state party to the case. In some cases, declaratory judgments impose greater obligations on the State concerned than judgments awarding just compensation. For example, although the decision of the European Court in the "Tarverdiyev v. Azerbaijan" case was declarative in nature, in that decision the Court imposed on the state the duty of executing the decision of the national court (1). Declaratory judgments impose an obligation on the state that is a party to the case to eliminate the violation, restore the violated rights and, as far as possible, restore the situation as it was before (restitutio in integrum). In the second type of decisions, the Court imposes on the defendant-state the obligation to pay fair compensation to the injured party (Əliyev, 2012: 146-155).

In accordance with Article 41 of the Convention, when the State finds that any human right stipulated in the Convention has been violated, the Court provides "just compensation" to the injured party by its decision. That article states: "If the Court determines that the Convention and its Protocols have been violated, but the domestic law of the High Contracting Party allows only partial elimination of the consequences of this violation, the Court shall, if necessary, determine fair compensation to the injured party." This basically means that the Court imposes on the state the duty to compensate the material and (or) moral damage caused to the victim. However, the Court may not impose such a duty on the state; for example, in some cases, the declaration of the fact of violation by the Court itself is considered "fair compensation". For example, in the decision of November 15, 1996 in the case of "Chahal v. United Kingdom", (3) the Court stated that the declaration of violations is sufficient for the payment of compensation for moral damage (Hannum, 1992: 308).

According to Article 46 of the Convention, which is called "Binding force and execution of decisions", the High Contracting Parties undertake to implement the final decision of the Court in the cases to which they are parties. In its resolution No. 1268 of 2002 entitled "Implementation of the decisions of the European Court of Human Rights", the PACE emphasized that "the proper implementation of the decisions of the Court is necessary in terms of maintaining the high prestige it has today." On February 18-19, 2010, a ministerial conference was held in Interlaken within the framework of Switzerland's chairmanship of the Committee of Ministers of the Council of Europe in order to determine the future reforms of the European Court. The Interlaken Declaration was adopted as the conclusion of the conference. In the declaration, the necessity of full, efficient and short execution of the Court's decisions is particularly emphasized. By the way, one of the important innovations of the Declaration is that member states are recommended to consider the issue of sending national judges and, if necessary, independent lawyers to the Secretariat of the Court (Beddard, 1993: 408).

In accordance with Article 46 of the Convention, the obligation to execute the decision of the European Court is attributed to all relevant bodies of the respondent-state (63, 54). In the decision of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan dated March 30, 2006, it is stated that it is the duty of legislative, executive and judicial authorities to protect and protect human and civil rights and freedoms, as well as the implementation of decisions of the European Court aimed at ensuring those rights. The final decision of the court is sent to the Committee of Ministers, which supervises its implementation. As it can be seen, the function of monitoring the execution of Court decisions falls directly on the Committee of Ministers and not on the Court. (6)

After the decision is submitted to the Committee of Ministers in accordance with paragraph 2 of Article 46 of the Convention, this issue is immediately included in the agenda. The Committee of Ministers carries out supervision in three directions: firstly, supervision of the payment of the compensation determined by the Court (in case of delay, as well as interest) to the victim by the

defendant-state in case of a decision on fair compensation; secondly, control over the implementation of individual measures aimed at the restoration of violated rights by the defendant-state, its suspension and elimination if the violation continues, and the restoration of the situation before the violation; thirdly, monitoring the implementation of general measures aimed at preventing similar violations in the future.

Conclusion

What was said about the international legal status of the European Court summarizing, it can be noted that the European Court of Human Rights – justice who conducts the trial at the international level and the whole basis of the court is a specialized international judicial body with attributes. It was the innovation brought by the European Convention on Human Rights that for the first time, it provides for the appeal of individuals to the international judicial body was holding. Thus, the acceptance of the Convention is a violation of the international law of the individual was an important stage in the transformation of the generis subject. Today, the European Convention on Human Rights and the decisions of the European Human Rights Court act as the most important source of the emerging Council of Europe law.

Reference

1. http://jlc.gov.az/e_bey_akt.php
2. Əliyev, Z. (2012). Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi . Bakı: “AZSEA”, s. 146-155
3. https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22fulltext%22:[%22Chahal%22],%22itemid%22:[%22001-58004%22]}
4. Guide to International Human Rights Practice. Second edition (Ed. by H. Hannum). Philadelphia, 1992, p. 308
5. Beddard R. Human Rights and Europe (3rd ed.). L., 1993, p.408
6. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf

Received: 18.03.2023 Accepted: 16.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/87-91

Mehin Əlihüseynli
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
alihuseynli.mehin14@gmail.com

BEYNƏLXALQ AVTOMOBİL DAŞIMALARI: HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏR

Xülasə

Beynəlxalq daşımalarda özünəməxsus üstünlüklərinə görə yükün aralıq yerdəyişmə olmadan təyin olunmuş vaxtda göndəricinin anbarından alıcının anbarına çatdırılmasını təmin edən avtomobil nəqliyyatı xüsusi yer tutur. Yük daşımalarının yüksək sürəti dövriyyə vəsaitlərinə ehtiyacı azaldır və kapitalın dövriyyəsini sürətləndirir. Bundan əlavə, yerüstü nəqliyyat vasitələri dərhal əmtəə bazarında yerləşdirmək üçün kiçik partiyaları daşıya bilər. Avropa İttifaqı ölkələri arasında həyata keçirilən xarici ticarət mallarının daşınmasının təxminən yarısı avtomobil nəqliyyatının payına düşür. Eləcə də, beynəlxalq daşımalarda avtomobil nəqliyyatı turist və ya işgüzar səfərlər etmək imkanı əldə edən sərnişinlərin daşınmasının daha rahat və sadələşdirilmiş üsulunu təmin edir ki, bu da sərnişin daşımalarının beynəlxalq logistika sistemində quru nəqliyyatının təkzibedilməz rolundan xəbər verir. Bütün bunlar avtomobil daşımalarının tənzimlənməsini aktual məsələlərdən birinə çevirir. Müvafiq olaraq bu məqalədə avtomobil daşımalarının xüsusiyyətləri qeyd edilmiş və hüquq prizmasından təhlil edilmişdirlər.

Açar sözlər: *beynəlxalq daşımalar, avtomobil daşımaları, hüquq, yük daşımaları, nəqliyyat hüququ*

Mehin Alihuseynli
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
aliguseynli.mehin14@gmail.com

International car transportation: legal regulation and features

Abstract

Due to its unique advantages in international transportation, road transport, which ensures the delivery of cargo from the sender's warehouse to the recipient's warehouse at the appointed time without intermediate displacement, occupies a special place. The high speed of freight transportation reduces the need for working capital and accelerates the turnover of capital. In addition, surface vehicles can transport small batches for immediate placement on the commodity market. About half of the foreign trade goods transported between the countries of the European Union are accounted for by road transport. To demostrate, road transport in international transport provides a more convenient and simplified way of transporting passengers who have the opportunity to make tourist or business trips, which also indicates the irrefutable role of land transport in the international logistics system of passenger transportation. All this helps from the actual control for the regulation of car transport. Accordingly, in this article, the characteristics of car transport are mentioned and the legal perspective is used.

Keywords: *international transportation, car transportation, law, cargo transportation, transportation law*

Giriş

Beynəlxalq avtomobil daşımaları (xüsusən də sərnişin) bu cür daşıma müqaviləsinin tərəfləri üçün digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə daha aşağı risk səviyyəsinə istinad edir. Təhlükəsizlik tədbirləri sisteminə, digərləri ilə yanaşı, vahid yol hərəkəti qaydalarının, yol nişanlarının və siqnallarının yaradılması, nəqliyyat arteriyalarından istifadə üzrə beynəlxalq standartların müəyyən edilməsi, həyata keçirilən qaydalara əməl olunması sahəsində nəzarət və nəzarət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi daxildir.

Avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımalarının hüquqi tənzimlənməsinə publik hüquq və xüsusi hüquq prizmalarından baxıla bilər.

Birinci halda söhbət yol hərəkəti münasibətlərindən, nəqliyyat vasitələrinə qoyulan tələblərdən, eləcə də gömrük tənzimlənməsi münasibətlərinin tənzimlənməsindən gedir. Bu cür məsələlər, xüsusən, BMT-nin Vyanada keçirilən Konfransında qəbul edilmiş, sonradan 1971-ci il mayın 1-də Cenevrə sazişləri ilə əlavə edilmiş Yol hərəkəti haqqında Konvensiya və 8 noyabr 1968-ci il tarixli Yol nişanları və siqnalları haqqında Konvensiya ilə tənzimlənir. Bu beynəlxalq sənədlərin əsas məqsədi vahid yol hərəkəti qaydalarını və yol nişanları və siqnalları sistemini yaratmaqdan ibarətdir.

Xüsusilə, hüquq normaları iştirakçı ölkə ərazisinə bu Konvensiyaların tələblərinə cavab verən avtomobillərin buraxılması, habelə sürücülük vəsiqələrinin və avtomobilin qeydiyyatı haqqında şəhadətnamələrin tanınması imkanlarını təsbit edilmişdir.

Beynəlxalq avtomobil daşımalarının təşkili və həyata keçirilməsinin inzibati və texniki məsələləri dövlətlərarası ikitərəfli müqavilələrlə tənzimlənir. Müəlliflər qeyd edirlər ki, beynəlxalq avtomobil daşımaları üzrə belə müqavilələrin bağlanması təcrübəsi belə sazişin müəyyən proformasının işlənib hazırlanmasına səbəb olmuşdur və onların strukturunda və məzmununda ciddi fərqlər yoxdur. (Qafarov, Əbilov, 2007: 226)

Avtomobil nəqliyyatı ilə yüklərin beynəlxalq daşınması müqaviləsinin xüsusi hüquq münasibətləri yük axınlarının əksəriyyətinin həyata keçirildiyi diler və distribütor müqavilələri üçün xüsusilə aktualdır.

Bu cür məsələlər bir sıra beynəlxalq sənədlərlə tənzimlənir, onların arasında mühüm rolu 19 may 1956-cı il tarixli Avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşımalara dair müqavilə haqqında Konvensiya oynayır. Konvensiya BMT-nin Avropa Komissiyasının Daxili Nəqliyyat Komitəsinin himayəsi və çərçivəsində hazırlanmışdır. Nəqliyyat hüquqşünasları arasında Konvensiya CRM (Convention relative au contrat de transport international de merchandises par roure) abbreviaturası ilə daha yaxşı tanınır. Buna görə də, çox vaxt bu beynəlxalq müqavilə CRM Konvensiyası adlanır. Konvensiya xüsusi beynəlxalq avtomobil nəqliyyatı hüququnun normalarını müəyyən edən əsas və əsas sənədlərdən biridir. O, daşıma müqaviləsi ilə bağlı əsasən Avropa təcrübəsində formalaşmış ümumi qəbul edilmiş qaydaları və adətləri tənzimləyir. Konvensiya yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımaları üçün müqavilənin bağlanması, icrası, xitam verilməsi baxımından tərəflərin istifadə etdiyi prosedurları müəyyən edir, habelə daşıyıcının müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməməsinə və ya lazımınca yerinə yetirilməməsinə görə məsuliyyətini müəyyən edir.

CMR-nin müddəaları məcburidir, qeyd olunan Konvensiyanın müddəalarından kənara çıxmağa açıq və ya dolayı yolla icazə verən hər hansı razılaşma etibarsızdır. Eyni zamanda, belə bir müqavilənin etibarsızlığı müqavilənin digər şərtlərinin etibarsızlığına səbəb olmur (CMR-nin 41-ci maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən).

CMR-nin 4-cü maddəsinə əsasən, daşıma müqaviləsi yük qaiməsi verilməklə bağlanır. Yük qaiməsinin olmaması, düzgün olmaması və ya itirilməsi hallarında da Konvensiyanın müddəalarının tətbiq olunduğu daşıma müqaviləsinin mövcudluğuna və ya etibarlılığına təsir etmir. (Ioffe, 2015: 577-578)

CMR-də yük qaiməsinin məcburi mövcudluğunu müəyyən etməməsinə baxmayaraq, praktiki onun olmaması müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər. Əvvəla, daşıma faktını təsdiq edən vahid sənəd olmadıqda, məhkəmə çəkişməsi halında, iddiaçının Sənədin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş tələblərə uyğun olaraq daşımanın beynəlxalq olduğunu sübut etmək çətin olacaq. Bu halda,

daşımaya ilk başlamış daşıyıcı daşımanın sonrakı mərhələlərində baş vermiş hərəkətlərə və ya yüklərin itkisinə görə məsuliyyəti öz üzərinə götürə bilməz. İkincisi, əgər CMR müqaviləyə tətbiq edilirsə, onun müəyyən müddəalarının təsiri fakturanın mövcudluğundan asılıdır. Beləliklə, məsələn, göndərici artıq tranzitdə olan yükü yalnız ona daxil edilmiş yeni təlimatlarla birlikdə yol vərəqəsini təqdim etdikdən sonra sərəncam verə bilər (CMR-nin 12-ci maddəsinin 5-ci bəndi).

CMR-də daşıyıcının müqavilə üzrə öhdəliklərinin pozulmasına görə məsuliyyətinə xüsusi diqqət yetirilir. CMR-in 17-ci maddəsinin müddəalarına əsasən, daşıyıcı yükün daşınmağa qəbulu ilə çatdırılması arasında baş vermiş yükün tam və ya qismən itirilməsinə və ya zədələnməsinə, habelə çatdırılmasının gecikdirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Bundan əlavə, yükün tam və ya qismən itirilməsi halında, daşıma haqqı, gömrük rüsumları və yükün daşınması ilə bağlı digər xərclər də kompensasiya edilir ki, bu da yükün tam və ya qismən itirilməsi halında tam şəkildə ödənilməlidir (CRM-nin 23-cü maddəsinin 4-cü bəndi).

Xüsusi növ yüklərin daşınması, o cümlədən təhlükəli və ya tez xarab olan yüklərin daşınması əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımaları təkcə CMR-nin tənzimlənməsi ilə məhdudlaşmır. (Allahverdiyev, 2007: 488)

Təhlükəli yüklərin avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Avropa Sazişi (ADR) 30 sentyabr 1957-ci ildə qəbul edilmişdir (29 yanvar 1969-cu ildə tam qüvvəyə minmişdir). ADR təhlükəli yüklər tərəfindən yerinə yetirilməli olan tələbləri (qablaşdırma və etiketləmə daxil olmaqla), habelə belə yükləri daşıyan nəqliyyat vasitəsinin dizaynı, avadanlığı və hərəkəti ilə bağlı tələbləri müəyyən edən beynəlxalq mənbədir.

Beləliklə, Saziş təhlükəli maddələrin və əşyaların tam siyahısını, habelə təhlükəli yüklərin təsnifatını təqdim edir. Təhlükəli yüklərin daşınmaya hazırlanması, onların daşınması və daşınma sənədlərinin rəsmiləşdirilməsi xüsusiyyətlərinin orada bölüşdürülməsi böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bir sıra müəlliflər qeyd edirlər ki, yol kommunikasiyalarının yaradılmasına dair ikitərəfli sazişlərdə, bir qayda olaraq, sərnişin rabitəsi bölməsi də müəyyən edilir ki, bu da bəzi daşıma məsələlərini tənzimləyir. Belə müqavilələrdə adətən sərnişindaşımaların həyata keçirilməsi qaydası, o cümlədən sərnişin biletlərinin satışı şərtləri, müəyyən kateqoriyalı sərnişinlərə güzəştlərin verilməsi, tariflər ilə bağlı müəyyən müddəalar göstərilir.

Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişindaşıma sahəsində beynəlxalq müqavilələr sisteminə əsas konvensiyalar daxildir: Sərnişinlərin və baqajın avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Müqavilə haqqında Konvensiya, 1973; Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin və baqajın beynəlxalq daşınması haqqında Konvensiya, 1997 (Vitryansky, 2011: 99).

Sərnişinlərin və baqajın universal səviyyədə beynəlxalq daşınmasına dair müqavilələr Sərnişinlərin və baqajın avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Müqavilə haqqında Konvensiya tərəfindən tənzimlənir, bununla əlaqədar olaraq bu Konvensiya avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişin daşımaları məsələlərini ən ətraflı şəkildə tənzimləyir. Bu beynəlxalq müqavilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyasının Daxili Nəqliyyat Komitəsi çərçivəsində hazırlanmışdır və 01.03.1973-cü ildən imzalanmaq üçün açıqdır.

Sərnişinlərin və baqajın avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Müqavilə haqqında Konvensiya, müqavilədə daşımanın ən azı iki Dövlətin ərazisindən həyata keçirildiyi və yola düşmə və ya təyinat məntəqəsinin, və ya hər ikisi Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərdən birinin ərazisində olduğu halda müqavilənin bu Konvensiyanın normaları əsasında tənzimləndiyi qeyd olunmuşdur.

Sərnişinlərin və baqajın avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Müqavilə haqqında Konvensiyaya əsasən, avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişin daşımaları üçün müqavilənin bağlanmasının təsdiqi daşıyıcı tərəfindən verilməli olan fərdi və ya kollektiv biletdir. Biletdə daşıyıcı haqqında məlumat, onun təyinatı və ünvanı, habelə müqavilənin bu konvensiyanın müddəalarına tabe olması barədə göstəriş olmalıdır. Biletin olmaması, düzgün tərtib edilməməsi və ya itirilməsi daşıma müqaviləsinin mövcudluğuna və ya etibarlılığına təsir göstərmir. Sərnişinin

tələbi ilə daşıyıcı ona qeydiyyata alınan baqajın miqdarını və xarakterini göstərən baqaj çeki verməyə borcludur. Bunun tətbiq oluna biləcəyi fiskal rüsumlar istisna olmaqla, daşıyıcı tərəfindən baqaj qəbzinin verilməsinə və ya qəbzin özünə görə heç bir mükafat tutulmur (Kaminka, 2014: 67).

Konvensiya sərnişinin nəqliyyat vasitəsində olarkən və ya minmə və ya enmə zamanı baş vermis, eyni zamanda daşınma ilə bağlı baqajın yüklənməsi və ya boşaldılması zamanı insident nəticəsində sərnişinin sağlamlığına dəymiş zərərə görə daşıyıcının məsuliyyətini nəzərdə tutur. Zərərin və ya zədənin ödənilməsinin məbləği lex fori əsasında müəyyən edilir. (Tetzoeva, 2015: 49)

Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin və baqajın beynəlxalq daşınması haqqında Konvensiya MDB-yə üzv dövlətlərin Nəqliyyatın Əlaqələndirici İclasında təsdiq edilib və MDB üzvü olan dövlətlərə ünvanlanmış avtomobil yolu ilə yük və sərnişin daşımaları sahəsində beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulma konsepsiyasının təsdiq edilməsi tövsiyə olunub. Konsepsiya 1998-ci ildə təsdiq edilib və MDB ölkələrində avtomobil nəqliyyatı ilə bağlı normativ hüquqi bazanın unifikasiyası məqsədilə 28 beynəlxalq konvensiya və sazişə qoşulmaq üzrə tövsiyələrə aid edilib. Konvensiya avtobuslarla beynəlxalq daşımalarda sərnişin və baqaj daşıyan daşıyıcılara şamil edilir, bu şərtlə ki, daşıma müqaviləsində göstərilən yola düşmə və ya təyinat məntəqəsi Konvensiyanın tərəflərindən birinin ərazisində yerləşsin.

Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin və baqajın beynəlxalq daşınması haqqında Konvensiyanın imperativ xarakteri CMR-nin müddəalarına bənzəyir. Eyni zamanda, Avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin və baqajın beynəlxalq daşınması haqqında Konvensiyanın müddəalarına əsasən, sığorta müqaviləsindən irəli gələn hüquqların daşıyıcıya verildiyi istənilən şərt etibarsızdır. Daşıyıcının məsuliyyət müddəaları ümumiyyətlə CMR qaydaları ilə üst-üstə düşür. Konvensiyada Sərnişinlərin və baqajın avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq daşınmasına dair Müqavilə haqqında Konvensiyaya bənzətməklə baqaj icazəsi ilə bağlı heç bir şərt yoxdur (Kurganov, Mirotin, 2015: 49).

Avtomobil nəqliyyatı ilə beynəlxalq sərnişindaşıma müqaviləsinin daha çox turizm fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədə hüquqi tənzimləmənin mövcudluğunu qeyd etməmək olmaz. Belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyası səviyyəsində qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaları; üçün texnoloji tələblərin unifikasiyası üçün nəzərdə tutulmuş avtobuslarla beynəlxalq qeyri-müntəzəm sərnişin daşımaları (INTERBUS) haqqında saziş layihəsi qəbul edilib (Grechuxa, 2011: 293).

Nəticə

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, yüklərin beynəlxalq avtomobil daşımalarının hüquqi tənzimləmə mənbələrinin hazırda mövcud sistemi çox genişdir və həm publik hüquq, həm də xüsusi hüquq aspektlərini əhatə edir. Sərnişinlərin beynəlxalq avtomobil daşımaları - yola salınma və təyinat məntəqəsinin müxtəlif dövlətlərin ərazisində yerləşdiyi beynəlxalq müqavilə əsasında avtomobil nəqliyyatı ilə sərnişinlərin daşınmasıdır. Sərnişinlərin beynəlxalq avtomobil daşımalarının hüquqi tənzimlənməsi milli və beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilir.

Eyni zamanda, beynəlxalq hüquqi tənzimləmə beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində və ya onların himayəsi altında hazırlanmış geniş spektrli konvensiyalar və sazişlərlə təmsil olunur ki, onlardan UNIDROIT və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Avropa İqtisadi Komissiyası bu sənayenin inkişafına ən böyük töhfəni vermişlər.

Ədəbiyyat

1. Qafarov, Z., Əbilov A. (2007). Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı, 2010, 392 s.
2. Ioffe, O. (2015). Mandatory law. Moscow, 880 p.
3. Allahverdiyev, S. (2007). Beynəlxalq xüsusi hüquq: ümumi məsələlər. Qərb universiteti,
4. Bakı: Digesta, 820 s.
5. Vitryanskiy, V. (2011). Contract of carriage. Moscow, 485 p.
6. Kaminka, A. (2014). Trade law essays. Moscow, 412 p.
7. Tetzoeva, E. (2015). Quantitative assessment and ways to improve the quality of

8. international bus transportation: monograph. State University of Management, Moscow:
9. SUT, 227 p.
10. Kurganov, M., Mirotin, D. (2011). International transportation: A textbook for students and
11. institutions of higher prof. education, 2nd edition. Moscow, Publishing Center "Academy",
12. 300 p.
13. Grechuxa, V. (2011). International Transport Law: Textbook. Moscow: Urayt publishing house, 542 p.

Göndərildi: 27.02.2023 Qəbul edildi: 06.05.2023

ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.864. 2023 / Cild: 3 Sayı: 5 / 92-95
SCIENTIFIC RESEARCH International online scientific journal. Impact Factor: 0.864. 2023 / Volume: 3 Issue: 5 / 92-95 e-ISSN: 2789-6919

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/92-95

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
mehdizade-2017@bk.ru

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARI

Xülasə

Kənd təsərrüfatı sahəsində uğur qazanmaq üçün təbii və digər resursların olması ilə yanaşı və daha çox həmin resurslardan daha səmərəli istifadə etməkdən asılıdır. Belə imkanı kənd təsərrüfatı istehsalçılarına öz istehsallarında tədbiq edəcəkləri innovasiyalar verir. Kənd təsərrüfatı sahəsinə innovasiyaların tədbiqi böyük maliyyə qoyuluşları tələb edir. İnnovasiya yönümlü investisiya qoyuluşları bu məsələdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına böyük dəstək verir. Bu baxımdan tədqiqatımızın mövzusu kifayət qədər aktualdır. Məqalədə kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşlarından, onların xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *innovasiya, investisiya, maliyyə, özəl investorlar, dövlət dəstəyi, innovasiya strategiyası, səmərə*

Aynur Mammadova
Azerbaijan State Agrarian University
mehdizade-2017@bk.ru

Investments for innovation in agriculture

Abstract

Success in agriculture depends not only on the availability of natural and other resources, but also on the more efficient use of those resources. Such an opportunity gives agricultural producers innovations that they will apply in their production. The implementation of innovations in the field of agriculture requires large financial investments. Innovation-oriented investments provide great support to agricultural commodity producers in this regard. From this point of view, the topic of our research is quite relevant. The article talks about innovation-oriented investments in agriculture and their characteristics.

Keywords: innovation, investment, finance, private investors, state support, innovation strategy, efficiency

Giriş

Müasir dövrün böyük siyasi xadimi olan heydər Əliyevin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna rolu vardr. Onun hakimiyyəti dövründə Azərbaycan keçmiş Sovetlər İttifaqı respublikaların içində çiçəklənən bir diyara çevrilmişdir. İqtisadiyyatın bütn sahələrində olduğu kimi, aqrar sahədə aparılan köklü islahatlar və Heydər Əliyevin bilavasitə qayğısı sahəsində 1993-2003-cü illərdə ölkənin kənd təsərrüfatı çılğın inkişaf dövrü keçmişdir. Belə ki, 1993-cü ildə kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu 10,7 milyon manat olmuşdur, 2003-cü ildə isə bu gösərici 13 dəfədən çox artaraq 1450,5 milyon manat olmuşdur (1).

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkə iqtisadiyyatının modernləşdirilməsinə, onun innovativ inkişafına, elm və kadr potensialının yüksəldilməsinə da böyük diqqət yetirirdi. Həmin siyasət bu gün də davam etdirilir və ölkə iqtisadiyyatının aqrar sahəsinin innovativ inkişafı təmin olunur. Bu işdə sahənin innovativ inkişafının maliyyələşdirilməsi məsələlərti böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən də kənd təsərrüfatının innovativ inkişafının maliyyələşdirilməsi mexanizminin, o cümlədən sahədə innovasiya yönümlü investusiya qoyuluşlarının tədqiqi, onların ən səmərəli

mənbələrinin axtarıb tapılması və təcrübədə tədbiqi iqtisadi problemlərin tədqiqinin ən prioritet istiqamətlərindəndir .

Materiallar.

Aqrar biznesdə əldə edilə biləcək müvəffəqiyyət yalnız təbii resursların olmasından deyil, daha çox yeni texnologiyalaın tədbiqindən, yeni ideyaları yaradılımasından və reallaşdırılmasından asılıdır. Aqrar müəssisələrin postindustrial cəmiyyətdə gəlirliliyi və sabitliyi istehsal proseslərində məlumat və biliklərin istifadə edilməsindən asılıdır (Belikova, 2016: 35–38). Beləliklə kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək, istehsalın artımına nail olmaq, əmək məhsuldarlığını artırmaq və kənd ərazilərini inkişaf etdirmək üçün aqrar sahənin innovativ inkişaf yoluna keçməsi zəruridir. Yuxarıda qeyd edilən məsələlərdən irəli gələrək demək olar ki, sahədə ən vacib məsələlərdən biri dövlətin, elm müəssisələrinin və innovasiya biznesinin iştirakı ilə səmərəli innovasiya sisteminin yaradılmasıdır.

Amerikalı alim Y.Şumpeter innovasiya dedikdə yeni istehlak əmtəəsi növlərinin, yeni istehsal, nəqliyyat vasitələrinin, bazarların və təşkil formalarının tədbiqi və istifadəsi məqsədiylə dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tuturdu. O hesab edirdi ki, innovasiyalar mənfəətin başlıca mənbəyidir: "mənfəət mahiyyətcə yeni kombinasiyalatın yerinə yetirilməsinin nəticəsidir", "inkişafsız mənfəət yoxdur, mənfəətsiz isə inkişaf yoxdur" (Malinin, 2013).

Aqrar sahə üçün dörd tip innovasiyalar xasdır: texniki-texnoloji; genetik-seleksion; təşkilatı-idarəetmə; sosial-iqtisadi. Genetik-seleksion innovasiyalar sırf kənd təsərrüfatı üçün innovasiyalardır. Onlara aşağıdakılar aiddir: yeni bitki sortlarının və hibridlərinin alınması; yeni cins və tip heyvanların, quşların alınması; xəstəliklərə, ziyanvericilərə, ətraf mühitin əlverişsiz şəraitinə davamlı olmaq üçün uyğunlaşdırılan heyvan və bitki növlərinin formalaşdırılması. Texniki-texnoloji və istehsal yönümlü innovasiyalara yeni texnologiya və texnikanın tədbiqi; sənaye texnologiyalarının bitkiçilikdə və heyvandarlıqda tədbiqi; əkinçilikdə və heyvandarlıqda elmi cəhətdən əsaslandırılmış sistemlərin tədbiqi; yeni gübrə növlərinin yaradılması və istifadəsi; heyvanların və bitkilərin mühafizəsi üçün yeni müdafiə vasitələrinin yaradılması və tədbiqi; əkinçiliyin biolojiləşdirilməsi və ekolojiləşdirilməsi; yeni resursqoruyucu texnolojiyaları birkiçilikdə və heyvandarlıqda tədbiqi aiddir (Zaporozhets, 2017: 89–94).

Təşkil və idarəetmə yönümlü innovasiyalara aqrar sahədə kooperasiyanın inkişafı və inteqrasiya edilmiş strukturların formalaşdırılması; aqrar sahəyə xidmətlərin göstərilməsinin və resurs təminatının yeni formaları; əməyin təşkilinin və motivasiyasının yeni formalarının yaradılması və tədbiqi; marketinq yönümlü innovasiyaların yaradılması və tədbiqi, aqrar sahədə yeni təşkil idarəetmə formalarının yaradılması; qərarların qəbul edilməsində yeni konsepsiya və üsulların işlənib hazırlanması; innivativ inkişafın yeni forma və mexanizmlərinin yaradılması.

Sosial-iqtisadi innovasiyalara aqrar sahənin texniki təminatı sahəsində kadr potensialının inkişaf etdirilməsi; yeni daha yaxşı iş şəraitinin yaradılması; kənd əhalisinin sosial problemlərinin həlli; ətraf mühitin mühafizəsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi və s. aid etmək olar.

Aqrar sahənin innovativ inkişafında xarici təcrübəni araşdıraraq belə bir fikrə gəldik ki, ABŞ-n aqrar sektorunun innovasiya təminatı sistemi daha üstündür. Dünyada kənd təsərrüfatı üçün əlverişli şəraiti olan ölkələr çox olsada məhz ABŞ dünyada ən qabaqçıl kənd təsərrüfatı olan aparıcı ölkədir. Bu ABŞ hökümətinin aqrar sahədə apardığı innovasiyalara hərtərəfli dəstək siyasət ilə izah olunur. ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələrində istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artımına innovasiyaların sahəyə tədbiqi şərait yaradır. Kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı elmi tədqiqatlara məcmu illik xərclər ABŞ-da 4 milyard dollardan artıqdır.

Yeni iqtisadi reallıq şəraitində vəsaitlərin yüksək səviyyədə marjinallığı ilə fərqlənən aqrar sahəyə investisiya edilməsi innovasiyalı iqtisadi artımın ən səmərəli strategiyasıdır (Kurennaya, Rybasova, 2012: 53-56).

Şübhə doğurmur ki, innovasiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün böyük investisiyalar tələb olunur. Investisiya gəlir əldə etmək üçün pul vəsaitlərinin (kapitalın) uzunmüddətli yatırımlarıdır. Misal üçün, əsas vəsaitlərin yaradılması, genişləndirilməsi, rekonstruksiyası və texnika ilə yenidən silahlanma üzrə xərclər investisiyalara aiddir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin çoxu investisiya yatırmırlar, deməli innovasiyaları da maliyyələşdirmirlər. Onların əsas "innovasiyayönümlü" yatırımları yeni kənd təsərrüfatı texnikası və cins inəklər almaqdan ibarətdir. Digər innovasiyalara, məslən kənd təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi, avtomatlaşdırılması, yeni resursqoruyucu və ekoloji texnologiyaların işlənib hazırlanması və tədbiqi, məyin təşkili və təhlükəsizliyinin artırılması kimi məsələlər demək olar ki, maliyyələşdirilmir. Satış sisteminin inkişaf etdirilməsi, işçilərin təlimləndirilməsi kimi məsələlər də diqqətdən kənarda qalır. Bunların hamısı demək olar ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının öz vəsaitlərinin çatışmamazlığı üzündən baş verir. Çünki innovasiya potensialının inkişafı aqrar sahəyə dövlət dəstəyi ilə özəl kapitalın axını olarsa baş verə bilər.

Ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində innovasiyaların investisiya təminatı mexanizmi üç əsas istiqamətdə həyata keçirilir. Bunlar innovasiyaların maliyyələşdirilməsi üçün öz vəsaitlərinin səfərbər edilməsi; innovativ təşəbbüslərə dövlət dəstəyi; sahəyə özəl investorları cəlb etmək üçün əlverişli şəraitin yaradılması. (Vasylkivska, 2009: 310-314).

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin investisiya fəaliyyətinin təhlil edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün innovasiyalı inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün investisiya mənbələrinin formalaşdırılması çox ciddi bir problemdir. Sahənin modernləşdirilməsi və innovasiyalı məhsulun yaradılması üçün maliyyə resurslarına tələbatın çox olması bu problemi daha da dərinləşdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının innovadiya-investisiya fəaliyyətinin əsas istiqaməti vəsaitlərin texniki-texnoloji inkişafa sərmayə edilməsidir.

Bu istiqamətdə birinci problem innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin investisiyalarla təmin edilməsi üçün maliyyə problemidir. Çünki hal hazırda innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan sübyektlərin özünütəmin etmə imkanları məhduddur; investisiyalar bazarı isə kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Bu blokda ən ümdə məsələ investisiya kreditləridir. Mərkəzi bankın hədd faiz dərəcəsi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının əksəriyyəti üçün əlçatan deyil. Əgər 02.02.2023-cü il tarixə Mərkəzi bankın uçot dərəcəsi 8,5% idisə 30.03.23-cu il tarixə 8,75% olmuşdur (7). Azərbaycanda aqrar sahənin kreditləşdirilməsi güzəştli şətrlərlə həyata keçirilir.

Investisiya kreditləri aqrar biznesin innovativ inkişafı üçün zəmin yaradır. Lakin bu zaman paradoksal bir vəziyyət yaranır. Bir tərəfdən banklar kredit verməkdə maraqlıdırlar, digər tərəfdən isə aqrar müəssisələrinin investisiyalara ehtiyacı var. Lakin, banklar kredit vermirlər çünki, investisiyaların qayıtmaması təhlükəsi var, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları isə kredit götürməyə ehtiyyat edirlər çünki, hazırkı iqtisadi şəraitdə artan faizlər onlar üçün ciddi problemə çevrilir. Bundan başqa innovasiya yönümlü investisiyaların özü də rtisklidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlərin həlli əhəmiyyətli dərəcədə dövlət dəstəyindən və dövlətin aqrar sahənin inkişafına dair proqramlardan asılıdır. Dövlət dəstəyi ümumiyyətcə aqrar sahənin innovativ inkişafına qoyulan investissiyaların inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətidir. Çünki, maliyyə resurslarının məhdud olduğu sahədə dövlət başlıca investora çevrilir.

Innovasiya infrastrukturuna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, burada olan aqro və texnopark qurumları innovasiya sisteminin əsas hissəsi olmalıdırlar. Onlar kənd təsərrüfatında innovasiyaların yaradılmasını, təcrübədə mənimsənilməsini, transverini və geniş tədbiqini təmin etməlidirlər. 2022-ci ilin sonuna Azərbaycanın otuz iki rayonunda 51 aqropark yaradılmışdır. Onlaın ümumi layihə dəyəri 2,4 milyard manat, ərazisi isə cəmi 239,3 min hektardır. Onlardan otuz dördü bitkiçilik, on dördü bitkiçilik və heyvandarlıq, biri heyvandarlıq və ikisi çeşidləmə, qablaşdırma, emal və logistika sahəsində ixtisaslaşıblar. Son zamana qədər aqroparkların inkişafına 1,3 milyard manat özəl investissiyalar yatırılıb. Bundan başqa dövlət aqroparklara dəstək tədbirləri həyata keçirir. 51 aqroparkda 27-si investisiya təşviqi sənədi almışdır. Onlardan iyirmi altı aqroparka ölkəyə texnoloji avadanlıq, texnika gətirmək üçün 44 milyon manata yaxın dəyərdə güzəşt tədbiq olunmuşdur, iyirmi beş aqroparkın yaradılması və genişləndirilməsi üçün 184 molyon dəyərində güzəştli kredit ayrılmışdır. Bundan başqa aqroparkların ifrastruktur təminatı dövlət vəsaiti hesabına reallaşdırılır. Lakin bunlara baxmayaraq Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının hələ də dünya bazarında rəqabət qabiliyyəti aşağıdır.

Indiki zamanda ölkədə innovasiyalı inkişafı əngəlləyən başlıca amillər aşağıdakılardır:dünya bazarında rəqabətqabiliyyətli ola bilən yerli kənd təsərrüfatı məhsulların kifayət qədər olmaması; biznes tərəfindən innovativ məhsullara ödəmə qabiliyyəti olan tələbin olmaması; innovasiyaların elmdən-biznesə sarı irəlilədən innovativ infrastrukturun inkişaf etməməsi; aqrar sahədə innovasiya proseslərinin inkişafını stimullaşdıran işçi sxemlərinin olmaması..

Bununla bağlı aqro və texnoparklarla yanaşı aqrotexnopolislərin yaradılması da diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Aqrotexnopolislərə elmi-tədqiqat və tədris mərkəzləri, universitetlər, ali təhsil müəssisələri, investisiya biznesinin inkubatorları, sahələr üzrə texnoparklar daxil olmalıdır. Beləliklə də aqrotexnopolislər innovasiya-məsləhət və məlumat mərkəzləri, innovasiya məhsulları üçün sınaq yeri ola bilərlər. Bunlarla yanaşı elm-istehsal sistemləri, institutların işləyib hazırladığı innovasiyaların tədbiq üçün xidmət müəssisələri, vençur müəssisələrinin də inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Nəticə

Bu gün aqrar sahənin inkişafında başlıca məsələlərdən biri investissiya fəaliyyətini təşkil etmək, resursları məhz prioritet istiqamətlərdə cəmləşdirilmək və optimal nəticəyə nail olmaqdan ibarətdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, innovasiyaların köməyi ilə xammal ixracına yönəlmiş iqtisadiyyatından innovativ sosial yönümlü iqtisadiyyata keçidi həyata keçirmək mümkündür. Bunun üçün innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyəti gələcəyə hədəflənməlidir, elm və istehsalın qarşılıqlı əlaqəsi təmin edilməlidir. Bunun üçün iri aqroxoldinqlərin potensialı vardır. Onlarda yeni texnologiyaların tədbiqi adi kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə müqayisədə daha yüksək səviyyədədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsulunun 80%-dən çoxu məhsulunun əmtəəlilik səviyyəsi çox aşağı olan ailə kəndli təsərrüfatlarının payına düşür. Bu isə aqrar sahədə innovasiyaların maliyyələşdirilməsi və tədbiqinin səviyyəsini xeyli aşağı salır. Burada kəndli ailə təsərrüfatlarının əmtəə təsərrüfatı olan fermer təsərrüfatları, orta və böyük kənd təsərrüfatı istehsal kooperativləri ilə kooperasiyası problemlərini həll etmək lazımdır. Bu zaman innovasiya fəaliyyətinə təsir edən bütün institusional amillər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat

1. https://www.stat.gov.az/
2. Belikova, I.P. (2016). Spetsifika protsessov upravleniya innovatsionnoy deyatelnostyu na predpriyatiyakh. Stavropol: Vestnik APK Stavropolya № S3. s.35–38.
3. Malinin , A. I. (2013). Innovatsionnoye razvitiye agrarnoy sfery ekonomiki. Vestnik CHGPU im. I. YA. Yakovleva № 3 (79), Chelyabinsk.
4. Zaporozhets, D.V. (2017). Upravleniye innovatsionnymi protsessami v regional'nykh sotsial'no-ekonomicheskikh sistemakh. Vestnik Instituta druzhby narodov Kavkaza. № 4. s. 89–94.
5. Kurennaya, V.V., Rybasova, YU.V. (2012) Faktory rosta agrarnogo proizvodstva: regionalnyy aspekt. № 16. s.53–56.
6. Vasylkivska K. (2009). Investytsiyna pryvablyvist silskykh terytoriy Visnyk LNAU; Ekonomika APK. Lvov: №16(2). s. 310-314,
7. https://www.cbar.az/

Göndərildi: 25.02.2023 Qəbul edildi: 02.05.2023

.

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/96-99

İlkin Qurbanov
Azərbaycan Turizm və Menecment Universteti
magistrant
ismayilova2007@internet.ru

AZƏRBAYCANDA BİZNES VƏ TURİZM İNKİŞAFINDA FÜZULİ AEROPORTUNUN ROLU

Xülasə

Füzuli Hava Limanı Azərbaycanın Füzuli rayonunda yerləşən yeni tikilmiş hava limanıdır. Füzuli hava limanının ilk və bəlkə də ən mühüm təsiri Azərbaycanı dünya ilə birləşdirir. Bu, Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində tikilmiş ilk hava limanıdır və regionu Azərbaycanın digər şəhərləri və beynəlxalq istiqamətlərlə birləşdirən mühüm nəqliyyat qovşağı olacaq. Bu əlaqə ölkənin biznes və turizm sektorları üçün əhəmiyyətli bir faydadır. İstənilən aeroportun tikintisi planlaşdırılanda iqtisadi cəhətlərlə yanaşı, hərbi-siyasi önəmi də nəzərə alınır. Bu nöqteyi-nəzərdən, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi də Azərbaycana təhlükəsizlik baxımından əlavə imkanlar yaradır. Bu məqalədə Azərbaycanda biznes və turizm inkişafinda Füzuli aeroportunun rolu araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Füzuli, hava limanı, turizm, biznes turizmi, Qarabağ*

Ilkin Gurbanov
Azerbaijan Tourism and Management University
master student
ismayilova2007@internet.ru

The role of Fuzuli airport in the development of business and tourism in Azerbaijan

Abstract

Fuzuli Airport is a newly built airport located in the Fuzuli region of Azerbaijan. The first and perhaps the most important effect of Fuzuli airport connects Azerbaijan with the world. This is the first airport built in the liberated territories of Azerbaijan and will be an important transport hub connecting the region with other cities of Azerbaijan and international destinations. This relationship is a significant benefit for the country's business and tourism sectors. When planning the construction of any airport, in addition to the economic aspects, the military and political importance is also taken into account. From this point of view, the construction of Fuzuli International Airport also creates additional security opportunities for Azerbaijan. In this article, the role of Fuzuli airport in the development of business and tourism in Azerbaijan is investigated.

Keywords: *Fuzuli, airport, tourism, business tourism, Karabakh*

Giriş

Füzuli aeroportunun qısa müddətdə tikilib istifadəyə verilməsi böyük siyasi və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Hava limanı regionun inkişafında mühüm rol oynayacaq. Buradan ölkənin paytaxtı Bakıya xeyli məsafəni nəzərə alaraq, Füzuli hava limanından bu ərazilərdə tikinti işlərinin sürətləndirilməsi üçün zəruri olan daşımaların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Üstəlik, Füzulidəki hava limanı, ilk növbədə, turizm sektorunun inkişafına öz təsirini göstərəcək. Azərbaycanın turizm potensialı kifayət qədər böyükdür və Qarabağda yeni turizm obyektlərinin açılması ölkə üçün faydalı olacaq. Həmçinin erməni işğalının qurbanı olmuş dağıdılmış şəhərlərin xarabalıqlarından bərpa olunan şəhərlərdə açıq səma altında muzeylər yaradılacaq.

Şuşa şəhərində Vaqif Poeziya Günləri və digər beynəlxalq əhəmiyyətli mədəni tədbirlər keçiriləcək. Füzuli hava limanı xarici turistləri qəbul edəcək. Beynəlxalq ictimaiyyət ermənilərin vəhşiliklərini real faktlar üzərində görməlidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri dəvət olunacaq, onların erməni vandalizmini öz gözləri ilə görmələrinə şərait yaradılacaq. Şuşaya gələn əcnəbilər Qarabağın bu incisinin bizim üçün nə qədər əziz olduğuna əmin olacaqlar.

Füzuli aeroportunun tikintisi ölkənin aviasiya sənayesini təkmilləşdirəcək, onu xarici investorlar üçün cəlbedici edəcək. O, sənayedə rəqabəti təşviq edəcək və bu, çox güman ki, aviaşirkətlər tərəfindən təklif olunan xidmətlərin keyfiyyətinin artmasına gətirib çıxaracaq. Bu rəqabətin aviabiletlərin qiymətlərini aşağı salacağını gözləmək olar ki, bu da öz növbəsində əhalinin hava ilə səyahətini daha əlverişli edəcək. Bundan əlavə, hava limanı yerli əhali üçün iş yerləri yaradacaq, regionun iqtisadi inkişafına təkan verəcək (ARDP, 2005).

Hava limanının tarixi və mədəni məkanlara yaxınlığı da turizm sənayesi üçün əhəmiyyətli üstünlükdür. Füzuli hava limanı UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş Şuşa şəhəri də daxil olmaqla, bir sıra tarixi və mədəni obyektlərin olduğu Qarabağ bölgəsinə yaxındır. Bu saytlar bölgəyə daha çox turist cəlb edə bilər ki, bu da yerli bizneslər üçün gəlir əldə edə, sakinlər üçün iş imkanları yarada bilər. Hava limanının tikintisi həm də ölkənin son illərdə yüksələn turizm sənayesinə təkan verir. Hava limanının olması sənayenin inkişafına səbəb olan ziyarətçilərin sayını artıra bilər. Hava limanının tikintisi işğaldan azad edilmiş ərazilərə xarici sərmayələri cəlb edəcək ki, bu da iqtisadiyyatı stimullaşdıra, iş yerlərinin və yeni biznes imkanlarının yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Hava limanı mal və xidmətlərin daşınmasını asanlaşdıracaq, biznesin digər regionlar və ölkələrlə ticarətini asanlaşdıracaq. Nəticə etibarı ilə, xarici investorlar çox güman ki, regionu daha cəlbedici tapacaqlar, bu da yeni bizneslərin inkişafına və iqtisadi artıma səbəb olacaq. Füzuli hava limanının açılışı regiona, xüsusən də biznes və turizm baxımından çoxlu faydalar gətirə bilər. Bəzi potensial faydalar aşağıdakılardır: Yerli "İqtisadiyyatın Artırılması: Hava limanının iş imkanları yaratması və yerli iqtisadiyyatı gücləndirməsi gözlənilir. Hava limanının tikintisi artıq yerli əhalini işlə təmin edib və hava axınının artması ilə insanların qonaqpərvərlik, nəqliyyat, turizm kimi sahələrdə işləməsi üçün daha çox imkanlar yaranacaq" (İDİj,2019: 69).

Daha yaxşı əlaqə: Hava limanı bölgə ilə daha yaxşı əlaqə təmin edərək, turistlərin və iş adamlarının Füzuliyə və Azərbaycanın digər bölgələrinə səyahətini asanlaşdıracaq. Hava limanı həmçinin Azərbaycanın digər şəhərlərinə və qonşu ölkələrə uçuşlar üçün birləşdirici məntəqə rolunu oynaya biləcək ki, bu da səyahətləri daha rahat edəcək (3).

Turizmdə artım: Hava limanının açılmasının bölgəyə gələn turistlərin sayını artıracağı gözlənilir. Füzuli zəngin tarixə və mədəniyyətə malikdir, turistləri cəlb edə biləcək bir çox tarixi yerləri və təbii görməli yerləri var. Daha yaxşı əlaqə və infrastruktur ilə daha çox insanın əraziyə səfər etməsi yerli turizm sənayesinin inkişafına töhfə verəcək. Xarici İnvestisiyaların Cəlb edilməsi: Hava limanı həm də bölgəyə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə kömək edə bilər. Daha yaxşı əlaqə və infrastruktur ilə region Azərbaycanda iş görmək istəyən xarici investorlar üçün daha cəlbedici olacaq. Bu, daha çox iş yerlərinin yaradılmasına və ərazidə yeni müəssisələrin inkişafına səbəb ola bilər. Çoxsaylı üstünlüklərə baxmayaraq, Füzuli aeroportunun tikintisi bir sıra çətinliklərlə də üzləşir. Əhəmiyyətli problemlərdən biri ətraf ərazilərdə infrastrukturun inkişafının olmamasıdır. Rayon uzun illər işğal altında olub, bu da infrastruktura sərmayə qoyuluşunun olmamasına gətirib çıxarıb. İnkişafın bu olmaması hava limanının böyüməsini məhdudlaşdıra bilər ki, bu da məhdud əlçatanlığa və resursların mövcudluğuna gətirib çıxarır. Bu problemi həll etmək üçün hökumət hava limanının inkişafını təşviq etmək üçün ətrafdakı infrastruktura sərmayə qoymalıdır. Hazırda Füzuli Hava Limanından yalnız bir neçə reys həyata keçirilir. Daha çox turist və iş adamını cəlb etmək üçün hava limanından əldə edilə bilən daha çox uçuş və istiqamətlər olmalıdır.

Digər problem hava limanını idarə edəcək təcrübəli kadrların olmamasıdır. Hava limanının tikintisi aviasiya sənayesinin inkişafı istiqamətində mühüm addımdır, lakin ölkənin məhdud kadr

potensialı prosesi ləngidə bilər. Hökumət hava limanını idarə edəcək ixtisaslı kadrların sayını artırmaq üçün yerli əhaliyə təlim imkanları yaratmalıdır (4).

Bundan əlavə, təhlükəsizlik hava limanı üçün də narahatlıq doğurur. Regionda vaxtilə Azərbaycan və Ermənistan arasında gərginliklə nəticələnən münaqişələr olub. Buna görə də hökumət sərnişinləri və işçilərini qorumaq üçün hava limanının təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Füzulidə beynəlxalq hava limanının olması Qarabağ bölgəsində də turizm sektorunun inkişafına başlamağa imkan verəcək. Rayonun görməli yerləri - Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Şuşa şəhəri, məşhur Azıx mağarası, Qarabağ bölgəsinin digər tarix və mədəniyyət abidələri, misilsiz dağ mənzərələri və su landşaftları ilə yanaşı, gələcək turizm marşrutlarına daxil ediləcək (ARDP: 2018).

Tikintisi intensiv şəkildə davam etdirilən yeni müasir yollarla Füzuli hava limanından bu turizm obyektlərinə cəmi yarım saata tez və rahat getmək mümkün olacaq.

İstənilən aeroportun tikintisi planlaşdırılanda iqtisadi cəhətlərlə yanaşı, hərbi-siyasi önəmi də nəzərə alınır (Ələkbərov, 2020: 100). Bu nöqteyi-nəzərdən, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi də Azərbaycana təhlükəsizlik baxımından əlavə imkanlar yaradır. Bu aeroportun imkanlarından həm regionun inkişafı, həm də təhlükəsizliyi üçün rahat istifadə ediləbiləcək. Xatırladım ki, hələ bir müddət öncə Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan bu aeroportun əhəmiyyətindən danışmışdı. Ərdoğanın bu aeroportla bağlı mühüm fikirlər səsləndirməsi və açılışda iştirak etməsi isə həm siyasi, həm də hərbi məna daşıyır. Sabah Azərbaycana Ermənistan və ya digər bir ölkə tərəfindən təhdid yarandığı təqdirdə Türkiyə məhz bu aeroport vasitəsilə qısa zamanda özünü yetirəcək. Bunun hüquqi əsası isə Şuşa bəyannaməsidir. Qeyd edim ki, bəlkə də bu gün Füzulidə beynəlxalq statuslu hava limanının tikilməsi kimlərəsə adi görünür. Füzuli aeroportunun iqtisadi, eləcə də strateji hərbi əhəmiyyəti bir neçə ildən sonra daha dərindən anlaşılacaq.

Aeroportun bizə verəcəyi faydaları görəndə bu infrastrukturun necə uzaqgörən və məqsədyönlü bir qərarla tikildiyini başa düşəcəyik və bütün bunları yaxın zamanlarda görəcəyik. Bu gün Füzuli aeroportu mülki və yük təyyarələri ilə yanaşı, hərbi təyinatlı təyyarələri də qəbul etmək imkanındadır. Bu, olduqca mühüm məsələdir: Azərbaycanın Ermənistan kimi etibarsız bir qonşusu var. Bu mənada, sərhəd bölgələrinə yaxın aeroportların çoxluğu bizə hərbi üstünlük verir. Eləcə də, bu aeroportların sərhədə yaxınlığı və sayının çoxluğu PUA-ların, hərbi təyyarələrin hədəfə doğru getmə yolunu və zamanını azaldar. Bundan başqa, hava hücumundan müdafiə baxımından da onların əhəmiyyəti böyükdür

Füzuli rayonunda hava limanının tikilməsi müsbət mənada məqsədli xarakter daşıyır. Hava limanının Füzulidə tikilməsi Qarabağın digər rayonlarına da səfər etməyi turistlər üçün daha əlçatan edəcək. Bu vaxta qədər Azərbaycana müxtəlif bazarlardan turist axını olurdu. Hava limanı tikiləndən sonra həmin ərazilərdən birbaşa reyslərlə turistlər asanlıqla Qarabağa da gələ biləcəklər.

Nəticə

Füzulidə infrastrukturu daha sürətlə yaratmalıyıq ki, böyük köçə nail ola bilək. Görüləcək bütün işlər vəhdət təşkil edir. Qarabağı turizm mərkəzinə çevirməyi düşünürüksə, ilk növbədə ora insanların böyük köç etməsinə nail olmalıyıq. Çünki gələn turist birinci olaraq bölgənin təhlükəsizliyinin təminatını tələb edəcək. Bunun üçün isə turistlər bölgədə yaşayışın olub-olmadığına diqqət edəcəklər. Əgər bölgədə yaşayış varsa, deməli burada ictimai asayiş qorunur və təhlükəsizlik təmin edilir. Bu komponentləri təşkil edəndən sonra bölgəyə həm turist cəlb edə, həm də gələcəkdə aeroportu daha da genişləndirə biləcəyik.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı". Bakı: 2005
2. "Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında hava nəqliyyatının rolu". İqtisadiyyat və Davamlı İnkişaf Jurnalı, cild. 10. Bakı: 2019, s.66-71

3. https://astanatimes.com/2019/10/azerbaijan-aims-to-expand-tourism-sector-throughdevelopment -of- karabakh-region.
4. https://azerbaijan. travel/az/ destinations/karabakh-Azərbaycan Turizm Bürosu. Qarabağ. (2020).
5. “2009-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kurortların inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”. Bakı: 2018
6. Ələkbərov, M. (2020). Azərbaycanda Regional İnkişaf və Turizm. Beynəlxalq Davamlı İnkişaf və Planlaşdırma Jurnalı, 15(1), s.107-118

Göndərildi: 11.03.2023 Qəbul edildi: 15.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/100-103

Ramil Samadov
Baku State University
master student
ismayilova2007@internet.ru

ANALYSIS OF ECO-AGRITOURISM DESTINATIONS ON AN INTERNATIONAL SCALE

Abstract

A is a huge industry across the world, with a variety of renowned tourist spots and activities. A rising trend in tourism is "eco-agritourism" – the combination of agricultural practices and eco-tourism. Eco-agritourism, sometimes referred to as "agritourism", encourages travelers to learn more about the local culture, environment, and agricultural practices in the areas they visit. This type of tourism is becoming increasingly popular as travelers become more aware of their environmental impact on destination countries. By participating in eco-agritourism activities, they are able to learn about the environmental practices of the locals and contribute to sustainable, socially responsible tourism. Eco-agritourism can take many forms: visitors may stay at a working farm, attend a local festival, or go on a guided nature tour of a national park. In some cases, travelers may even stay and work with local farmers for a time to gain firsthand experience with their rural lifestyles.

Keywords: *tourism, eco-agritourism, agricultural practices, environment, local culture*

Ramil Səmədov
Baku Dövlət Universiteti
magistrant
ismayilova2007@internet.ru

Eko-aqroturizm məqsələrinin beynəlxalq mərkəzdə təhlili

Xülasə

Turizm müxtəlif tanınmış turistik yerləri və fəaliyyətləri ilə dünya üzrə nəhəng bir sənayedir. Turizmdə yüksələn tendensiya "eko-aqriturizm"dir – kənd təsərrüfatı təcrübələri ilə eko-turizmin birləşməsidir. Bəzən "aqroturizm" adlandırılan eko aqroturizm səyahətçiləri ziyarət etdikləri ərazilərdə yerli mədəniyyət, ətraf mühit və kənd təsərrüfatı təcrübələri haqqında daha çox öyrənməyə təşviq edir. Bu turizm növü getdikcə populyarlaşır, çünki səyahətçilər təyinat ölkələrinə ətraf mühitə təsirlərini daha yaxşı bilirlər. Onlar eko-aqroturizm fəaliyyətlərində iştirak etməklə yerli əhalinin ekoloji təcrübələrini öyrənə və davamlı, sosial məsuliyyətli turizmə töhfə verə bilirlər. Eko-aqroturizm müxtəlif formalarda ola bilər: ziyarətçilər işləyən fermada qala, yerli festivala qatıla və ya milli parkda bələdçili təbiət turuna gedə bilərlər. Bəzi hallarda səyahətçilər kənd həyat tərzləri ilə ilkin təcrübə əldə etmək üçün bir müddət yerli fermerlərlə birlikdə qala və işləyə bilərlər.

Açar sözlər: *turizm, eko-aqroturizm, kənd təsərrüfatı təcrübələri, ətraf mühit, yerli mədəniyyət*

Introduction

In addition to economic benefits, eco-agritourism can also provide travelers the opportunity to learn more about local cultures and customs. Through the experience of working with local farmers and participating in eco-tourism activities, travelers can gain insight into a different way of life. This first-hand experience can also inspire travelers to be more conscious of sustainable practices and aware of their own environmental impact. Despite the positive aspects of eco-agritourism, there

are also potential drawbacks. It is essential that the local communities are respected and their cultural values are taken into account before and during the tourist activities. Additionally, if not properly planned, eco-agritourism activities can put a strain on local resources and infrastructure. Therefore, careful consideration should be paid to ensure that the activities do not take away from the existing resources of the destination. Eco-agritourism is an increasingly popular type of tourism that provides travelers with an immersive experience that emphasizes the importance of responsible and sustainable practices. Eco-agritourism can lead to economic benefits for destination countries, but needs to be carefully planned and monitored in order to be successful. Eco-agritourism can be a positive, socially responsible form of tourism if done right, and it can provide visitors with a unique and meaningful experience. “Ecotourism and agritourism are two of the fastest growing forms of tourism globally. These two forms of tourism offer tourists the chance to deeply engage with the local environment and to experience an authentic, immersive vacation that often takes them off the beaten path. At the same time, these forms of tourism are sustainable and provide major economic, social and environmental benefits to their surrounding communities” (Aitken, Campa, 2010: 34). The ecotourism and agritourism industries have been expanding rapidly in the last decade and have begun to have an impact on an international scale. As more travelers become aware of sustainable, immersive travel experiences, the demand for natural, rural and family-run destinations has grown dramatically. This trend has been driven by travelers’ increasing awareness of global environmental issues and their interest in responsible, authentic and low-impact tourism experiences. Ecotourism and agritourism tend to be found in rural, isolated areas with unique natural environments and traditional lifestyles, economically depressed regions with access to authentic cultural experiences, and densely populated tourist destinations that have a wide range of outdoors experiences to offer. This means that there are a range of different ecotourism and agritourism destinations available to travelers from around the world. In this analysis, we will look at the unique characteristics of ecotourism and agritourism destinations in different parts of the world and how these destinations offer travelers a unique and immersive experience. We will also look at the economic, social, and environmental benefits that these destinations have on the local communities. Finally, we will analyze how ecotourism and agritourism can be used as sustainable development strategies to help local communities develop in a more sustainable way. “Ecotourism is a form of tourism that focuses on responsible, low-impact travel to natural and undisturbed areas. It is aimed at providing tourists with an immersive experience in nature while preserving and protecting the environment. Ecotourism can help to promote natural resource conservation, enhance the economic well-being of local communities, foster community-level conservation awareness, and generate local employment opportunities. Agritourism, on the other hand, is a form of tourism focused on visiting and learning about farms and agricultural activities. It can focus on a wide range of activities, from animal husbandry and crop production to visits to markets and restaurants. The goal of agritourism is to provide an educational and authentic experience for travelers while also promoting sustainable, low-impact agriculture” (Anwar, Jhawar, 2020: 22). In Asia and the Pacific, ecotourism is an important part of the tourism industry, with many countries actively promoting ecotourism destinations in ecologically sensitive areas. In India, ecotourism has become an increasingly popular form of travel, with travelers drawn to remote villages, national parks, and cultural experiences. In Vietnam, agrotourism has been actively promoted by the government in recent years to support sustainable development in rural and mountainous areas. In Europe, agritourism has been heavily promoted by the European Union. There are now more than 40,000 agritourism operations across Europe, with many countries offering a wide range of sustainable agriculture experiences. Overall, ecotourism and agritourism are emerging as important drivers of economic development on an international scale. They are growing in popularity as travelers become more environmentally and socially aware and look for immersive, low-impact travel experiences. “Ecotourism and agritourism can be used to promote conservation and sustainable development in local communities, and to offer high-quality, authentic travel experiences. As the industry continues to grow, it is likely to become an increasingly important part of the global tourism industry” (Aliyev, Gasimova, Abbasov.

2019; 23). Eco-agritourism is an increasingly popular form of tourism that offers travelers an opportunity to explore and experience nature, agricultural, and cultural elements of a destination. An Azerbaijan case study can help shed light on how eco-agritourism can be developed in other countries around the world. By understanding the challenges, trends, and opportunities that the Azerbaijani market has to offer, destinations within the country and in other countries can better understand and implement eco-agritourism in their local economies. Azerbaijan has a strong tourism industry that caters to both local and international tourists. The country is home to some of the most stunning mountain scenery and secluded beaches in Europe and is located in an area with distinct ethnic, cultural and culinary customs. In recent years, Azerbaijan has seen an increase in their eco-agritourism offerings, with many of the country's national parks and protected areas being offered up as eco-tourism destinations. A review of the available literature on eco-agritourism in Azerbaijan reveals a number ofchallenges and trends, which provide insight into how the industry can be best developed in the country and around the world. One of the main challenges for eco-agritourism in Azerbaijan is the lack of awareness of the concept and the importance of environmental protection. Additionally, access to information and resources is limited, making it difficult for potential eco-agritourism destinations to advertise their services and attract visitors.A number of trends have been identified that may be beneficial in the development of eco-agritourism in Azerbaijan. As demand for eco-tourism increases globally, many destinations are taking advantage of natural and cultural heritage assets to attract and retain visitors. "Additionally, the use of technology is becoming increasingly important in promoting eco-agritourism, with many destinations using social media, mobile apps, and digital marketing campaigns to increase awareness of their unique experiences. The development of eco- agro tourism in Azerbaijan and around the world requires a holistic and collaborative approach. Governments, stakeholders, and the local community must all work together to ensure that the industry is developed in a sustainable, economically beneficial way" (Ducoing, 2018: 43). Eco-agro tourism also referred to as agro-tourism or agri-tourism, is a form of tourism that seeks to incorporate sustainable development and conservation values into the production of food and agricultural activities. It is an appeal to travellers who have an interest in experiencing and understanding local agricultural traditions, culture and lifestyles. An eco-agritourism destination must offer travellers an opportunity to have a meaningful and sustainable interaction with nature and local agricultural activities, while protecting and preserving the environment. First and foremost, eco-agricultural tourism destinations are known for their sustainable agricultural practices. "This means that the farms and agricultural businesses in these destinations prioritize the health and well-being of the land, the plants and animals grown or raised on it, and the people who work on the farm. Sustainable agriculture practices include using natural and organic fertilizers, reducing the use of harmful chemicals, and conserving water resources" (5). Eco-agricultural tourism destinations prioritize the health of the soil and the environment, recognizing that healthy land will produce better crops and support a more diverse ecosystem. In addition to sustainable agricultural practices, eco-agricultural tourism destinations are also known for their commitment to environmental conservation. These destinations often have a focus on preserving and protecting the natural environment, whether it is a forest, a wetland, a river, or an ocean. They may promote activities such as hiking, bird-watching, or nature walks, and may offer educational programs on topics such as biodiversity conservation, soil erosion prevention, or water management. Visitors to eco-agricultural tourism destinations can learn about the interconnectedness of the environment, and gain a better understanding of how agriculture practices can have an impact on the ecosystem. Another characteristic of eco-agricultural tourism destinations is their promotion of local culture and products. "In sum, an eco-agritourism destination should be environmentally responsible, commit to sustainability and conservation, prioritize the health and well-being of the local community, emphasize environmental protection, and offer high-quality services. By following these guidelines, eco-agritourism destinations can ensure a rich and rewarding experience for travellers, while also providing meaningful and long-lasting benefits for local communities" (Gartner, 2015: 469).

Reference

1. Aitken, R. and Campa, F., (2010). Clusterizationand competitiveness: the case of Galicia. Journal of Competitiveness, 2(3), pp.88-101.
2. Anwar, S., Jhawar, A., (2020). Role of Agritourism in Sustainable Rural Development: An Overview. Journal of Tourism and Hospitality Management, 8(2), pp.63-71.
3. Aliyev, R., Gasimova, S., Abbasov, R. (2019). Eco-agritourism development and its economic potential in Azerbaijan. Tourism Planning & Development, 16(2), 127-140.
4. Ducoing, C. (2018). Clusters, competitiveness, and regional economic development. In The Routledge Handbook of Regional Development and Policy/ pp. 217-232.
5. https://ec.europa.eu/growth/tools-databases/tourism/indicators/trends -and-prospects - European Commission (2019).
6. Gartner, W.C.(2015). Agritourism: perspectives of managers and marketing implications. Journal of Travel Research, 54(4), pp.467-480.

Received: 16.02.2023 Accepted: 17.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/104-106

Vüqar Atakişizadə
Bakı Mühəndislik Universiteti
magistrant
vugaratakishizade@gmail.com

DÖVLƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İDARƏETMƏNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Müəllif məqaləsində dövlət müəssisələrində idarəçiliyin təkmilləşdirilməsinin müasir təşkilati quruluşlarını, böhranlı vəziyyətlərdə çevik idarəçilik metodunu tədqiq etmişdir. O, konkret bir dövlət qurumunun timsalında respublikamızda dövlət müəssisələrinin idarəçiliyində tətbiq edilən yeni metodlara diqqət yetirməklə, demək istəmişdir ki, bugünkü dövrün tələbləri ilə ayaqlaşmağı bacarmaq çox vacibdir. Müəllif Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Respublikada həyata keçirilən islahatları yüksək dəyərləndirərək, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin timsalında, idarəçiliyin müasirləşdirilməsini vacib hesab edir. Cənab Prezidentin atdığı bütün addımların dövlətimizin daha da gücləndirilməsinə, əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına xidmət etdiyini önə çəkən müəllifin araşdırmasını uğurlu saymaq olar.

Müəllif araşdırmasında həmçinin kənd təsərrüfatının idarəedilməsində Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sisteminin yaradılmasını önəmli hesab edir. Bu sistem qərar verməyə kömək etməklə yanaşı, gələcək inkişaf üçün planlama işlərinin görülməsini sürətləndirə bilər. Eyni zamanda xarici əlaqələrin yaradılmasında, ixrac əməliyyatının aparılmasında bu sistemin çox böyük faydası olar.

Açar sözlər: *idarəetmə, ictimai şuralar, təşkilati quruluş, kənd təsərrüfatı, informasiya bazası*

Vugar Atakishizadeh
Baku Engineering University
master student
vugaratakishizade@gmail.com

Improvement of management in state enterprises

Abstract

İn the author's article, he studied the modern orqanizational structure of improving management in state enterprises, the method of flexible management in crisis situations. He wanted to say that it is very important to be able to keep up with the requiqrements of today's era by paying attention to the new methods applied in the management of state enterprises in our republic on the example of a specific state institution. The author highly appreciates the reforms carried out in the Respublic under the leadership of President Ilham Aliyev and considers it important to modernize the administration in the example of the Ministry of Agriculture. The author's research, which emphasizes that all the steps taken by Mr. President serve to further strengthen our state and improve the social welfare of the population, can be considered successful.

In his research, the author also considers the creation of an agricultural Information System Important. This system can help in decision making and speed up planning for future development. At the same time, this system will be very useful in establishing foreign relations and conducting export operations.

Keywords: *management, public councils, organizational structure, agriculture, information base*

Giriş

İdarəetmə latın mənşəli administratio sözündən götürülmüşdür. O müəyyən fəaliyyət növünü xarakterizə edən universal vasitə olub, ictimai əhəmiyyət kəsb edən məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən hərəkətlər məcmusudur. İdarəetmə daha geniş mənada nəyinsə (və ya kiminsə) üzərində rəhbərliyin həyata keçirilməsi deməkdir.

"Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemini təşkil edən hüquq sahələrindən biri də "İnzibati hüquq" sahəsidir. "İnzibati hüquq"un nizamasalma predmetini (obyektini) dövlət idarəetməsi, icra hakimiyyətinin təşkili və həyata keçirilməsi prosesində yaranan ictimai münasibətlər təşkil edir. Məhz bu səbəbdən də "İnzibati hüquq"un öyrənilməsinə başlayarkən onun formalaşmasının metodoloji əsaslarını müəyyən etmək lazımdır. O geniş yayılmış və idarəetmə kimi ifadə edilən sosial təzahürlə obyektiv surətdə bağlıdır" (1).

Dövlətə məxsus müəssisələr üçün hüquqi və tənzimləyici struktur bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin pozulmaması məqsədilə dövlət və özəl şirkətlərin rəqabət apara biləcəyi bazarda hamı üçün bərabər şəraitin yaradılmasını təmin etməlidir. Dövlət idarəçiliyi çərçivəsində mülkiyyət hüquqlarından istifadə qaydaları aydın şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Buna nail olmağa koordinasiya edən təşkilatın yaradılması və ya daha münasib, mülkiyyət funksiyasının mərkəzləşdirilməsi kömək edə bilər.

"Dövlət müəssisələrinin idarəçiliyinə nəzarət etmək üçün ictimai şuraların yaradılması vacib şərtlərdəndir. İctimai şuralar strateji idarəetmə funksiyasını yerinə yetirmək və menecmentin fəaliyyətinin monitorinqini aparmaq üçün lazım olan səlahiyyətlərə, səriştəyə və obyektivliyə malik olmalıdır. Onlar düzgün hərəkət etməli və öz hərəkətlərinə görə cavabdeh olmalıdırlar" (2).

Müəssisənin böhranlı vəziyyətdən çıxarılmasında mühüm rolu idarəetmənin təşkilati quruluşunun təkmilləşdirilməsi oynayır. İdarəetmənin təşkilati quruluşunu müəyyən edən amillər aşağıdakılardır:

-müəssisənin idarəetmə sisteminin ierarxiya səviyyələrinin sayı;

-idarəetmə funksiyaları üzrə idarəetmə heyətinin sayı;

-xətti idarəetmə heyətinin sayı;

-hər bir səviyyədə struktur mərkəzləşdirilmə səviyyəsi.

Böhranlı vəziyyətdən asılı olaraq müəssisənin təşkilati quruluşunun yenidən qurulması üç istiqamətdə aparılmalıdır:

1.Gələcək dövrdə istehsalın genişləndirilməsini təmin edən təşkilati quruluşa keçmək

2.Operativ fəaliyyətə xidmət edən quruluşa keçmək

3.Səmərəli idarəetmə və nəzarəti təmin edən təşkilati quruluşa keçmək.

"İdarəetmənin təşkilati quruluşu müəssisənin təşkilati potensialından səmərəli istifadə etməyə xidmət etməlidir. Təşkilati potensiala idarəetmə heyəti, idarəetmə əməyinin texniki təminatı və informasiya təminatı resursları daxilıdir. Bu resurslar arasında elə nisbət qurulmalıdır ki, o müəssisənin maksimum mənfəət götürə bilməsini təmin etsin. Bu məqsədlə potensialın vəziyyəti təhlil olunmalıdır. Bunun üçün beş bal sistemi ilə resursların qiymətləndirilməsini həyata keçirmək lazımdır" (3).

Dövlətin strateji əhəmiyyətli sahələrindən olan kənd təsərrüfatının idarəedilməsinin timsalında respublikadakı dövlət müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində yürüdülən siyasətə nəzər salanda görürük ki, bu gün çox böyük dəyişikliklər baş verməkdədir.

Kənd təsərrüfatına və onun birbaşa əlaqələrdə olduğu sahələrə münasibətdə sistemli yanaşma, müasir dövrün tələblərindən, o cümlədən innovasiyalı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, sahənin çoxfunksiyalı və bu kimi bir sıra digər qlobal çağırışlarla yanaşı, ölkə və region səviyyəli meylləri nəzərə almaqla idarəetmənin təşkilati-iqtisadi aspektlərinə həm mütəxəssislərin, həm də tədqiqatçıların marağını dəfələrlə artırır.

"Kənd təsərrüfatının təşkilati-iqtisadi sistemi təşkilati və iqtisadi fəaliyyət obyektlərini funksional surətdə birləşdirməklə, əsas istehsal-kommersiya münasibətlərini vahid istehsal-təsərrüfat sistemində əhatə edir. Sahənin inkişafında və onun idarə edilməsində, təşkilati-iqtisadi sistemin yeri və rolunu tədqiq etmək üçün hər şeydən əvvəl bu sistemin mahiyyətinə aydınlıq

gətirmək zəruridir. Sistem anlayışı elmi mənbələrdə, gözlənildiyi kimi, olduqca geniş spektrdə şərh olunmuş və olunmaqdadır" (4).

Aqrar sahənin inkişafı və aqrar xidmətlərin elektronlaşdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardan biri Elektron İnformasiya Sisteminin (EKTİS) yaradılmasıdır. EKTİS Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin əsas fəaliyyət prinsiplərini-fermerlərə yaxınlıq, şəffaf və səmərəli idarəetmə və innovasiyanın tətbiqi prinsiplərini özündə ehtiva edən, daxili və xarici sistemlərlə inteqrasiya imkanlarını təmin edən və kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə geniş əhatəli informasiya bazasının qurulmasına zəmin yaradan vahid sistemdir.

"EKTİS-in məqsədləri sırasında fermerlər və onların istifadə etdikləri resurslar haqqında vahid məlumat bazasınım yaradılması, dövlət büdcəsi hesabına subsidiyaların verilməsi sahəsində şəffaflığın artırılması, subsidiyaların verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi üçün proqnozlaşdırma, koordinasiya və nəzarər imkanlarının təmin edilməsi kimi əsas istiqamətlər yer alır" (5).

Aqrar sahədə idarəetmə mexanizminə onun böyük obyekt və subyektləri daxildir. İdarəetmə obyekti bütövlükdə iqtisadiyyat, yəni Aqrar Sənaye Kompleksləri (ASK) Kooperativlər, müəssisələr və s. daxildir. İdarəetmənin subyektləri dedikdə isə idarəetmə orqanları başa düşülür.

"Respublikamızda aqrar sahənin sürətli inkişafını təmin etmək üçün infrastrukturun inkişafı üçün bir idarəetmə sisteminin elementi kimi zəif həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində müasir bazar tələblərinə uyğunluğu baxımından geridə qalır. Bu amil ASK-ların idarəetmə mexanizmlərinin effektivliyini aşağı salacaq. Buna görə də obyektiv və subyektiv səbəblərə görə ölkəmizdə aqrar-sənaye komplekslərinin düşdükləri bugünkü böhran əməli tədbirlər görülmədiyindən dərinləşərək tənəzzülə uğramışdır" (6).

Nəticə

Aparılan tədqiqat işi göstərir ki, dövlətə məxsus müəssisələr mühüm rol oynayır. Ancaq bu müəssisələrin idarəçiliyinin müasirləşdirilməsi dövrün tələbidir. Müəllifin tədqiqatından çıxan nəticə budur ki, Azərbaycan hökumətinin apardığı islahatlar ümidvericidir. Hətta Dünya Bankı da Azərbaycan hökumətinin dövlət müəssisələrində idarəetmənin səmərəliliyini artırmaq üçün həyata keçirdiyi islahatları dəstəkləyir. Aparılan islahatlar dövlət müəssisələrinin zərər görən şirkətlərdən gəlir əldə edən şirkətlərə keçidini, borc öhdəlikləri üzərində nəzarəti təmin edəcək və həddindən artıq xərclərin qarşısını alacaq.

Ədəbiyyat

1.https://kayzen.az>blog>müəssisənin-idarə-edilməsi...
2.https://www.oecd.org>daf>corporategoverna...
3.https://unec.edu.az>İNZİBI-HUQUQ- _1_
4.https://unec.edu.az>uploads>2015/02
5.https://atm.gov.az>news>kend-teserufatının-effekti...
6.https://www.geostrategiya.az>new

Göndərildi: 12.03.2023 Qəbul edildi: 19.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/107-110

Vüsal Şirəlizadə
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
shirelizade99@bk.ru

BEYNƏLXALQ XÜSUSİ HÜQUQDA XARİCİ ELEMENTLİ AİLƏ-NİKAH MÜNASİBƏTLƏRİNİN ANLAYIŞI, MƏZMUNU VƏ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Ailə-nikah münasibətləri baxımından beynəlxalq xüsusi hüquq iştirakçı tərəflərin müxtəlif hüquq sistemləri ilə əlaqəsi olduqda nikah, boşanma, uşağın qəyyumluğu və övladlığa götürmə kimi məsələlərin tənzimlənməsi ilə məşğul olur. Beynəlxalq xüsusi hüquqda ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi müxtəlif beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalar və milli qanunlarla tənzimlənir. Məsələn, 1970-ci il tarixli "Boşanmanın və ər-arvadın məhkəmə yolu ilə ayrılması haqqında qərarın tanınması haqqında" Haaqa Konvensiyası xarici ölkədə baş vermiş boşanmaların və ər-arvadın məhkəmə yolu ilə ayrılmasının tanınması qaydalarını tənzimləyir. Bu beynəlxalq konvensiyalara əlavə olaraq, bir çox ölkələr ailə-nikah mübahisələrində tətbiq olunan hüququn müəyyən edilməsi qaydalarını nəzərdə tutan milli qanunlar qəbul ediblər. Bütövlükdə, beynəlxalq xüsusi hüquqda ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi konkret mübahisəyə tətbiq oluna bilən müxtəlif beynəlxalq konvensiyaların və milli qanunların diqqətlə nəzərdən keçirilməsini tələb edən mürəkkəb bir sahədir.

Açar sözlər: *Xarici element, nikah, müqavilə, ailə, beynəlxalq*

Vusal Shirelizade
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
shirelizade99@bk.ru

The concept, content and main characteristics of family-marriage relations with foreign elements in international private law

Abstract

In terms of family-marital relations, private international law deals with the regulation of issues such as marriage, divorce, child custody and adoption when the parties involved have different legal systems. The legal regulation of family-marriage relations in international private law is regulated by various international agreements, conventions and national laws. For example, the 1970 Hague Convention on the "Recognition of Divorce and Legal Separation" governs the recognition of divorces and legal separations in foreign countries. In addition to these international conventions, many countries have adopted national laws that provide for the determination of the law applicable in matrimonial disputes. Overall, the legal regulation of family-marital relations in private international law is a complex area that requires careful consideration of the various international conventions and national laws that may be applicable to a particular dispute.

Keywords: *foreign element, marriage, contract, family, international*

Giriş

Xarici dövlətlərlə bağlı vərəsəlik münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi milli qanunvericilikdə ilk növbədə nəzərdə tutulan vərəsəlik hüququnun hüquq normalarının xüsusiyyətləri və məzmununun müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Bu, ilk növbədə, müxtəlif dövlətlərin müvafiq maddi hüquq

normalarında əhəmiyyətli fərqlərlə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dövlətdə ailə hüququnun formalaşmasında milli, dini, tarixi xüsusiyyətlər, uzun müddət ərzində formalaşmış adət-ənənələr mühüm rol oynayır. Nəticədə əksər məsələlərin, o cümlədən nikahın maddi və formal şərtləri, ailə əmlak münasibətləri, nikahın dayandırılması, aliment öhdəlikləri, qəyyumluq, qəyyumluq və bununla bağlı məsələlər milli ailə qanunlarında fərqlənir. Hətta inkişaf etmiş dövlətlərin ailə hüququnda da müxtəlif qurumlarda tarixi, iqtisadi, etnoqrafik, mədəni, dini xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması müşahidə edilir.

Bəzi dövlətlər ailə qanunvericiliyində çoxarvadlılığı tanıyır. Nikah və ailə münasibətlərində də irq və dinə görə yaxud da digər məhdudiyyətlər ola bilər. Bundan əlavə, hər bir dövlətin ailə hüququnda eyni məsələ ilə bağlı nəzərdə tutulan normalar müxtəlif məzmun kəsb edir. Yalnız nikah üçün yaş həddi ilə bağlı qeyd etmək olar ki, bu yaş həddi müəyyən edilərkən hər bir dövlət öz spesifik şərtləri çərçivəsində fəaliyyət göstərir və bu limit 12 yaşdan 21 yaşa qədər olan dövrü əhatə edir (Qafarov, Əbilov, 2007: 238).

Nikahın maddi və formal şərtləri ilə bağlı kolliziya halları hüquqi müqavilənin bir formasıdır və adi razılaşmalardan fərqli olaraq, tərəflərin iradəsindən asılı olmayaraq, onlar üçün bir sıra məcburi hüquqi nəticələrlə nəticələnir. Bundan başqa, belə bir müqavilənin bağlanması nəticəsində tərəflərin hüquqi statusu da dəyişir. Azərbaycanda nikah üçün qanuni tələblərə, nikahın etibarlı sayılması üçün yerinə yetirilməli olan şərtlərə diqqət yetirilir. Tələblərin iki növü var: nikah mərasiminin formasına aid olan rəsmi tələblər və nikahdan əvvəl yerinə yetirilməli olan maddi və ya digər şərtlərə aid olan maddi tələblər. Bu tələblərin necə müəyyən edilməsi ilə bağlı milli hüquq sistemləri arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, İngiltərədə yetkinlik yaşına çatmayanların nikaha daxil olması üçün valideynin razılığı tələbi formal, kontinental hüquq sistemlərində isə maddi tələb hesab edilir. Mətndə milli hüquq sistemlərinin müqayisəli təhlili aparılarkən bu fərqlərin başa düşülməsinin vacibliyi vurğulanır.

Daha sonra mətndə nikah üçün maddi tələblərə diqqət yetirilir və qeyd edilir ki, tarixən əksər ölkələrdə monoqamiya tələb olunmuşdur. Mətndə həmçinin izah edilir ki, Azərbaycanda nikahın qarşısını ala biləcək şərtlərdən biri tərəflərdən birinin və ya hər ikisinin artıq nikahda olmasıdır. Oxşar məhdudiyyətlər bir çox başqa ölkələrdə, o cümlədən Fransa, Rusiya, İsveç və Yaponiyada mövcuddur.

Mətndə həmçinin qeyd olunur ki, bütün ölkələrdə nikah üçün yaş tələbləri var, lakin konkret yaş hədləri fərqlidir. Bütövlükdə, Azərbaycanda nikahla bağlı qanuni tələblərin icmalı, müqayisəli təhlil aparılarkən milli hüquq sistemləri arasındakı fərqlərin dərk edilməsi vacibdir. İtaliyanın Mülki Məcəlləsinə əsasən, qanuni nikah yaşı kişilər üçün 16, qadınlar üçün isə 14-dür, müstəsna hallarda müvafiq orqanın icazəsi ilə bu yaş iki il azaldıla bilər. Yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər (21 yaşa qədər) valideynlərinin razılığı ilə nikaha girə bilərlər. İspaniyada qanuni nikah yaşı daha aşağı müəyyən edilib (kişilər üçün 14, qadınlar üçün 12). İsveç və AFR-də nikah üçün vahid yaş həddi 18-dir. Böyük Britaniya və ABŞ-da fərdlər 16 yaşından valideynlərinin razılığı ilə, 18 yaşından isə razılığı olmadan evlənə bilərlər (Allahverdiyev, 2007: 42).

Ailə qurmaq üçün üçün zəruri tələblərdən biri də nikaha girən şəxslərin yaxın qohum ola bilməmələridir. Azərbaycanda valideyn və övlad, baba-nənə və nəvə, bacı-qardaş kimi yaxın qohumlarla nikaha daxil olmaq qadağandır. Fransada nənə-baba və nəvə, əmi, dayı, xala, bibi uşaqları, habelə bacı-qardaş arasında nikahlar qadağandır. İspaniyada düzünə xətt üzrə qan qohumları ilə üçüncü dərəcəli qan qohumları arasında nikahlara icazə verilmir. ABŞ-ın bəzi ştatlarında xala, əmi, bibi, dayı və qardaşı qızı kimi qan qohumları arasında nikahlar qadağandır. Həmçnin Böyük Britaniyada yüksələn və enən qan qohumları arasında nikahlara icazə verilmir.

Nikah müqaviləsi üçün digər bir əsas tələb tərəflərin könüllü razılığıdır. Azərbaycan Ailə Məcəlləsinin 11-ci maddəsinə əsasən, nikahın etibarlı olması üçün hər iki tərəfin yazılı razılığı tələb olunur. Fransada isə Mülki Məcəllənin 46-cı maddəsində göstərildiyi kimi, qarşılıqlı razılıq olmadan nikah qeyri-mümkün hesab olunur. Bəzi müsəlman ölkələrində könüllü razılıq prinsipinə əməl olunmur. Müəyyən edilmiş əsas tələblərdən başqa, müxtəlif ölkələrdə nikahın təsdiqi üçün başqa tələblər də müəyyən edilmişdir. Nikahda olan tərəflərdən biri digərindən dəri xəstəliyi və ya

insanın immun çatışmazlığı virusunun törətdiyi xəstəlik kimi yoluxucu xəstəliyə tutulduğunu gizlədirsə, digər tərəf nikahın etibarsız sayılması üçün məhkəməyə müraciət edə bilər. Nikah üçün rəsmi tələblər onun qeydiyyatı ilə bağlıdır və müxtəlif ölkələrin öz milli qanunvericiliyində bu məsələ ilə bağlı fərqli mövqeləri var. Azərbaycan, Fransa, İsveçrə, Belçika, Rusiya və Hollandiya kimi bəzi ölkələrdə yalnız dövlət orqanlarında qeydə alınmış nikahlar tanınır (Allahverdiyev, 2008: 124).

Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 1.5-ci maddəsinə əsasən Dini kəbinkəsmə (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik deyildir. Bu müddəa müvafiq icra hakimiyyəti orqanının yaradılmasınadək bağlanmış dini nikahlara və onların təsdiqinə dair sənədlərə, doğum, nikahın bağlanması, nikahın pozulması və ölüm haqqında sənədlərə aid deyildir. İkinci qrup ölkələrdə, məsələn, Lixtenşteyn, Kipr, Yunanıstan və bəzi müsəlman ölkələrində nikah ancaq dini mərasimlə bağlana bilər. İngiltərə, İsveç, Danimarka, Norveç, Avstraliya, Braziliya və başqaları kimi üçüncü qrup ölkələrdə hər iki formada bağlanan nikahlar tanınır. Bəzi ölkələrdə, məsələn, İtaliya, İsveç, Macarıstan, Hindistan və başqalarında əcnəbilərin evlənməsi üçün xüsusi razılıq tələb olunur. Nikahın bağlanması zamanı qanunların kolliziyasına gəlincə, istər maddi, istərsə də formal qanuni tələblərdəki fərqlər onlar arasında ziddiyətə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, hər bir ölkənin milli qanunvericiliyi səlahiyyətli qanunların seçilməsi əsasında kolliziya normaları müəyyən etmişdir.

Azərbaycanın Ailə Məcəlləsinin "Ailə qanunvericiliyinin əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin iştirakı ilə ailə münasibətlərinə tətbiqi" adlı VII bölməsində də müvafiq normalar müəyyən edilib. Ümumiyyətlə, nikah forması ilə bağlı əsas prinsip nikahın bağlandığı yerin qanunudur ki, bu da lex loci celebrationis kimi tanınır. Azərbaycan Ailə Məcəlləsində Azərbaycanda nikahın forması və qaydalarının müəyyən edilməsinin bir neçə yolu ifadə olunub. Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsinə əsasən, Azərbaycanda nikahın forma və qaydaları Azərbaycan qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (Məlikova, 2019: 238).

Bundan əlavə, məcəllənin 148-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, xarici dövlətin qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycan vətəndaşları arasında Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda, Azərbaycan vətəndaşları ilə əcnəbilər arasında və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər arasında bağlanmış nikah etibarlı sayılır. Bir şərtlə ki, məcəllənin 12-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müəyyən şərtlərə cavab versin. Həmçinin 148-ci maddənin 2-ci bəndinə əsasən, əcnəbilər arasında öz ölkəsinin qanunvericiliyinə uyğun olaraq Azərbaycandan kənarda bağlanmış nikah Azərbaycanda tanınır.

Nikah forması ilə bağlı lex loci celebrationis prinsipi Rusiya, Polşa, Macarıstan və digər ölkələrin qanunlarında, habelə Bustamante Məcəlləsində və Azərbaycanın digər dövlətlərlə bağladığı hüquqi yardım müqavilələrində tanınır. Mülki, ailə və cinayət işləri üzrə hüquqi yardım və hüquqi münasibətlər haqqında Azərbaycan-Litva Müqaviləsi 24-cü maddənin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, nikahın forması ərazisində nikah bağlanan tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir (Mirzəyev, 2009: 37).

Nikahın maddi şərtlərinin müəyyən edilməsinə gəldikdə, müasir dövrdə nikaha daxil olan şəxslərin şəxsi qanunu (lex patrial) üstünlük təşkil edir. Polşa, Çexiya, Macarıstan, İspaniya, əksər Latın Amerikası ölkələri və bir çox ABŞ ştatları qarışıq nikah bağlayarkən (vətəndaşlarla əcnəbilər və ya əcnəbilər arasında) tərəflərdən şəxsi qanunlarına istinad etməyi tələb edir. Məsələn, Polşanın beynəlxalq xüsusi hüquq qanununun 14-cü maddəsinə əsasən, nikaha daxil olmaq imkanları tərəflərin vətəndaşı olduğu ölkənin qanunvericiliyi ilə tənzimlənir. Azərbaycanda nikahla bağlı məsələlərdə şəxsi qanunlar tətbiq edilmir. Xarici vətəndaşlar öz ölkələrinin qanunlarına, vətəndaşlığı olmayanlar isə daimi yaşadıqları ölkənin qanunlarına (lex domicilii) əməl etməlidirlər. Azərbaycan Ailə Məcəlləsinin 146-cı maddəsində açıq şəkildə göstərilir ki, əcnəbi şəxslərin Azərbaycan ərazisində nikah şərtləri onların öz ölkəsinin qanunları (lex patriae) və Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsinin tələbləri ilə müəyyən edilir. Nikah bağlayan şəxs heç bir ölkənin vətəndaşı deyilsə, nikah şərtləri onun daimi yaşadığı ölkənin qanunları ilə müəyyən edilir.

Nikahın maddi şərtləri Azərbaycan qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edildikdə əcnəbi şəxsin şəxsi qanunu ilə yanaşı Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsinə istinad edilməsi də hüquqi

baxımından xaricinin şəxsi qanununun tətbiqini məhdudlaşdıran hal hesab edilməlidir. Bununla belə, Ailə Məcəlləsinin 12-ci maddəsinin müddəaları ailə hüququnda beynəlxalq səviyyədə tanınmış standartlardır və "başqa nikahda olmaq" tələbi (bəzi müsəlman ölkələrində buna icazə verilir) istisna olmaqla, ümumi qəbul edilmiş norma hesab edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının imzaladığı hüquqi yardım müqavilələrində də bu mövqe öz təsdiqini tapmışdır. Odur ki, hüquq sistemində nikahın həm maddi, həm də formal şərtlərinin müxtəlif tənzimləmələrini müəyyən edən 1998-ci il fevralın 21-də İran İslam Respublikası ilə imzalanmış hüquqi yardım müqaviləsində məsələnin həlli maraq doğurur. Həmin müqavilənin 24-cü maddəsinə əsasən, tərəflərin hər biri üçün nikah bağlamaq şərtləri onunla razılaşan Tərəfin qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Nikah forması ərazisində nikah bağlanan Razılığa Gələn Tərəfin qanunvericiliyinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Buna görə də nikahın maddi şərtləri ilə bağlı lex patriae prinsipi, formal şərtlərlə bağlı isə lex loci celebrationis prinsipi nəzərə alınır. Belə ki, forma baxımından İranda Azərbaycan vətəndaşlarının iştirakı ilə bağlanan nikahlar, o cümlədən dini nikahlar Azərbaycan Respublikasında tanınır. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq İran vətəndaşının başqa şəxslə nikahda olması ilə paralel Azərbaycan Respublikası vətəndaşı ilə bağladığı nikahlar harada bağlanmasından asılı olmayaraq qanunsuz hesab edilir.

Nəticə

Beynəlxalq xüsusi hüquqda xarici elementli ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi belə halların çoxalması səbəbindən mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahə hesab olunur. Həmçinin ailə-nikah münasibətlərinin xarici elementlə tənzimlənməsi üçün vahid və hərtərəfli hüquqi bazanın olması vacibdir. Həmçinin beynəlxalq xüsusi hüquq normalarının inkişafı və uyğunlaşdırılması və beynəlxalq konvensiyaların yaradılması sahəsində ölkələr arasında daha çox əməkdaşlıq olmalı, eyni zamanda hüquqşünaslar və alimlər öz tədqiqat və təcrübələrində xarici elementlə ailə-nikah münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə daha çox diqqət yetirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, S. (2007). Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq xüsusi hüquq kursu. Bakı: Digesta, 820 s.
2. Allahverdiyev, S. (2008). Azərbaycan Respublikasının Mülki hüquq kursu, 1-ci cild. Bakı: Digesta, 944 s
3. Qafarov, Z., Əbilov, A. (2007). Beynəlxalq xüsusi hüquq. Bakı: Qanun, 392s
4. Məlikova, M. (2019). Hüquq nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 448 s
5. Mirzəyev, S. (2009). Azərbaycan parlamentinin inkişafı və müasir funksiyaları. Bakı: 225 s.

Göndərildi: 26.02.2023 Qəbul edildi: 04.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/111-113

Çimnaz Atakişiyeva
Odlar Yurdu Universiteti
magistrant
atakishiyeva.ch@ bk.ru

İNGİLİS ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA LİNQVİSTİK AMİLLƏRİN ROLU

Xülasə

İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu davam edən və müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında olan maraqlı və mürəkkəb mövzudur. İngilis dili german dilləri ailəsindən yaranıb və tədricən bu gün bildiyimiz dilə çevrilib. İngilis ədəbi dilinin inkişaf dövrünü dörd böyük mərhələyə bölmək olar: köhnə ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili.

Anqlo-Sakson kimi də tanınan köhnə ingilis dili 5-ci əsrdən 1066-cı ildə Norman fəthinə qədər İngiltərədə danışılırdı. Köhnə ingilis dili haldan, cinsdən, cinsdən asılı olaraq dəyişən çoxlu isim, əvəzlik və sifət formalarına malik olan ağır fleksiyalı bir dil idi. və nömrə. Köhnə İngilis dili ilk növbədə danışıq dili idi, bu dövrdən qalan bir neçə yazılı qeyd var. Bu dövrün ən məşhur əsəri canavarlar və əjdahalarla döyüşən bir qəhrəmanın hekayəsindən bəhs edən "Beovulf" epik poemasıdır.

Orta İngilis dili Norman fəthindən sonra ortaya çıxdı və 11-ci əsrdən 15-ci əsrə qədər İngiltərədə danışıldı. Bu dövrdə ingilis dili hakim sinfin dili olan fransız dilinin güclü təsiri altına düşdü. Orta İngilis dili bir çox fleksiyanın itirilməsi və daha sadələşdirilmiş qrammatikanın yaranması ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövrə aid ən məşhur əsər Canterberiyə səyahət edən bir qrup zəvvarın hekayəsindən bəhs edən Geoffrey Chaucerin "The Canterbury Tales" əsəridir.

Erkən Müasir İngilis dili 15-16-cı əsrlərdə inkişaf etdi və lüğətlər və qrammatikaların nəşri ilə ingilis dilinin standartlaşdırılması ilə xarakterizə olunurdu. İngilis dili digər dillərdən, xüsusən də Latın və Yunan dillərindən bir çox sözləri mənimsəməyə başladığı üçün bu dövr böyük bir dil yeniliyi gördü. William Shakespeare bəlkə də bu dövrün ən məşhur yazıçısıdır və onun pyesləri bu gün də oynanılır və öyrənilir.

Açar sözlər: *ədəbi dil, fleksiya, inkişaf, isim, lüğət*

Chimnaz Atakishiyeva
University of Land of Fire
master student
atanashiyeva.ch@ bk.ru

The role of linguistic factors in the development of english literary language

Abstract

The development of English as a literary language is an interesting and complex subject that has been going on for centuries and is influenced by various social, political and economic factors. English originated from the Germanic language family and gradually evolved into the language we know today. The period of development of the English literary language can be divided into four major stages: Old English, Middle English, Early Modern English, and Modern English.

Old English, also known as Anglo-Saxon, was spoken in England from the 5th century until the Norman Conquest in 1066. Old English was a heavily inflected language, with many noun, pronoun, and adjective forms that changed depending on case, gender, and gender. and number. Old English was primarily a spoken language, with few written records surviving from this period. The most famous work of this period is the epic poem "Beowulf", which tells the story of a hero who fights monsters and dragons.

Middle English emerged after the Norman Conquest and was spoken in England from the 11th to the 15th century. During this period, English was heavily influenced by French, the language of the ruling class. Middle English was characterized by the loss of many inflections and the emergence of a more simplified grammar. The most famous work from this period is Geoffrey Chaucer's The Canterbury Tales, which tells the story of a group of pilgrims traveling to Canterbury.

Early Modern English developed in the 15th and 16th centuries and was characterized by the standardization of the English language through the publication of dictionaries and grammars. This period saw a great deal of linguistic innovation as English began to absorb many words from other languages, particularly Latin and Greek. William Shakespeare is perhaps the most famous writer of this era, and his plays are still performed and studied today.

Keywords: *literary language, inflection, development, noun, vocabulary*

Giriş

İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafına linqvistik amillərlə yanaşı, müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillər də təsir göstərmişdir. Məsələn, 15-ci əsrdə icad edilən mətbəə ədəbiyyatın hər zamankindən daha çox kütləvi istehsalına və yayılmasına şərait yaratdı. Bu, ədəbiyyat istehsalında partlayışa səbəb oldu, çünki yazıçılar daha geniş auditoriyaya çata bildilər.

İngilis dili də onu danışan ölkələrin siyasi və iqtisadi gücündən çox təsirlənmişdir. Müstəmləkəçilik dövründə ingilis dili beynəlxalq ticarət və diplomatiya dilinə çevrildi və onun istifadəsi bütün dünyaya yayıldı. Bu gün ingilis dili dünyada ən çox danışılan dildir və o, biznes və siyasətdən tutmuş populyar mədəniyyət və əyləncəyə qədər bir çox fərqli kontekstdə istifadə olunur (Jespersen, 1982: 244).

Nəticə olaraq, ingilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu bir çox müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalmış mürəkkəb və maraqlı mövzudur. Alman dili kimi mənşəyindən tutmuş qlobal dil statusuna qədər ingilis dili bir çox dəyişikliklərə və yeniliklərə məruz qalmışdır. Köhnə ingilis dilindən müasir ingilis dilinə qədər müxtəlif ədəbi dövrlərin yaranması tarix boyu linqvistik, sosial, siyasi və iqtisadi amillərlə, eləcə də yazıçıların yaradıcılığı və təxəyyülü ilə formalaşmışdır. İngilis dilinin bir ədəbi dil kimi davamlı təkamülü gələcək illər üçün heyranlıq və araşdırma mövzusu olacağına əmindir (Joseph).

H.S.Vayld "Müasir ingilis dilinin tarixi" adlı əsərində yazırdı: "London dialekti Soser olmadan da milli dilin əsasını təşkil edəcəkdi. London mərkəz idi və iqtisadi, siyasi, sosial faktorların təsiri bu dialekti əsas dil kimi formalaşdırdı. Ancaq şübhəsiz ki, yazılı ədəbiyyatın olması onun tez inkişafına səbəb oldu". Həmçinin Con Trevisa "Polychronicon" adlı əsərində (XIV əsr) qeyd edirdi: "Şərqin və Qərbin əhalisi birbirini yaxşı başa düşürdü, Şimal və Cənubun əhalisi isə bir-birini o qədər də anlamırdı (McWhorter, 2008: 89-136). Mərkəzdə yaşayanlar isə bütün ətrafdakıları, o cümlədən Şimal və Cənub dialektlərini onların özlərindən də yaxşı başa düşürdü". Buradan aydın görünür ki, bütün ölkə üçün ümumi dil məhz mərkəz dialekti əsasında formalaşmalı idi. Çünki, mərkəz dialektini həm Şərq və Qərb, həm də Şimal və Cənub yaxşı başa düşürdü. Yeni ingilis dili dövründə dilə ölkənin həm daxili, həm də xarici əlaqələrin inkişafı təsir etdi. 1492-ci ildən Böyük Coğrafi Kəşflər Dövrü başlandı, Britaniyanın müxtəlif ölkələrdə - ən əsası isə yeni kəşf olunmuş Amerikada koloniyalarının sayı yavaş-yavaş artdı (Mammadova, 1993).

İngilis dili nəinki ölkə daxilində, həm də digər ölkələrdə danışılmağa və tədris olunmağa, dilin dərindən və düzgün öyrənilməsi üçün müxtəlif kitablar (qrammatika kitabları və fərqli tərkiblərdə lüğətlər) nəşr olunmağa başlandı. Öncə nəşr olunan qrammatika kitablarında müəlliflər latın dilini tətbiq edərək ingilis dilinin qrammatikasını tərtib etmişdilər (Vilyam Lili). İlk Latın dilindən kənar ingilis dilinin qrammatikası isə Con Uils tərəfindən 1653-cü ildə tərtib olundu. Klassik əsərləri oxumaq üçün köməkçi lüğətlər də XVII əsrdən etibarən nəşr olundu. 1604-cü ildə isə ingilis dilinin ilk izahlı lüğəti çap edildi (Robert Koudrey). Lüğətlərin nəşri ingilis ədəbi dilinin yazı normalarını müəyyənləşdirir, əhali üçün dildəki sözlərin mənalarını açıqlayırdı (Hornby, 1994: 154).

Bu dövrdə çap olunan kitablar geniş Britaniya ictimaiyyəti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Londonun danışıq dili də demək olar ki, bütün digər ərazilərdə yazılı dil kimi istifadə edilmişdir. Müəlliflərin istifadə etdiyi nitq tərzi İngilis ədəbi dilinin standart formasına çevrildi. Bu dil Birləşmiş Krallıq daxilində tanınır və qəbul edilir.

XIX əsrdə ədəbi dilin bu iki forması arasında fərq nisbətən azalır; ədəbi dilin yazılı formasında xalq dilindən, dialektlərdən, hətta bəzən qadağa qoyulmuş sözlərdən istifadə edilməyə başlanılır. Bu təbii ki, yazılı ədəbi dili daha da rəngarəng və zəngin edir. Gördüyümüz kimi, İngilis ədəbi dilinin indiki səviyyəyə çatmasında orta ingilis dili dövrü həlledici olmuşdur (Lester, 2008: 114).

Məhz bu dövrdə ingilis dilində köklü qrammatik və fonetik dəyişikliklər getmişdir. Lakin yeni ingilis dili dövründə leksik layda gedən dəyişikliklər ingilis dilinin liğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.

Böyük coğrafi kəşflər, elm-texnika sahəsində yeni ixtiralar, həmçinin intibah dövrü - insan fəaliyyətinin bütün sahələrini, o cümlədən dili əhatə etmiş və onun inkişafına səbəb olmuşdur. Ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə, xüsusən də ticarət sahəsində əlaqələrin artması yeni mədəniyyətlərlə, yeni anlayışlarla tanışlıq yaratmış və bütün bunlar dildə öz əksini tapmışdır. Bu dövdə ingilis dili ispan, italyan, alman, rus, ərəb, fars və s dillərdən xeyli miqdarda söz almışdır.

İngilis dilinin timsalında ədəbi dilin lüğəti bir çox əsrlər boyu inkişaf etmiş və tarixi hadisələr, sosial dəyişikliklər və texnoloji irəliləyişlər də daxil olmaqla müxtəlif amillərlə formalaşmışdır. İngilis dili latın, yunan və fransız kimi digər dillərdən sözlər götürmüş və söz əmələ gətirmə prosesi ilə də yeni sözlər yaratmışdır (Schmidt, 1893: 330-331).

İngilis ədəbi dilinin lüğətini formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri də İncilin təsiridir. İlk dəfə 1611-ci ildə nəşr olunan Müqəddəs Kitabın Kral Ceyms Versiyası ingilis dilinə böyük təsir göstərmiş və ədəbi dilin leksikonuna çoxlu söz və ifadələr qatmışdır. Məsələn, "gözə göz" və "ətdə tikan" ifadələri həm biblical mənşəlidir, həm də müasir ingilis dilində hələ də istifadə olunur (Zeller, 1924: 290).

Nəticə

İngilis ədəbi dilinin lüğətinin inkişafında borc götürməkdən başqa, digər mühüm amil söz əmələ gəlməsi prosesidir. Bu proses affiksasiya, birləşmə, konvertasiya və digər üsullarla mövcud olan sözlərdən yeni sözlərin yaradılmasını nəzərdə tutur (Valiyeva, 2008: 288).

Ədəbiyyat

1. Jespersen, O. (1982). Growth and Structure of the English Language. The University of Chicago Press, 244 p.
2. Joseph, M.W. Origins of the English Language at.
3. McWhorter. (2008). Our Magnificent Bastard Tongue, p.89-136.
4. Mammadova, N. (1993). Country Study. Baku: BDU.
5. Hornby, A.S. (1994). Oxford Advanced Learner Dictionary. Oxford University press, 154 p.
6. Lester, M. (2008). “McGraw-Hill’s Essential ESL Grammar”. New York, 114 p.
7. Schmidt, C. (1893). Assimilationen benachbarter einander nicht beruhrender vocale - KZ.Bd. 32, p.330-331.
8. Zeller, H. (1924). Armenisch. Stand und Aufgaben der Sprachwissenschaft. Festschrift fur W.Streitberg. Heidelberg, 290 p.
9. Valiyeva, N. 2008). Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Bakı: “Science and Education”, 288 p.

Göndərilib: 09.03.2023 Qəbul edilib: 05.05.2023

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/114-117

Şəhla Abdullayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
shahla-nasimi@mail.ru

AZƏRBAYCANIN TAXIL BİTKİLƏRİNDƏ RAST GƏLİNƏN BAKTERİAL VƏ GÖBƏLƏK XƏSTƏLİKLƏRİ

Xülasə

Tədqiqat işi Azərbaycanın bəzi rayonlarında aparılmışdır (Gəncə, Şirvan). Tədqiqat işi zamanı rayonlarda bitən taxıl bitkilərində çoxlu miqdarda xəstəliklərə rast gəlindi. Xəstəliklərin yaranma səbəbləri araşdırıldı. Müəyyən olundu ki, xəstəlikləri yaradan səbəb bakteriya və göbələklərdir. Buğda, arpa və qarğıdalı taxıl bitkiləri arasında əkin sahəsinə və istifadəsinə görə əsas yer tutur. Bu bitkilərin məhsullarından un, qənnadı və makaron məmulatları, nişasta, pivə, spirt və başqa yeyinti məhsulları hazırlanır. Taxıl məhsulları heyvandarlıq və quşçuluğun əsas yem bazasıdır. Bununla bərabər, taxıl istehsalının strateji əhəmiyyəti daha böyükdür. Belə ki, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi həm də onun milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsidir.

Açar sözlər: *bakterial xəstəliklər, göbələk xəstəlikləri, patogen göbələklər, taxıl bitkiləri, mikobiota*

Shahla Abdullayeva
Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Biology
shahla-nasimi@mail.ru

Bacterial and fungal diseases found in grain plants of Azerbaijan

Abstract

The research was conducted in some regions of Azerbaijan (Ganja, Shirvan). During the research work, a large number of diseases were found in grain plants growing in the regions. The causes of diseases were investigated. It was determined that bacteria and fungi are the cause of diseases. Wheat, barley and corn occupy the main place among cereal crops in terms of cultivated area and use. Flour, confectionery and pasta products, starch, beer, alcohol and other food products are made from the products of these plants. Cereal products are the main feed base of livestock and poultry. At the same time, the strategic importance of grain production is greater. Thus, the country's food security is also a part of its national security.

Keywords: *bacterial diseases, fungal diseases, pathogenic fungi, grain plants, mycobyota*

Giriş

Həyata keçirilən aqrar islahatlar nəticəsində Azərbaycanda taxıl məhsulları istehsalı xeyli artıb. Hər il ölkədə orta hesabla 780 min hektar sahədə taxıl bitkiləri əkilir. Onun 97,7%-i buğda, arpa və qarğıdalının payına düşür. Lakin təəssüf doğuran budur ki, ölkədə taxıl istehsalı üzrə heç də həmişə istənilən nəticələr əldə olunmur. Belə ki, təsərrüfatlarda hər il xəstəliklərin, zərərvericilərin və alaq otların taxıl bitkilərinə vurduğu ziyan onların məhsuldarlığının 30- 35%-nin itirilməsi ilə nəticələnir. Tədqiqat zamanı buğdada aşağıdakı göbələk xəstəliklərinə rast gəlindi: (Axundov, Eyyubov, Əhmədov, 2008: 352).

ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.864. 2023 / Cild: 3 Sayı: 5 / 114-117
SCIENTIFIC RESEARCH International online scientific journal. Impact Factor: 0.864. 2023 / Volume: 3 Issue: 5 / 114-117 e-ISSN: 2789-6919

Sürmə xəstəlikləri. Dənli-taxıl bitkilərində sürmə xəstəlikləri adından göründüyü kimi, bazidili göbələklərin *Ustilaginales* sırasına aid patogen növlərinin yaratdığı qara rəngli sürməyə oxşar örtük və ya dənin üzərində qara tozşəkilli daşlar əmələ gətirdiyindən bu xəstəliklər belə adlandırılmışdır. Buğda bitkisi bərk, tozlu, cırtdan, gövdə və hind sürməsi ilə yoluxur. Azərbaycan şəraitində sürmənin ancaq bərk və tozlu növləri mövcuddur, bəzən gövdə sürməsinə də təsadüf olunur (Bunyatova, 2015: 24). Sürmə xəstəliyi taxıl fəsiləsinə mənsub olan bütün bitki növləri üzərində yayılır, amma yumşaq buğda sortları sürmə xəstəliklərinə daha çox tutulur (şəkil 1).

Şəkil 1

Bərk sürmə. Bərk sürməyə tutulan sünbüllər bəzən sağlamlarla eyni səviyyədə, lakin əksər hallarda boyca kiçik və qılçıqları yanlara əyilmiş şəkildə olur. Xəstə sünbüllərdə olan dənlərin rəngi bozumtul-qara, qabığı kövrək olub adi halda öz formasını saxlayır. Bunu sahədə adi gözlə görmək mümkündür. Bərk sürmə külək, həşəratlar, mexaniki toxunma, əsasən isə toxumla yayılır (Məmmədova, 2014: 43). Xəstəlik törədicilərinin (teliosporların) sahə şəraitində sünbüldən sünbülə keçməsi ehtimalı çox azdır. Lakin biçin zamanı kombaynın ayrı-ayrı hissələrindən keçən xəstə sünbüllərin dənləri partlayıb dağılır və teliosporlar sağlam dənlər üzərinə düşərək onları yoluxdurur. Səpin zamanı toxumla birlikdə torpağa düşən törədicilər cücərib bazidilər verirlər. Bazidilər üzərində tumurcuğa bənzər bazidisporlar inkişaf etməyə başlayır. Onların torpaqda kapulyasiya etdikdən sonra əmələ gətirdikləri diploid mitsellər bitki cücərtilərinin divarlarını deşərək daxilə keçir və cücərtilərlə birlikdə öz inkişafını dənin əmələ gəlməsi və formalaşması mərhələsinə qədər davam etdirir (Sadıqov, 2001).

Bəzi göbələklər həm daxili, həm də xarici təbəqədə yayılma qabiliyyətinə malikdir. Ağ çürümə (*Sclerotinia*), Boz çürümə (*Botrytis*) xəstəliklərinin törədiciləri bitki orqanlarının həm toxuma daxilində, həm də bitki orqanları üzərində yayıla bilir. Göbələklər yaşama müddətinə görə müxtəlif olur. Qısa ömürlülər öz inkişafını bir neçə günə başa çatdırır. Bunlar **efemerlər** adlanır. **Birilliklər** öz inkişafını bir il müddətinə başa çatdırır. Bu qrupa taxıl bitkilərində sürmə xəstəliyi yaradan *Tilletia*, *Urocystis* və başqa göbələklər aiddir. **İki illik** göbələklərin mədəni bitkilər üzərində parazitlik edən çoxlu növləri var. Onlar öz inkişafını bitkinin vegetasiya dövründə başlayır, bitki yarpaqları və qalıqlarında saprofit həyat tərzi keçirirlər və 2-ci ilin yazında bitki qalıqları üzərində sporlar əmələ gətirərək yenidən yayılırlar. **Çoxillik** göbələklər öz növlərinə və müxtəlifliyinə görə daha geniş yayılmışdır. Bunlara mikorizalar, trutoviklər (bitki gövdələrində parazitlik edirlər), soğanaqlarda, kökümsov gövdələrdə, kök yumrularında, gövdələrdə, çoxillik ağac və kol bitkilərinin, həmçinin alaq otlarının su boruları daxilində parazitlik edən göbələklər daxildir. Xarici mühitin təsirindən göbələklərin meyvə bədənlərinin formasını dəyişmə funksiyasına malikdir. Müxtəlif səbəbdən olan də yişikliklər rizomorflar, xlamidosporlar, sklerosiyalar, mitsellərin sıxlaşması, oidilər və başqa hallarda üzə çıxır. **Xlamidosporlar** mitsel və hiflərin bir-birinə

yaxınlaşması, sıxlaşması nəticədə əmələ gələn, qalın membrana malik, xırda ölçülüvə bir-birinə birləşmiş halda olan, uzun müddət həyatilik qabiliyyətini qoruyub saxlaya bilən göbələk şəkildəyişməsidir. **Sklerosiyalar** sıxlaşmış və bərkimiş göbələk hiflərindən ibarət, müxtəlif formada, xitinləşmiş rəngli membranı olan müxtəlif həcmli mikoloji orqanizmlərdir. Onlar əlverişsiz şərait nəticəsində bu hala keçir və uzun müddət həyatilik qabiliyyətini qoruyub saxlayır. Göbələklər fermentlər ifraz etməklə müxtəlif üzvü maddələri parçalayır, onu mənimsənilən formaya salır və ya bitki orqanlarına daxil olmasını təmin edir. Qidalandığı bitkilərin növ tərkibindən asılı olaraq ifraz etdikləri fermentlərin tərkibi də müxtəlif olur. Belə ki, əgər törədici bir bitki üzərində ixtisaslaşıbsa, onun hüceyrəsində ferment ifrazı yalnız bir substrat üçündür. Demək olar ki, bütün qrup fermentlərdən göbələklərdə aşkar olunur. Hidrolitik göbələklər proteolitik tərkibli zülali maddələri parçalayır. *Pholiota mutabilis, Aspergillus* və başqa göbələklər proteoletik fermentlərin köməkliyi ilə zülalı ammiak bə başqa azotlu birləşmələrə qədər parçalayır və mənimsənilən formaya salır. Göbələklər karbohidraza fermentləri ilə üzvü karbohidratları parçalayır. Bitkilər sellüloza, pektin, nişasta, liqnin maddələri ilə zəngin olduğu üçün göbələklər bu maddələri sadə şəkərə qədər parçalayır və mənimsəyir. Bu prosesdə müxtəlif fermentlərdən istifadə olunur. Göbələklərin qidalanması, inkişafı və yayılmasında onların ifraz etdikləri fermetlərin böyük əhəmiyyəti var. Göbələklərin qida elementləri mənşəyinə görə müxtəlifdir. Qidalanma mənbəyi və mənşəyinə görə başlıca yeri üzvü, qeyri-üzvü və mineral maddələr təşkil edir. Karbohidratlardan şəkər, qlükoza, nişasta və başqaları göbələklərin başlıca qidası hesab olunur. Lakin bu maddələri parçalamaq üçün lazımı fermentlər hər göbələkdə olmur. Bəzi himenomisetlərdə invertaza olmadığından onlar şəkəri, maya göbələyində isə amilaza olmadığından nişastanı parçalaya bilmir. Bununla da qida maddələri ilə zəngin mühitdə belə qidalana bilmirlər.

Göbələk xəstəliklərindən başqa bakterial xəstəliklər də rast gəindi. Bakteriyalar xlorofilsiz birhüceyrəli mikroorqanizmlərdir. Yaşamaq və inkişaf etmək üçün hazır qida maddələri istifadə edirlər. Hər bakteriya ayrıca götürülmüş orqanizmdir və bir hüceyrədən ibarətdir. Bakteriyaların çöpvari, vergülvari (vibronlar), bir quyruqlu, iki və çox quyruqlu formaları olur. Onlar hərəkətli və hərəkətsiz olmaqla formaca 2 başlıca qrupa bölünür. Çoxalma və inkişaf baxımından sadə bölünmə və sporəmələgətirmə (cinsi) yolu ilə çoxalan bakteriya qrupları vardır. Bakteriyalar bitki tərkibinə ağızcıqlar, nektarlıqlar, mexaniki zədələnmiş yerlərdən daxil olur (Həsənova, 2015: 300-304). Bəzi bakteriyalar təbii yollarla bitki orqanlarına daxil ola bilmədiyindən mexaniki zədələrdən, çatlardan, yarıqlardan toxumaya daxil olur. Bitkilər zədələnmiş və ya sınmış hissələrini 72-75 saat ərzində xüsusi ifraz olunan mantar qatı ilə bağladıqları üçün bakteriyalar bu vaxt ərzində daxilə keçə bilir. Pomidorun bakterial xərçəng xəstəliyinin törədicisi *Corynebacterium michiganense* hətta kiçik tükcüklərin zədəli hissəsindən keçərək tez bir zamanda bütün bitkiyə yayılır. Bakteriyaların həşaratlar tərəfindən bitkiyə keçirilməsi halları geniş yayılıb. Gəmirici və deşib sorucu ağız aparatına malik zərərli həşaratların bitkilərlə qidalandığı zaman bakteriyaların bitkiyə keçməsinə daha tez-tez rast gəlinir. Bakteriyalar ətraf mühitin ekoloji faktorlarından çox asılıdır. Optimal temperatur həddi 15-30°C olduğundan, 2°C-dən aşağı və +40°C-dən yuxarı temperaturlarda bakteriyalar öz inkişafını dayandırır.

Nəticə

Bakteriya xəstəliklərinin başlıca infeksiya mənbəyi torpaq, bitki qalıqları, əkin materialları, hava, qrunt suları və aqrotexniki tədbirlər zamanı profilaktiki tədbirlər aparılmayan sahələrdir. Hava, yağış və müxtəlif atmosfer çöküntüləri ilə, həmçinin sirayətlənmiş bitki qalıqları ilə patogen bakteriyalar torpağa düşür. Bu hər zaman infeksiya mənbəyi rolunu oynayır. Meyvə ağaclarının bakterial yanıq xəstəliklərinin törədicisi *Erwinia amylovora* (B.) Winst. küləklə, yağışla və torpaqla əlaqəsi olan həşəratlar vasitəsilə bitkinin çiçək nektarlığına keçir. *Agrobacterium tumefaciens, Pseudomonas Solanacearum* bakteriyaları torpaqdan kök sisteminə keçir. Toxum və əkin materialı vasitəsi ilə bakteriyalar daha sürətlə və geniş ərazilərə yayılır. Toxumların bakteriyalarla çirklənməsinin 2 növü vardır: Üzdən çirklənmə və daxili orqanların sirayətlənməsi. Birinci halda dezinfeksiya və sterilləşdirmə ilə xəstəliyin keçməsinin qarşısı asanlıqla alınır. İkinci halda daxili

infeksiyanın aradan qaldırılması çətinlik yaradır. Bakteriyalar bu halda toxum rüşeyminin sorucu sistemində qidalandığından kontakt təsirli dezinfeksiya vasitələri bunu aradan qaldıra bilmir və xəstəlik yayılır. Belə bakteriyalardan pomidorun xərçəng xəstəliyinin *Clavibacter michiganensis sub sp. Michiganensis* Smith, paxlalı bitkilərin bakteriozunun törədiciləri *Xanthomonas phaseoli, Ps.medicaginis pv.phaseolicola*, pambığın hommoz xəstəliyinin törədicisini *Xanthomonas malvacearum* və s. misal çəkmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov, T., Eyyubov, B., Əhmədov, S. (2008). Azərbaycanın mikobiotası. Bakı: “Təhsil” nəşriyyatı, 352 s.
2. Bunyatova, L. (2015). Müxtəlif biotoplardan ayrılmış makromisetlərin fermentativ aktivliyinə görə ekolo-fizioloji və biotexnoloji aspektdə qiymətləndirilməsi. Bakı. 24 s.
3. Məmmədova, F. (2014). Abşeronda yayılmış bəzi fitopatogen göbələklərin hidrolitik fermentlərinin patogenez prosesində rolu. Bakı. 23 s.
4. Sadıqov, A. (2001). Azərbaycanın aqarikal ksilotrof göbələkləri. AMEA-nın Xəbərləri, biologiya elmləri seriyası.
5. Həsənova, V. (2015). Polisaxaridlərin produsenti kimi Laetiporus Murrill və Trametes Quel. cinslərinə aid növlərdən istifadənin perspektivləri. AMEA-nın Mikrobiologiya İnstitutunun elmi əsərləri. Bakı: “Elm” nəşriyyatı. 13 s. № 1, s.300-304

Göndərildi: 11.02.2023 Qəbul edildi: 29.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/118-121

Xoşqədəm Əliyeva
"Odlar Yurdu" Universiteti
magistrant
eliyeva.x.25@gmail.com

"MİKROBİOLOJİ PREPARATIN HAZIRLANMASI"

Xülasə

Bacillus cinsinin bakteriyaları yüksək biotexnoloji potensiala malikdir. Mikrob bu mikroorqanizmlərə əsaslanan preparatlar müasir kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunur. Bunlar bitki məhsulların mühafizəsi kök çürüməsinə, toxum kifinə, Phytophthora, Alternaria, Rhizoctonia, Oidium və s. qarşı işlədilir. Müəyyən edilmişdir ki, B. pumilus (MSH) ştammı Mucor və Aspergillus kimi fitopatogenlərin böyüməsini maneə törədir. Bununla yanaşı B.amyloliquefaciens, B.badius, B.gibsonii, B.konsorsiumu, B.methyloprophicus, B.pumilus, B.simplex, B.halotolerans ştammları bitki fitopatogenlərinin qarşısını almaqda hər birindən istifadə edilir.

Açar sözlər: *ştam, kriyokonservasiya, liyofilizasiya, bioreaktor, fermentator.*

Khoshgadam Aliyeva
Odlar Yurdu" University
master student
eliyeva.x.25@gmail.com

"Preparation of microbiological preparation"

Abstract

Bacteria of the genus Bacillus have high biotechnological potential. Microbe preparations based on these microorganisms are widely used in modern agriculture. These are the protection of plant products against root rot, seed mold, Phytophthora, Alternaria, Rhizoctonia, Oidium, etc. used against. It was found that B. pumilus (MSH) strain inhibits the growth of phytopathogens such as Mucor and Aspergillus. Besides, B.amyloliquefaciens, B.badius, B.gibsonii, B.consortium, B.methyloprophicus, B.pumilus, B.simplex, B.halotolerans strains are used to prevent plant phytopathogens.

Keywords: *strain, cryopreservation, lyophilization, bioreactor, fermenter.*

Giriş

ABŞ, Çin, Braziliya, Argentina və Rusiya ən çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən ölkələr sırasındadır. Bitkilərin müxtəlif fitopatogenlərdən mühafizəsi hal-hazırda ən vacib məsələlərdən biridir (Azizbekyan, R. R., Zayavleniye, 2019: 55). Milli iqtisadiyyatın bu sektorunun ən mühüm problemidir. Bitki mühafizəsinin istifadəsi kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələr geniş yayılmışdır. Mikrob biopreparatları faydalı olması üçün canlı mikroorqanizmlərin hüceyrələri seçilir. Onların tərkibində metabolitlər də ola bilər. Bioloji bitmiş forma preparat mikroorqanizmlərin maye kulturası ola bilər. Bu olduqda əlavə təmizlik əməliyyatlara ehtiyac olmayacaq. Mikrob məhsulunun hazırlıq forması məcun şəklində, qatılaşmış hüceyrə biokütləsi və ya gel və s. ola bilər. Lazım olan məhsul quru formada istehsal olunarsa, istehsal dövrünə yüksək texnoloji proseslərin tətbiqi zəruri olmalıdır. Kriyokonservasiya və ya liyofilizasiya biopreparatların xüsusiyyətlərini qorumaq və raf ömrünü uzatmaq üçün istifadə olunur (Murodova, S.S., Davranov, 2014: 92).

Qablar, mayalar, aktinomisetlər və digər bakteriyalar biotexnologiyada geniş istifadə olunur. Tərkibində monokultura deyil, bütün konsorsium olan biopreparatlar mikroorqanizmlər son illərdə geniş populyarlıq qazanmışdır. Bunun səbəbi isə mikrobdur. Mikrobun tərkibi müxtəlif ekoloji

faktorlara daha davamlıdır və maddələr mübadiləsi gücləndirmişdir (Nopcharoyenkul, V., Pinfanichakarn, P., Pinyakong, O., Appl, J., 2011: 36).

Bacillus cinsinin bakteriyaları yüksək biotexnoloji potensiala malikdir. Mikrobbu mikroorqanizmlərə əsaslanan preparatlar müasir kənd təsərrüfatında geniş istifadə olunur. "Fitosporin-M", "Alirin-B" və "Baktofit" ən məşhur basil əsaslıdır (Kozhemyakov, Kozhemyakov, Laktionov, Popova, Orlova, Kokorina, Vayshlya, Agafonov, Guyvin, Churakov, Yakovleva,, 2015: 50).

Bunlar bitki məhsulların mühafizəsi kök çürüməsinə, toxum kifinə, Phytophthora, Alternaria, Rhizoctonia, Oidium və s. qarşı işlədilir. Müəyyən edilmişdir ki, B. pumilus (MSH) ştammı Mucor və Aspergillus kimi fitopatogenlərin böyüməsini maneə törədir. Bununla yanaşı B.amyloliquefaciens, B.badius, B.gibsonii, B.konsorsiumu, B.methylophrophicus, B.pumilus, B.simplex, B.halotolerans ştammları bitki fitopatogenlərinin qarşısını almaqda hər birindən istifadə edilir. Buna görə də kənd təsərrüfatı üçün polikomponent preparatların yaradılması basillərə əsaslanaraq perspektivlidir (Birkher, Geyrnart, Khammes, Lakrua, Shvab, 2018: 72).

EC "Prombiotech" mikroorqanizmlər kolleksiyasından üç B. pumilus ştammı istifadə edilmişdir (Salamatova, Minayeva, Akimova, 2010: 20).

Cədvəl 1.
Tədqiqatın obyektləri

Ştammlar	Mənbə	Toplanılan yer
B.pumilus 4	Berteroa incana rhizosphere	İsmayıllı rayonu
B.pumilus 7	Rumex acetosa rhizosphere	İsmayıllı rayonu
B.pumilus 16	Cichorium intybus rhizosphere	Qobustan rayonu

L-qidalı mühit bakteriya kulturasını əldə etmək və sayını hesablamaq üçün istifadə edilmişdir. Bacillus cinsinin növləri termostatda 37°C-də 18-24 saat inkubasiya edilir. B.pumilus ştamları 500 ml kolbalarda çalkalayıcı inkubatorda yetişdirilir. Fermentatorun iş həcmi təqribən 10-12 L-dir. Buna görə də, hər bir gərginliyin başlanğıc mədəniyyəti 1 litr həcmdə hazırlanmışdır (Kupletskaya, Netrusov, 2011: 80).

B. pumilus ştammları üçün hazırlanmış qida mühitinin tərkibinə (%): 2,5 bəkməz, 1,25 qarğıdalı ekstraktı, 0,1 maya ekstraktı, 0,05 pepton, 0,025 $MgSO_4$, 0,003 $MnSO_4$, 0,1 $CoCl_2$. 1 L üçün 10 µl nisbətində salin məhlulu, duz mayesi, 1 q $FeSO_4$, 1 q $CuSO_4$ və 100 ml distillə edilmiş su aiddir (Prikhodko, Avdeyenko, Konferentsiya, 2018: 94).

Bioreaktorlarda ilkin şərtlər: steril havanın verilməsi sürəti – 0,5 L/dəq, pH – 6,8-7,0, təzyiq - 0,2-0,3 atm., qarışdırma sürəti - 250 rpm, temperatur - 37 ° C, yetişdirmə vaxtı isə 18-24 saatdır.

Fermentasiya prosesi başa çatdıqdan sonra bioreaktor maye şəklində alınır və

4100 rpm-də 20 dəqiqə sentrifuqa edilir. Sonra hüceyrə biokütləsi ilə qarışdırılır qoruyucu mühit (2,5% jelatin və 10% saxaroza) və dondurulur. Quru konsentratları istehsal etmək üçün liyofilləşdirilir.

Cədvəldəki (cədvəl 2) nəticələr göstərir ki, bütün tədqiq edilmiş ştamlar öz daxilində yüksək bolluğa çatmışdır. Bütün B. pumilus ştamları üçün OD və pH oxşar və optimal dəyərlər daxilindədir. Mikroskopik tədqiqatlara görə, 18-24 saat becərildikdən sonra mikroskop sahəsində vegetativ hüceyrələr üstünlük təşkil edir. Sporlar aşkar edilməmişdir (Bottone, Med, 2003: 69).

Cədvəl 2.
B. pumilus ştamlarının göstəriciləri

Ştamlar	Say CFU/ml	OD	pH
B.pumilus 4	3.22(±0.28) x 10^9	0.387±0.040	7.09±0.14
B.pumilus 7	1.54(±0.39) x 10^9	0.269±0.067	6.86±0.19
B.pumilus 16	2.02(±0.56) x 10^9	0.366±0.069	6.74±0.29

Cədvəl 3-də 15 litrlik fermentatorda Bacillus kulturalarının OD dinamikası göstərilir. Fermentasiya sonunda B. pumilus 4 orta OD daha sürətli dəyişdi, digər ştamlar isə təxminən eyni ilə qaldı.

Cədvəl 3.
Bioreaktorun becərilməsi saatlarına görə OD dəyişməsi

Ştamlar	OD saatlara görə			
	2	4	6	18-24
B.pumilus 4	0.649±0.174	1.402±0.260	1.819±0.323	2.291±0.366
B.pumilus 7	0.593±0.171	1.173±0.248	1.585±0.353	2.285±0.125
B.pumilus 16	0.574±0.107	1.084±0.075	1.590±0.390	2.383±0.065

Fermentasiya başlayandan 18-24 saat aralığında OD dəyişməyi dayandırır, mikroskopik analiz vegetativ hüceyrələr üzərində sporların üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Fermentasiya Bacillus cinsinin ştammlarının bir qədər fərqləndiyini göstərir, lakin bu becərmə müddətinə ciddi təsir göstərməmişdir (Khan, Martines-Idalgo, Ays, Maymon, Khamm, Nedzhat, Sanders, Kaplan, Khirsh, 2018: 23). Liyofil qurutmadan sonra bütün tədqiq edilmiş ştammların hüceyrələrinin sayı ardıcıl olaraq artmışdır. Ən yüksək hüceyrə sayı qurutma B. pumilus 7 konsentrat xarakterikdir (Mokhamed, Peterson, Tkachenko, 2016: 160).

Cədvəl 4.
İstehsal prosesləri zamanı basillərin sayının dəyişməsi

Ştamlar	Fermentatordakı nömrə, CFU/ml	Liyofilləşdirilmiş konsentratda sayı, CFU/g	bitmiş hazırlıqdakı nömrə, CFU/g
B.pumilus 4	1.62(±0.60) x 10^{10}	2.92(±0.80) x 10^{11}	1.30(±0.31) x 10^{12}
B.pumilus 7	1.37(±0.07) x 10^{10}	5.78(±0.90) x 10^{11}	
B.pumilus 16	3.78(±0.34) x 10^{10}	2.65(±0.34) x 10^{11}	

Bacillus bakteriyasının liyofilləşdirilmiş biokütlə çəkisi hər biri üçün təxminən 70-80 q təşkil edir. Hər üç basil ştammının konsentratları 1:1:1 nisbətində qarışdırılıb hazırlığı tamamlanır. Biopreparatın praktiki olaraq müəyyən edilmiş hüceyrə sayı B. pumilus ştamlarının CFU/g əlavəsinə əsaslanan riyazi hesablamalara uyğundur. Bakteriya hüceyrələrinin çoxluğu bitmiş mikrob preparatını xarakterizə edir. Buna görə də yaxşı bioloji aktivliyə malik olduğu güman edilir (Irkitova, Grebenshchikova, 2018: 45).

Nəticə

1. L-bulyon sınaqdan keçmiş ana ştammlarının becərilməsi üçün əlverişli qida mühitidir.
2. Fermentatorda bəkməz əsaslı mühit B. pumilus 4, B. pumilus 7, B. pumilus 16 - sayını artırır. Bunu qablarda etmək mümkün deyildi.
3. Liyofil qurutma bakteriyaların sayını başqa bir miqyasda 10^{11}-ə qədər artırır.
4. Üç B. pumilus ştammının bərabər nisbətdə qarışdırılması ilə alınan biopreparat konsentratların son hüceyrə sayı 1,30(±0,31) ×10^{12} CFU/g təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Azizbekyan, R. R., Zayavleniye, (2019). Biokhimiya, mikrobiologiya. 55 s.
2. Murodova, S.S., Davranov, K.D. (2014). Biotechnologia Acta. 92 s.
3. Nopcharoyenkul, V., Pinfanichakarn, P., Pinyakong, O., Appl, J. (2011). Mikrobiologiya. 36 s.
4. Kozhemyakov, A.P., Kozhemyakov, YU.V. Laktionov, T.A. Popova, A.G. Orlova, A.L. Kokorina, O.B. Vayshlya, Ye.V. Agafonov, S.A. Guyvin, A.A. Churakov, M.T. Yakovleva, (2015). Selskokhozyaystvennaya biologiya. 50 s.
5. Birkher, L., Geyrnart, A., Khammes, F., Lakrua, K., Shvab, K. (2018). Microb.Biotechnol., 72 s.
6. Salamatova, Dzh.A., Minayeva, O.M., Akimova, Ye.Ye. (2010). Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, Biologiya, 20 s.
7. Kupletskaya, M.B., Netrusov, A.I. (2011). Mikrobiologiya, 80 s.
8. Prikhodko, Ye.M., Avdeyenko, S.S. Konferentsiya, (2018). «Razvitiye nauki, tvorchestva i tvorchestva» innovatsionnaya aktivnost' molodezhi. 94 s.
9. Bottone, E.Dzh., J. of Med. (2003) Mikrobiologiya, 69 s.
10. Khan, N., Martines-Idalgo, P., Ays, T.A., Maymon, M., Khamm, E.A., Nedzhat, N., Sanders, E.R., Kaplan, D., Khirsh, A.M., Front. (2018). Mikrobiologiya., 23 s.
11. Mokhamed, KH., Peterson, A.M., Tkachenko, G.G. (2016). Izvestiya Saratovskogo universiteta, 160 s.
12. Irkitova, A.N., Grebenshchikova, A.V., Ukr. Dzh. (2018). Mikrobiologiya, 45 s.

Göndərildi: 09.03.2023 Qəbul edildi: 15.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/122-125

Diana Ağabəyova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
dianaghabayova@gmail.com

QOBUSTAN-ABŞERON REGİONUNUN HİDROLOJİ ŞƏRAİTİNİN SƏHRALAŞMANIN İNTENSİVLƏŞMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Səhralaşma qlobal miqyaslı bir problemdir. Torpaq və bitki örtüyünün deqradasiyası, məhsuldarlığının kəskin azalması, həyat şəraitinin pisləşməsi kimi mənfi təsirlərlə nəticələnir. Quru iqlim şəraiti (yüksək temperatur və günəş radiasiyası), həmçinin ərazinin hidroloji cəhətdən zəif təmin olunması və buxarlanmanın çox olması, arid iqlim şəraitini formalaşdırır. Arid iqlim şəraitində səhralaşma prosesinin öyrənilməsi və buna qarşı mübarizə tədbirlərinin işlənib hazırlanması böyük əhəmiyyətə malikdir. Qobustan-Abşeron regionu Azərbaycanın şərqində yerləşməklə, Böyük Qafqazın cənub şərq qurtaracağını təşkil edir. Respublikanın ən quraq ərazilərindən olub, əsasən yarımsəhra və quru-çöl landşaftları üstünlük təşkil edir. Ərazidə səhralaşma prosesinin intensivləşməsinə həm təbii, əsasən isə antropogen amillər təsir göstərir. Regionun hidroloji rejiminin təhlil edilməsi və buna qarşı görüləcək mübarizə tədbirlərinin işlənməsi səhralaşma prosesinin intensivləşməsinin qarşısını almaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: *səhralaşma, hidroqrafiya, Qobustan, Abşeron, yeraltı sular*

Diana Aghabeyova
Baku State University
master student
dianaghabayova@gmail.com

The influence of hydrological conditions of the Gobustan-Absheron region on the intensification of desertification

Abstract

Desertification is a global problem that leads to negative consequences such as soil and vegetation degradation, significant reduction in productivity, and deterioration of living conditions. Dry climate conditions (high temperature and solar radiation), as well as weak hydrology and high levels of soil erosion, create arid climate conditions. Studying the process of desertification in arid climates and developing measures to combat it are of great importance. Located in the eastern part of Azerbaijan, the Qobustan-Absheron region forms the southeast border of the Greater Caucasus. It is one of the driest areas of the country and is dominated by semi-desert and arid landscapes. Both natural and anthropogenic factors contribute to the intensification of desertification processes in the region. Analyzing the region's hydrological regime and implementing measures to combat desertification are crucial to prevent further intensification. The study of groundwater is one of the key aspects in combating desertification in the Qobustan-Absheron region.

Keywords: *desertification, hydrology, Qobustan, Absheron, groundwater*

Giriş

Qobustan-Abşeron regionu yerüstü sularına görə respublikanın defisit rayonları sırasına daxildir. Burada yağıntıların azlığı, relyef şəraiti, bitki örtüyünün zəif olması və digər amillər səth sularının kasadlığına şərait yaratmışdır. Regionda yerüstü sular-hidroqrafik şəbəkə bir neçə kiçik çay və müxtəlif ölçülü və həcmli onlarla göllərdən ibarətdir. Çay şəbəkəsinin sıxlığı 0,18-0,47 km^2 arasında dəyişir. Regionun əsas çaylarının xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdaki cədvəldə verilmişdir (Məmmədov, 2002: 266).

Cədvəl 1.
Çayların morfometrik göstəriciləri

Çaylar	Uzunluq (km)	Su hövzəsinin sahəsi (km^2)	Mənbə (m)	Mənsəb (m)	Orta illik su sərfi (m^3/san)
Sumqayıtçay	155	1751	2000	-28	1,69
Ceyrankeçməz	100	898	800	-28	0,27
Pirsaatçay	200	2271	2400	-11	1,29

Regionda çaylar quruyan və müvəqqəti olaraq iki qrupa ayrılır. Leysan yağışları zamanı formalaşan çaylar müvəqqəti, güclü yağış, qar suları və yeraltı sular hesabına əmələ gələn çaylara quruyan çaylar aiddir. Yağışsız dövrlərdə çayların əksəriyyəti quruyur. Su sərfi payız-yaz aylarında yüksək, yay aylarında aşağı olur (Şirinov, 1979: 180). Qobustan-Abşeron regionunda əksəriyyəti yayda quruyan 150-dən çox göl var. Bir qismi də iqlimin aridliyi ilə əlaqədar intensiv buxarlanmaya məruz qalır. Göllərin böyük qismi Abşeron yarımadasının payına düşür. Burada 70-ə qədər iri, sahəsi 12 km^2 olan göl vardır. Abşeron yarımadasının böyük göllərinin morfometrik xüsusiyyətləri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir(N.Ş.Şirinova görə) (Səmədov, 2000: 136).

Cədvəl 2.
Abşeron yarımadasının böyük göllərinin morfometrik xüsusiyyətləri

Göllər	Güzgü sahəsi (km^2)	Maksimal dərinliyi (m)	Orta dərinliyi (m)	Sahil xəttinin uzunluğu (km)	Həcm (mln. m^3)
Böyükşor	9,69	2,0	1,3	12,00	12
Masazır	11,3	1,7	0,6	14,00	7
Mirzaladı	4,00	1,7	0,9	24,00	3
Xoca-Həsən	1,56	3,2	2,0	7,88	2
Qanlıgöl	0,54	7,2	4,0	3,65	2
Bülbülə	0,70	1,5	1,1	6,00	-

Ərazidə göllərin su balansına atmosfer çöküntülərinin və təsərrüfat fəaliyyətinin təsiri böyükdür. Göllərin qidalanma mənbəyi əsasən atmosfer çöküntüləri, mədən, kommunal-məişət sularıdır. Sularının səviyyəsi iqlim şəraitindən asılı olaraq 40-80 sm arasında dəyişilir. Qeyd etməliyik ki, göllərin səviyyəsinə son illərdə Xəzərin qalxması da təsir etmişdir. Ən yüksək səviyyə yaz və payızda-rütubətli dövrdə müşahidə olunur. Göllərin suyunun həcmi il ərzində sabit olmur və göllərin ümumi həcmi 50 mln m^3-ə bərabərdir. Masazır və Böyükşor göllərindən xörək duzu əldə olunur. Bu göllər mədən suları və məişət tullantıları ilə çirkləndirilməsi göllərin sularında zərərli dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Qobustan ərazisində palçıq vulkanları fəaliyyət göstərən sahələrdə isə şor göllər yaranmışdır.

Qobustan-Abşeron regionu hidrogeoloji şəraiti iqlimin quraq olması istər səth, istərsə də yeraltı sulara da öz təsirini göstərmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, formalaşması və rejiminə görə yeraltı sular bir sıra amillərdən asılıdır.

Qobustan-Abşeron regionunda yeraltı suların əmələ gəlməsi prosesinin kəmiyyət və keyfiyyət xarakterini əsasən iqlim amilləri müəyyən edir.

Regionda hidroloji amillər yeraltı suların hərəkət şəraitini müəyyənləşdirir. Buna Xəzərin səviyyə tərəddüdü təsir göstərir. Dənizin səviyyəsinin 1929-cu ildən 1956-cı ilədək düşməsi, qrunt sularının da kəskin düşməsinə, son illərdəki qalxması isə səviyyənin yenidən qalxmasına səbəb olmuşdur.

Biogen amillərin təsiri ərazidə bitki örtüyü zəif inkişaf etdiyindən azdır, çünki bitkilər qrunta daha çox su hopdurma qabiliyyətinə malikdir.

Antropogen amillərin təsiri insanların təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu şirin sularla torpaqların suvarılması, neft-qaz hasilatı, tullantı suları ilə bağlıdır.

Abşeron yarımadasında yeraltı sular süxur tipləri ilə sıx əlaqədardır. Yarımadada eol çöküntülərində qrunt suları əsasən şimal sahilboyunda və rayonlar daxilində kiçik sahələrdə yayılmışdır. Regionun sukeçirən süxurlara malik hissələrində qrunt suları toplana bilir. Kimyəvi tərkibinə görə əsasən xloridli, sulfatlı və natriumludur. Yarımadanın Xəzər sahili çöküntülərində qrunt suları az yayılıb (4).

Orta Abşeron yarımadasının çöküntülərində qrunt suları əsasən şirin və azduzlu sulardır.

Abşeron yarımadasında təzyiqli sularından təsərrüfatda istifadə edilir. Burada 20 minə qədər artezian və buruq quyusu vardır. İl ərzində ərazidə 8 mln m^3-ə yaxın su çıxarılır.

Ərazidə şimal-qərb və qərb hissədə yağıntıların çoxluğu burada bulaqların da əmələ gəlməsinə imkan yaratmışdır. Qobustan ərazisində süxurlar əsasən karbonatlı, duzlu və gipslidir, hansı ki bunlar yeraltı suların minerallaşmasında mühüm rola malikdir (ən çox şimal-şərqdə) (Zeynalov, 1968: 49).

Qobustan-Abşeron rayonunun su çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün burada 1955-ci ildə Ceyranbatan su anbarı yaradılmış və buraya müxtəlif kanal və kəmərlər çəkilmişdir (Samur-Abşeron, Oğuz-Qəbələ-Bakı). Su anbarının sahəsi 13,8 km^2, uzunluğu 8,7 km, maksimal eni 2,15 km, maksimal dərinliyi 28,5 m-dir.

Göldə suyun həcmi 186 mln m^3 olmaqla, bunun 150 mln m^3-i istifadə olunur (Yeni Azərbaycan Qəzeti, 2006). Regionda təsərrüfat və suvarmada istifadə olunan suların itkilərə məruz qalması, eləcə də məişət tullantı sularını daşıyan kəmərlərin sıradan çıxması, mədən suları, ərazidə bataqlaşmaların yaranması və torpaq-bitki örtüyünün mənfi təsirlərə məruz qalması ilə nəticələnir.

Səhralaşma prosesinin inkişafına sel hadisələri də çox böyük zəmin yaradır. Palçıqlı sellər bioloji məhsuldarlığı zəif olan əraziləri səhralaşma ocaqlarına çevrilməsinə səbəb olurlar. Burada sellərin inkişafına təbii amillərlə yanaşı antropogen amillər: otarmalar, kol və bitkilərin məhvi də səbəb olur.

Qobustan-Abşeron regionunun hidroloji rejiminə Xəzər dənizinin səviyyə tərəddüdü də təsir göstərir ki, bu əsasən qrunt sularının səviyyəsinə təsir edərək səthdə olan göllərin sahəsinin artmasına səbəb olur.

Nəticə

Region ərazisinin iqlimi arid xüsusiyyətlərə malik olduğundan yağıntıların azlığı səth axımının da az olmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə torpaqların quraqlaşması, bitki örtüyünün zəif inkişafı və məhsuldarlığı az olan yarımsəhra formasiyalarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də ərazidə su çatışmazlığının aradan qaldırılması səhralaşmaya qarşı görüləcək ilkin tədbirlərdən olmalıdır.

Regionun su ilə təminatının artırılması üçün suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, böyük su tutarların yaradılması və buraya ətraf ərazilərdən böyük ölçülü boru kəmərlərinin çəkilməsi faydalı olardı. Həmçinin ərazidə kollektor-drenaj sistemləri yaradılmaqla çirklənmiş torpaqların yuyulmasını təmin etməklə bərpa etmək mümkün olar. Sadalanan üsullar, həmçinin suvarma meliorasiya ilə səhralaşmaya qarşı mübarizə aparmaq yüksək vəsait, əmək və su resursu tələb etdiyi üçün kompleks işlər görülməsini böyük ölçüdə çətinləşdirir. Lakin, səhralaşmanın intensivləşməsinin yarada biləcəyi fəsadlar nəzərə alındıqda bu üsulların tətbiqi problemin həllində əsaslı şəkildə rol oynaya bilər. Azərbaycan Meliorasiya və Su təsərrüfatı ASC tərəfindən verilən məlumatlara görə hazırda Şamaxı və Qobustan ərazisində 8500 hektar əkin sahələri suvarılmaqdadır. Ərazinin su təminatının yaxşılaşdırılması üçün Abşeron magistral kanalında təmizləmə işləri aparılmış, Vəlvələçay hidroqovşağı vasitəsilə Bakı və Abşeron yarımadası ərazisinin içməli su ilə təminatı genişləndirilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov, M., İmanov, F. (2002). Azərbaycanın hidroqrafiyası. Bakı. 266 s.
2. Şirinov, N. (1979). Prirodnıye uslovia i resursı Abşeronskovo poluostrova. Bakı. 180 s.
3. Səmədov, S., Əhmədova, X. (2000). Abşeron yarımadasının hidrogeoekoloji şəraitinə dair. Bakı Universitetinin xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası №4. s.136-142.
4. www.eco.gov.az
5. Zeynalov, Ə. (1968). Qobustan torpaqları. Bakı. 49 s.
6. Yeni Azərbaycan Qəzeti. (2006). Bakı. 29 aprel.

Göndərildi: 19.02.2023 Qəbul edildi: 24.04.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/126-129

Xoşqədəm Əliyeva
"Odlar Yurdu" Universiteti
magistrant
eliyeva.x.25@gmail.com

"BİOLOJİ MƏHSULUN DONDURULARAQ QURUDULMASI"

Xülasə

Metod, qurutmadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna qoruyucu bir mühitin daxil edilməsini, sonra yaranan qarışığın dondurulmasını və vakuumla qurudulmasını əhatə edir. Liyofilizasiyadan əvvəl biopreparat məhlulu əlavə stabilləşdirici komponentlər daxil edilmədən təmizlənir və konsentrasiya edilir. Liyofilizasiyadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna stabilizatorların, qlisin və mannitol qarışığının əlavə edilir. Bu, liofilizasiya mərhələsində bioloji aktivliyin azalmasına və həcmli tablet əmələ gəlməsinə imkan verir. Qurutmadan əvvəl bioloji məhsulun (protein və ya virus) sınaq nümunələri qoruyucu mühit və ya doldurucu maddənin fərqli konsentrasiyası olan bir qoruyucu mühitlə hazırlanır, ardınca termal və ya rentgen faza analizi və ya sınaq liyofilizasiyası aparılır. Doldurucu maddə olaraq, natrium xlorid və ya kalium xlorid və ya glisin istifadə olunur.

Açar sözlər: *liyofilizasiya, doldurucu maddə, qlisin, mannitol qarışığı, dehidrasiya*

Khoshgadam Aliyeva
Odlar Yurdu" University
master student
eliyeva.x.25@gmail.com

"Freeze drying of biological product"

Abstract

The method involves adding a protective medium to a solution of the biological product before drying, then freezing and vacuum drying the resulting mixture. Before lyophilization, the biopreparation solution is purified and concentrated without adding additional stabilizing components. Before lyophilization, a mixture of stabilizers, glycine and mannitol is added to the solution of the biological product. This allows the reduction of biological activity during the lyophilization stage and the formation of bulky tablets. before drying, test samples of a biological product (protein or virus) are prepared with a protective medium or a protective medium with a different concentration of filler, followed by thermal or X-ray phase analysis or test lyophilization. As a filler, sodium chloride or potassium chloride or glycine is used.

Key words: *lyophilization, filler, glycine, mannitol mixture, dehydration.*

Giriş

Metod bioloji məhsulların dondurularaq qurudulması üçün biotexnologiya sahəsində istifadə olunur. Metod daha yüksək temperaturda aşağı çökmə temperaturu (-30°C və aşağı) olan materialların liofilizasiyasına imkan verir. Metod, qurutmadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna qoruyucu bir mühitin daxil edilməsini, sonra yaranan qarışığın dondurulmasını və vakuumla qurudulmasını əhatə edir (Henderson, Hazlehurst, Taylor, Hannon, 1988: 219).

Qurutmadan əvvəl bioloji məhsulun qoruyucu mühiti və ya müxtəlif konsentrasiyası olan bir qoruyucu mühiti olan bioloji məhsulun sınaq nümunələri hazırlanır, ardınca termal və ya rentgen faza analizi aparılır və ya qurutma temperaturunda liyofilizasiyanın sınaqdan keçirilməsi tələb olunur.

Liyofilizasiyadan əvvəl biopreparat məhlulu əlavə stabilləşdirici komponentlər daxil edilmədən təmizlənir və konsentrasiya edilir. Bununla yanaşı, liyofilizasiya prosesi tez-tez dərmanın spesifik

fəaliyyətinin əhəmiyyətli (bəzən tam) itkisinə səbəb olur və liyofilləşdirilmiş material aşağı məzmuna görə tez-tez flakonun dibi boyunca "yaxılır".

Liyofilizasiyadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna stabilizatorların, qlisin və mannitol qarışığının əlavə edilir. Bu, liofilizasiya mərhələsində bioloji aktivliyin azalmasına və həcmli tablet əmələ gəlməsinə imkan verir. Bununla yanaşı, qlisin və mannitol asanlıqla kristallaşan komponentlərdir. Onların sulu məhlulları dondurulduqda və ya liyofilləşdirilmiş preparat saxlandıqda kristallaşmağa meyllidirlər. Məlumdur ki, belə hallarda kristallaşma prosesləri dərmanın demək olar ki, tam inaktivasiyasına gətirib çıxarır (Matsuda, 1985: 103).

Bununla yanaşı, qurutmadan əvvəl bioloji məhsulun (protein və ya virus) sınaq nümunələri qoruyucu mühit və ya doldurucu maddənin fərqli konsentrasiyası olan bir qoruyucu mühitlə hazırlanır, ardınca termal və ya rentgen faza analizi və ya sınaq liyofilizasiyası aparılır. Doldurucu maddə olaraq, natrium xlorid və ya kalium xlorid və ya glisin istifadə olunur.

Stabilizatorların, məsələn, qlisin və mannitol qarışığının liofilizasiyadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna daxil edilməsinin liofilizasiya mərhələsində bioloji aktivliyin azalmasına səbəb olur. Bununla belə, qlisin və mannitol asanlıqla kristallaşan komponentlərdir və onların sulu məhlulları dondurulduqda və ya liyofilləşdirilmiş preparat saxlandıqda kristallaşmağa meyllidirlər. Məlumdur ki, belə hallarda kristallaşma prosesləri dərmanın demək olar ki, tam təsirsizləşməsinə gətirib çıxarır (Antipov, 2003: 16).

Təcrübə 1. NaCl və saxaroza tərkibli mühitdə qurudulma.

Tərkibində 0,9% NaCl və 5% saxaroza olan 0,02 M fosfat tamponlu şoran məhlulu (PBS) olan qoruyucu mühitin nümunəsində əlavə edilmiş doldurucu maddənin tələb olunan miqdarının seçimi götürülür. Bu qoruyucu mühit bir çox bioloji məhsulların hazırlanması üçün istifadə olunur. Doldurucu kimi natrium xlorid istifadə olunur. Əlavə edilmiş doldurucu maddənin tələb olunan miqdarını seçmək üçün tərkibində 1%, 2%, 3%, 4% və 5% natrium xlorid olan preparatdan 5 nümunə hazırlanır və bu nümunələrin diferensial termik analizi aparılır. Bununla yanaşı onlar dondurularaq qurudulur. Dondurulmuş nümunələrin soyudulması və sonradan qızdırılması zamanı DTA əyriləri götürülür. Nəticələr cədvəl 1-də göstərilir. Cədvələ uyğun olaraq qurudulacaq məhlulda NaCl/saxaroza nisbətinin 0,6-dan çox olması lazım olduğunu müəyyən edilir.

Materialın sınaq dondurularaq qurudulması TG-50 qurğusunda aparılır. Hazırlanmış material 0,5 ml şüşələrə tökülür. Dondurma -60°C-də 18 saat ərzində aparılır. Daha sonra vakuumlu susuzlaşdırma rəf temperaturu -40°C-də aparılır. Qurutmadan sonrakı mərhələdə istilik dərəcəsi 4 - 6°C/saat təşkil edir. Materialın son temperaturu 25°C olur. Ümumi vakuum dehidrasiya müddəti 20 saatdır. Liyofilizasiyadan sonra məhsulun keyfiyyəti görünüşü (tabletin olması və ya olmaması) ilə qiymətləndirilir.

Cədvəl 1.
NaCl/saxaroza nisbəti

Tərkibi			Soyutma üzrə eksopların sayı	Qızdırıldıqda endo piklərin sayı	Tabletin olması
Saxaraoza	NaCl				
5	1	0,2	1	1	-
5	2	0,4	1	1	-
5	3	0,6	2	2	+
5	4	0,8	2	2	+
5	5	1,0	2	2	+

Təcrübə 2. Qlisin və saxaroza tərkibli mühitdə qurudulma.

Preparatların dondurularaq qurudulması üçün doldurucu qlisindən istifadə edilir. Tərkibində 0,02 M FB + 5% saxaroza olan qoruyucu mühit nümunəsindən istifadə edərək əlavə edilmiş doldurucu maddənin tələb olunan miqdarı seçilir. Əlavə edilmiş doldurucu maddənin lazımi miqdarını seçmək üçün tərkibində doldurucu maddənin , yəni qlisinin 2%, 3%, 4%, 5% və 6%

olması ilə 5 dərman nümunəsi hazırlanır və onların diferensial termiki analizi və sınaqdan keçirilir. Preparat nümunələrinin dondurularaq qurudulması həyata keçirilir.

Dondurulmuş nümunələrin soyudulması və sonradan qızdırılması zamanı DTA əyriləri götürülür. Nəticələr cədvəl 2-də göstərilir (Selezneva, A.YU., Nikolayeva, O.V., Fadeyeva, L.L., Khaletskaya, E.V., Roldugina, 1982: 47). Cədvələ uyğun olaraq qurudulacaq məhlulda qlisin/saxaroza nisbətinin 1-dən çox olması lazım olduğunu müəyyən edilir. Materialın sınaq dondurularaq qurudulması TG-50 qurğusunda aparılır. Hazırlanan material 0,5 ml şüşələrə tökülür. Dondurma -60 ° C-də 18 saat ərzində aparılır, sonra -40 ° C-lik bir rəf temperaturunda vakuum susuzlaşdırma aparılır.

Qurutmadan sonrakı mərhələdə istilik dərəcəsi 4-6°C/saat təşkil edir. Materialın son temperaturu 25°C. Ümumi vakuum susuzlaşdırma müddəti 20 saatdır. Liyofilizasiyadan sonra məhsulun keyfiyyəti tabletin görünüşü/varlığı və ya olmaması ilə qiymətləndirilir (Franks, Taylor, 1992: 29).

Cədvəl 2.
Qlisin/saxaroza nisbəti

Tərkibi(%)			Soyutma üzrə eksopların sayı	Qızdırıldıqda endo piklərin sayı	Tabletin olması
Saxaraoza	Qlisin				
5	2	0,4	1	1	-
5	3	0,6	1	1	-
5	4	0,8	1	1	-
5	5	1,0	2	2	+
5	6	1,2	2	2	+

Təcrübə 3. Qarışıq tərkibli mühitdə qurudulma.

Bu qurutma üsulu bioloji məhsulun, yəni konjugat məhlulun (0,02 M fosfat tamponunda (FB) horseradish peroksidaza ilə kq immunoqlobulin G) olması ilə həyata keçirilir. Bu metodu prototiplə müqayisə etmək üçün stabilizator qurutmadan əvvəl məhlula 4 % saxaroza əlavə edilir (seçim 1 - prototip). Bu məhlula uyğun olaraq NaCL ilə 2 məhlul (nisbət NaCl/saxaroza R-1) və 1 məhlul qlisinlə (nisbət glisin/saxaroza R-1,5) hazırlanır. Bunun üçün 4%-li saxaroza ilə Kr məhlulunun seçilmiş alikotlarına R-1 ilə məhlul əldə etmək üçün əlavə olaraq hesablanmış kristal NaCl (seçim 2), PBS-də 4%-li NaCl məhlulu (seçim 3) və kristal qlisinin hesablanmış miqdarı əlavə edilir. (seçim 4).

Bu məhlullar 1-ci variantdan fərqli olaraq DTA soyutma əyrisində iki ekzotermik pik və qızdırmada iki endotermik pik göstərir. Dondurma qurutma -40°C-lik buz sublimasiya mərhələsində material temperaturunda, 1-ci variantın çökmə temperaturundan yuxarıda aparılır. (çökmə temperaturu -45°C) Liyofilizasiyadan sonra məhsulun keyfiyyəti saxlama zamanı (+45°C, 2 həftə) ELISA testində xarici görünüş və spesifik aktivliyə görə qiymətləndirilir. Doldurucu maddənin fərqli tərkibinə malik olan horseradish peroksidaza ilə konyuqat G qurutma keyfiyyətinə dair məlumatlar cədvəl 3-də verilmişdir (Selezneva, A.YU., Nikolayeva, O.V., Fadeyeva, L.L., Khaletskaya, E.V., Roldugina, 1982: 47). Nəticələrin müqayisəli təhlili ilə bioloji məhsulun keyfiyyətinin çökmə temperaturundan yuxarı bir temperaturda aparıldığı materialın qurudulmasının iddia edilən üsuluna uyğun olaraq hazırlandığını göstərir (Maltri, Petre, Shnayder, 1979: 54).

Cədvəl 3.
Qurutma keyfiyyətinə dair məlumatlar

Kompozisiya seçimi	Liyofilizasiyadan sonra görünüş	Saxlama fəaliyyəti (%)
Variant 1 (prototip)-4% Saxaroza	çökmək	20
Variant 2 (təklif)-4% Saxaroza+ 4% NaCl	tablet	80
Variant 3 (təklif)-2% Saxaroza+ 2% NaCl	tablet	60
Variant 4 (təklif)-4% Saxaroza+ 6% Qlisin	tablet	50
Variant 5 (analoq)-əlavələr olmadan	fərdi material taxılları	0

Nəticə

1. Liyofilizasiya metodu bioloji məhsulların dondurularaq qurudulması üçün istifadə olunur.
2. Liyofilizasiyadan əvvəl bioloji məhsulun məhluluna stabilizatorların, qlisin və mannitol qarışığının əlavə edilir. Bu, liofilizasiya mərhələsində bioloji aktivliyin azalmasına və həcmli tablet əmələ gəlməsinə imkan yaradır.
3. Preparatların dondurularaq qurudulması üçün doldurucu qlisindən, NaCl və saxarozadan istifadə edilir.
4. Materialın sınaq dondurularaq qurudulması TG-50 qurğusunda aparılır.

Ədəbiyyat

1. Henderson, L.O., Hazlehurst, J.S., Taylor, L., and Hannon, W.H. (1988). Preparation of lyophillzed human serum based reference materials with graded levels of apolipoproteins A-I and B. - Clin.Biochem. 219 s.
2. Matsuda, Y. (1985). Fundamantals and applications of freeze-drying to biological materials, drugs and foodstuffs, 103 s.
3. Antipov, S.T. (2003) Modernizatsiya sushchestvuyushchego i razrabotkanovykh vidov oborudovaniya dlya pishchevoy promyshlennosti. 16 s.
4. Selezneva, A.YU., Nikolayeva, O.V., Fadeyeva, L.L., Khaletskaya, E.V., Roldugina, V.V. (1982). Metodicheskiye rekomendatsii po liofilizatsii razlichnykh grupp virusov dlya tseley dlitel'nogo khraneniya., 47 s.
5. Franks, F., Jap, J., Taylor, L. (1992). Microbiology, 29 s.
6. Maltri V., Petre, E., Shnayder, B. (1979). Mikrobiologya. 54 s.

Göndərildi: 18.03.2023 Qəbul edildi: 11.05.2023

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/130-133

Rasimə Hüseynli
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
rasimahuseynli@gmail.com

ERP SİSTEMİNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ ÇATIŞMAZLIQLARI. ERP SİSTEMLƏRİNİN TƏTBİQİ

Xülasə

Bu məqalə ERP (Enterprise Resource Planning) adı altında Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan sistem haqqında məlumatları özündə əks etdirir. Bununla yanaşı burada sözügedən idarəetmə sisteminin üstünllükləri və çatışmazlıqları sadalanmışdır.

Müasir dövrümüzə əsasən günü gündən Erp sistemləri istifadə edən müəssisə sayı çoxalır. Bu sistem hesabatlar, satınalmalar, layihə idarəsi, risk idarəsi, istehsalat fəaliyyətlərinin nəzarətini təmin edir. Sözügedən sistem müəssisə daxilində effektivliyi artırır, xərclərə qənaət etməyə gətirib çıxarır, təhlüksizliyi və maliyyə axınını artırır. Bunlardan əlavə olaraq, Erp sistemin tətbiqində bir qədər vacib nüanslar var ki. Bu nüanslar icraya hazırlıq, biznesin təhlili, təchizat seçimi, layihənin idarə edilməsi, sınaq, təlim və təhsil prosesidir. Erp sisteminin tətbiqində yaxşı planlaşdırılmalı, ehtiyaclar tam dərk edilməli, vaxt və resurs xərcləri kifayət qədər anlaşılmalı, prioritetlər yaradılmalı, təlim verilməli, məlumatlar düzgün qiymətləndirilməlidir.

Açar sözlər: *erp, müəssisə resurslarının planlaşdırılması, idarəetmə sistemi, layihənin idarə edilməsi, məlumatların təkrarlanmaması*

Rasima Huseynli
Azerbaijan state oil and Industry University
master student
rasimahuseynli@gmail.com

ADVANTAGES AND DISADVANTAGES OF THE ERP SYSTEM. IMPLEMENTATION OF ERP SYSTEMS

Abstract

This article contains information about the system intended for Enterprise Resource Planning under the name ERP (Enterprise Resource Planning). At the same time, the advantages and disadvantages of the mentioned management system are listed here.

According to modern times, the number of enterprises using Erp systems is increasing day by day. This system provides reports, procurement, project management, risk management, production activities control. The system in question increases efficiency within the enterprise, leads to cost savings, increases safety and financial flow. In addition to these, there are some important nuances in the implementation of the Erp system that. These nuances are preparation for execution, business analysis, selection of supplies, project management, testing, training and educational process. In the implementation of the Erp system, it should be well planned, needs should be fully understood, time and resource costs should be sufficiently understood, priorities should be created, training should be provided, information should be correctly evaluated.

Keywords: *erp, enterprise resource planning, management system, project management, non-duplication of data*

Giriş

Son vaxtlar iş dünyasında sıx-sıx eşitdiyimiz bir termin olan ERP, Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan bir sistemdir. Bu sistem və proqram təminatı paketi, hesabatlar, satınalmalar, layihə idarəsi, risk idarəsi, istehsalat kimi günlük fəaliyyətlərin nəzarətini təmin etmək üçün istifadə olunur. Bu növ proqram təminatı, şirkətin bütün bölmələrini və iş proseslərini bir bazaya birləşdirərək vahid bir sistem vasitəsilə idarə olunmasını möhkəmləndirir. ERP sistemləri bir-birinə oxşar və bir çox iş proseslərini müəyyən edir və onlar arasında məlumatların axınını təmin edir. ERP sistemləri, bir təşkilatın müxtəlif mənbələrdən paylaşılan əməliyyat məlumatlarını bir araya toplayaraq, məlumatların təkrarlanmasını aradan qaldırır və məlumatların bütövlüyünü təmin edir (1).

ERP sisteminin reallaşması və ya təkmilləşməsi vaxtının gəldiyini göstərən bəzi tendensiyalar var. Təşkilatın böyüməsi və ya böyüməsinin planlaşdırılması, daha yaxşı idarəedilməsi üçün ehtiyac duyulan müəssisə proqram təminatı, birləşmiş və ya satın alınmış şirkətlər arasında sistemlərin sadələşdirilməsi, cari sistemin köhnəlməsi və ya lazımi səviyyədə xidmət göstərə bilməməsi, gələcək yönlü rəhbərlər tərəfindən biznes texnologiyası yol xəritəsinin tərtib edilməsi bu tendensiyalardan bir neçəsidir (2).

ERP idarəetmə sisteminin müxtəlif əsas biznes faydaları mövcuddur.

1. Təkmilləşdirilmiş biznes hesabatı: Real vaxt məlumatı ilə daha yaxşı hesabat alətləri təmin edilir. Bütün biznes prosesləri üçün vahid verilənlər bazası olaraq vahid həqiqət mənbəyi istifadə edilir.

2. Təkmilləşdirilmiş inventar xərcləri: İhtiyacları əsasında yalnız lazım olan inventarın aparılması ilə inventar xərcləri azaldılır. Həddindən artıq inventar saxlanılmaması və daha yüksək məsrəflərin qarşısının alınması hədəflənir. Müştərilərə daha az inventarla daha uzun müddətdə mal təchizatı edilməsi mümkün olur.

3. Artan pul axını: Daha yaxşı hesab-faktura və kolleksiya alətləri vasitəsilə nağd pulun daha sürətli daxil edilməsi mümkün olur. Bu da biznes üçün daha çox nağd pulun cəlb edilməsi deməkdir.

4. Xərclərə qənaət: İnventar planlaşdırmasının təkmilləşdirilməsi, satınalmanın daha effektiv şəkildə idarə edilməsi, müştəri xidmətinin təkmilləşdirilməsi və satıcı əlaqələrinin idarə edilməsi sayəsində xərclərə qənaət edilir.

5. Daha yaxşı məlumat və bulud təhlükəsizliyi: ERP proqramları, xüsusi təhlükəsizlik resursları ilə birlikdə zərərli proqramların quraşdırılmasını aradan qaldırır və birdən çox server arasında paylaşılan məlumatların təhlükəsizliyini təmin edir.

6. Biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi: Əl və gündəlik tapşırıqların avtomatlaşdırılması sayəsində iş prosesləri daha səmərəli keçirilir. Daha ağıllı iş axınları ilə işlərin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsi və səmərəlilikdə artım əldə edilməsi mümkün olur.

7. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi: ERP proqramı vasitəsilə effektiv tələb proqnozlaşdırılması və artıq inventar təyin edilməsi ilə təchizat zənciri idarə edilməsidə təkmilləşmə sağlanır. İstehsal darboğazlarının azaldılması və biznesdə şəffaflığın artırılması da bu üstünlüklər arasındadır (2).

ERP sistemlərinin tətbiqində əldə edə biləcəyimiz üstünlüklərə nəzər salaq:

Artırılmış effektivlik: Mühasibat, satış, marketinq, istehsal və inventar kimi biznes prosesləri bir ERP proqram təminatında inteqrasiya olunur. Bu, sistem daxilində verilənləri tez bir zamanda toplamaq və əlaqələndirməyə imkan verir. Təkrarlanan proseslər ERP sistemləri vasitəsilə aradan qaldırılır.

İnkişaf olunmuş əməkdaşlıq: ERP sistem şöbələr arasında divarları qırır. Datalar inteqrasiya olunur və proses iş stansiyalarını birləşdirir. Bu, quraşdırma ERP sisteminin içərisində digər şöbələrlə asanlıqla əməkdaşlıq etməyə şərait yaradır.

Artırılmış data təhlükəsizliyi: ERP həlləri, məlumatların çatışmazlıqlarından qorunmaq üçün təhlükəsizlik düymələri və məhdudlaşdırma nəzarəti ilə təmin edilir. Tək məlumat anbarına (data

warehouse) malik olmaq, ERP sistemləri istifadəçi fəaliyyətini izləyir və sistemdə icazəsiz hərəkətləri və ya şübhəli fəaliyyət nümunələrini aşkar etmək asanlaşdırır.

Dəqiq proqnozlar verməyə imkan verir: İnkişaf etmiş ERP həlləri, business intelligence (biznes zəkası) alətlərinə malik olaraq maşın öyrənmə (machine learning) və proqnozlaşdırma alqoritmlərindən istifadə edir. Bu, istifadəçilərə böyük məlumatları əldə etmə imkanı verir. Şirkətlər, tək məlumat mənbələrindən istifadə edərək gizli məlumatları təhlil edə bilər və bu sayədə rəqabət üstünlüyü əldə edə bilərlər (3).

ERP sistemləri bir neçə çatışmazlıq və dezavantaja sahibdir. Aşağıda bu çatışmazlıqlar haqqında daha ətraflı məlumat verilmişdir:

1. ERP proqram təminatının xərcləri: ERP sistemləri tətbiq edildikdə, bir sıra xərclər ortaya çıxır. Bunlar arasında üçüncü tərəf proqram əlavələri, icra xərcləri, baxım və təmir işləri, ilkin və davamlı təlimlər sayılabilir. Bu xərclər, sistemin quraşdırılması, təkmilləşdirilməsi və işlədilməsi üçün lazım olan maliyyəvi sərfəliyyətlərlə bağlıdır.

2. Kompleks Məlumat Konvertasiyası: Bir şirkətin əvvəlki məlumat sistemindən ERP sistemə məlumatların köçürülməsi məsələsi çətinliklər yarada bilər. Strategiya təyin edilməsi, məlumat mənbələrinin müəyyən edilməsi, araşdırılması və təhlil edilməsi tələb olunur. Yanlış məlumatların konvertasiyası gecikmələrə və artan xərclərə səbəb ola bilər.

3. Hərtərəfli təlim tələb edir: ERP sistemləri kompleksdir və işçilərin təlimlərə ehtiyacı var. Təlimlər, ERP sisteminin bütün xüsusiyyətlərinin əhatə edilməsini tələb edir. Həmçinin, təlimlər iş proseslərinə uyğun olmalıdır. İT istifadəçiləri üçün isə texniki aspektlərə dair təlimlər keçirilməlidir.

Bu sistem çatışmazlıqları, bir şirkətin ERP sistemini tətbiq etməsindən sonra ortaya çıxan vəziyyətləri əhatə edir. İnkişaf etdirilmiş bir ERP sistemində, işlərin uyğunlaşdırılması ilə bağlı gizli xərclər ortaya çıxa bilər. Yeni bir infrastruktur tələb edən bu uyğunlaşma prosesi zamanlı və maliyyəvi sərfəliyyətlərlə əlaqəlidir (3).

ERP sistemini tətbiq etməzdən əvvəl aşağıdakı məqamlara diqqət etmək lazımdır:

Planlaşdırma və icra vaxtı: ERP sistemi tətbiq etmək nəzərdə tutulubsa, bu prosesin planlaşdırılması və icra edilməsi vaxt tələb edir. Bu, prosesin düzgün bir şəkildə dizayn edilməsini və quraşdırılmasını tələb edir.

Xərclər: ERP sistemləri quraşdırılması, təkmilləşdirilməsi və işlədilməsi üçün sabit və daimi xərcləri əhatə edir. Bu xərclər dəqiqliklə hesablanmalı və şirkət üçün maliyyəvi sərfəliyyətlər gözlənilməlidir.

Yeniləmələr: ERP sistemləri zamanla yeniləmələr tələb edir. Bu, maliyyəvi və mənfəət cəhətdən dəqiqliklə planlanmalı və nəzərə alınmalıdır.

İnternet bağlantısı: Bazı ERP sistemləri düzgün işləmək üçün internet bağlantısını tələb edir. İşləmələrinizə uyğun olaraq bu faktoru nəzərə almalısınız.

Fiziki avadanlıq: ERP sistemi üçün uyğun və düzgün işləyən fiziki avadanlıqlara ehtiyac duyulur. Bu, sistemdə mövcud olan məlumatların qorunması və emalı üçün əhəmiyyətli bir məsələdir.

Bu problemlərin qarşısını almaq üçün, şirkətiniz üçün ən uyğun olanı seçərkən mövcud olan fərqli ERP variantlarını nəzərə almalısınız. Bununla birlikdə, şirkətinizin ehtiyacları və abunə olduğunuz məhsullar da gözləntilər və tələbatlarınızı dəqiqləşdirməyə kömək edəcəkdir (4).

ERP sisteminin tətbiqi. ERP sisteminin tətbiqi bir uzun və kompleks prosesdir. Sistemin tətbiq edilməsində bir sıra addımların izah edildiyi mərhələlər mövcuddur. İlk olaraq, təşkilatın hazırlanması mərhələsi aparılır və ERP sisteminin hədəfləri və büdcəsi qiymətləndirilir. Biznes təhlili əsasında, şirkətin inkişaf perspektivləri və avtomatlaşdırma ehtiyacları qiymətləndirilir. Sonra ən uyğun ERP sistemi seçilir və təchizatçı seçimi aparılır. Layihə idarəsi mühüm bir rol oynayır və sistemin sınaqdan keçirilməsi vacibdir. İşçilərin təlimi və təhsili də önəmlidir və nəhayət, ERP sistemi istifadəyə verilir (5).

ERP tətbiqinin uğursuzluğuna səbəb ola biləcək faktorlar:

Məlumatların çevrilməsi: ERP layihəsi zamanı məlumatların köhnə sistemdən yeni ERP sistemə uyğunlaşdırılması və köçürülməsi ən böyük problemlərdən biri ola bilər.

İnteqrasiyalar: Layihənin əvvəlində, digər sistemlərlə inteqrasiya üçün nələrə ehtiyac olduğu düşünülməlidir. Möhkəm bir inteqrasiya planı olmalıdır.

Xalq: ERP layihəsinin uğursuzluğuna səbəb olabilecek bir faktor dəstəkçilərdir. Layihəyə icraçı cəlb etmək və əsas biznes liderlərini də daxil etmək əhəmiyyətlidir. Ünsiyyət planının olması da vacibdir.

Təlim: Təlim, ERP layihəsinin uğurlu olması üçün əhəmiyyətli bir hissədir. İç komandalar və son istifadəçilər yeni proqram təminatı ilə rahat olmalıdırlar.

Layihənin planlaşdırılması: Planlaşdırma, ERP tətbiqinin uğurlu olması üçün çox vacibdir. Uğursuzluğun qarşısını almaq üçün metodologiyaya riayət etmək əhəmiyyətlidir.

Nəticə

Əlbəttə ki, ERP sistemi bir şirkətin idarəetmə və daxili proseslərini dəstəkləmək üçün əla bir seçimdir. Bu sistem, müxtəlif sahələrdəki prosesləri birləşdirərək mərkəzləşdirmək və birləşdirmək imkanı verir. Bununla birlikdə, ERP sisteminin tətbiqi yalnız texniki bir proses deyil, aynı zamanda kadrların hazırlanması və təlimi də daxil olmaqla bir sıra əməliyyatlar tələb edir. ERP sisteminin ən yaxşı nəticələri əldə etmək üçün, şirkətinizdə çalışan kadrları hazırlamaq və təlimləndirmək üzrə əsas məsələlərə diqqət etmək vacibdir.

Ədəbiyyat

1. https://data.edu.az/az/data-bloq/erp-nedir--erp-in-biznesinize-faydalari/
2. https://terillium.com/benefits-of-erp/
3. https://vidabytes.com/tr/erp-sisteminin-avantajlar%C4%B1-ve-dezavantajlar%C4%B1/
4. https://wikiejemplos.com/az/sistemas-erp/
5. https://motherhouse.ru/az/spory-s-sosedyami/kakie-sistemy-vhodyat-v-erp-struktura-erp-sistemy-analiz-sap/

Göndərildi: 09.03.2023 Qəbul edildi: 06.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/134-139

Yavər Rufullayev
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
yaver.rufullayev24@gmail.com

MÜASİR TORMOZLAMA SİSTEMLƏRİ VƏ QƏZALARIN QARŞISININ ALINMASINDA ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Yol nəqliyyatında itkilər mühüm ictimai sağlamlıq problemi olmaqla yanaşı eləcə də dünya miqyasında ən çox ölən və yaralananların əsas səbəblərdən biridir. Əsasən aşağı və orta gəlirli ölkələrdə olmaqla hər il yol qəzaları nəticəsində 1,2 milyon insan həyatını itirir və milyonlarla insan yaralanır və ya əlil olur. Tormoz sistemləri hərəkət edən avtomobilin sürətini arzu olunan intensivliklə azaltmaq və onu dayandırmaq (işçi tormoz sistemi), həm də dayanmış avtomobili yerində tərpənməz saxlamaq (duracaq tormoz sistemi) üçündür. Hər bir avtomobil işçi, ehtiyat, duracaq və köməkçi tormoz (kütləsi 16 tondan artıq avtomollərdə məcburidir) ilə təchiz edilməlidir. İşçi tormoz avtomobilin sürətini azaltmağı və onu dayandırmağı,ehtiyat tormoz sistemi-işçi tormoz sistemi sıradan çıxdıqda avtomobilin dayandırmağı, duracaq tormoz sistemi isə dayandırılmış avtomobilin vaxt məhdudiyyəti olmadan yerində saxlanmasını təmin edir.

Açar sözlər: *tormoz sistemləri, hidravlik tormoz sistemi, elektromexaniki tormoz sistemi, qəza halları, yol nəqliyyatı*

Yaver Rufullayev
Azerbaijan University of Architecture and Construction
master student
yaver.rufullayev24@gmail.com

MODERN BRAKİNG SYSTEMS AND THEİR İMPORTANCE İN PREVENTİNG ALCCİDENTS

Abstract

In addition to being an important public health problem, road traffic fatalities are one of the leading causes of death and injury worldwide. Every year, 1.2 million people are killed and millions more are injured or disabled as a result of road accidents, mostly in low- and middle-income countries. Braking systems are intended to reduce the speed of a moving vehicle with the desired intensity and stop it (service braking system), as well as to keep a stationary vehicle stationary (parking braking system). Each car must be equipped with a working, spare, parking and auxiliary brake (mandatory for cars weighing more than 16 tons). The service brake reduces the speed of the car and stops it, the reserve brake system - stops the car when the service brake system fails, and the parking brake system ensures that the stopped car is kept in place without a time limit

Key words: *Braking systems, hydraulic braking system, electromechanical braking system, accidents, road transport*

Giriş

Tormoz termini yunan dilindən "tormos" sözundən əmələ gələrək,təkərin fırlanmasını yavaşıdan mismar üçun deşik mənasını daşıyır. Avtomobildə istifadə edilən tormoz sistemlərinin cəmi tormoz idarəsi adlandırılır. Kütləsi 750kq-dan az olan qoşquların tormoz idarəsi ilə təmin edilməməsinə icazə verilir. Avtomobilin tormozlanması üçün əsasən təkər və yol arasında sürtünmə qüvvəsindən istifadə olunur. Tormoz qüvvəsinin istiqaməti avtomobilin hərəkət istiqamətinin əksinə yönəlir. Təkərin fırlanmasına müqaviməti təkər tormoz mexanizmi, avtomobilin motoru və

ya transmissiyada edə bilər. Tormoz qüvvəsinin maksimal qiyməti təkərin firlanmasına müqavimətin qiymətindən və təkərlərin yol ilə ilişməsindən asılıdır. İşçi tormoz sisteminin effektivliyi tormoz yolunun uzunluğu avtomobilin üfüqi bərk örtüklü quru yolda, tormozlamanın başlanğıcından avtomobilin tam dayanmasına qədər keçilən yolla qiymətləndirilir. Ehtiyat tormoz sistemi-işçi tormoz sistemi imtina etdikdə istifadə olunmalıdır. Onun effektivliyi işçi tormoz sistemindən az ola bilər. Avtomobildə xüsusi avtonom ehtiyat tormoz sistemi olmadıqda, onun funksiyasını işçi tormoz sisteminin saz qismi və ya duracaq tormozu yerinə yetirə bilər. Ehtiyat tormoz sisteminə qoyulan mühüm tələblərdən biri izləmə təsirinin, pedalda olan qüvvə ilə təkərlərdəki tormoz momenti arasında mütənasibliyin olmasıdır (Turevskiy, 2005: 110).

Tələbə görə minik avtomollərinin çoxunda duracaq tormozu ehtiyat tormozu kimi istifadə oluna bilməz. Qoşqularda ehtiyat tormoz sisteminin olması tələb edilmir. Duracaq tormoz istemi,-sürücünün əli ilə lingin yardımı ilə isə salınır. Bəzən duracaq tormozu müəyyən qiymətli yoxuçda avtomobili və qoşqunu (yarımqoşqunu) məhdudiyyətsiz uzun müddət ərzində(tam yüklənmiş avt-bili 25%-dən az olmayan yoxuşluqda) saxlamalıdır. Maye və ya hava sızması qorxusu səbəbindən duracaq tormoz mexanizmində, məs, hidravlika və ya pnevmatika istifadə olunması mümkün deyil. Müasir avtomolların duracaq tormoz intiqalı mexaniki,elektrik,pnevmatik və s. ola bilər.

Köməkçi tormoz sistemi (yavaşıdıcı tormoz) davamlı enişlərdə avtomobilin sürətini məhdudlaşdırır və başqa tormoz mexanizmlərindən asılı olmayaraq hazırlanır. Nəqliyyat vasitəsi enişdə hərəkət etdikdə tədricən sürətlənir və hərəkət təhlükəsizliyi üçün təhlükəli həddə çatır. İşçi tormozu istifadə edərək sürücü tormozlama edir, sürəti aşağı salır. Bir qədər sonra avtomobil yenidən sürətlənir və proses təkrarlanır. Davamlı enişlərdə bu şinlərin, tormoz üstüklərinin yeyilməsinə, aşınmasına ən başlıcası isə tormoz mexanizminin temperaturunun yüksəlməsinə səbəb olur (Metlyuk, 1968: 109).

İsinmiş tormoz mexanizmli avtomobilin tormoz xüsusiyyətlərinin kəskin pisləşməsi ağır nəticəli yol- nəqliyyat hadisəsinə səbəb ola bilər. Köməkçi tormoz sistemi davamlı enişlərdə işçi tormoz sistemindən istifadə edilnədən avtomobilin kiçik sabit sürətlə hərəkətini təmin edir. Soyuq işçi tormoz sistemi istənilən anda maksimal effektivliklə tormozlama etmək imkanında olmalıdır. Köməkçi tormoz sistemi avtomobilin sürətini sıfıra qədər azalda bilməz. Normativ sənədlərə görə köməkçi tormoz sisteminin effektivliyi 7%-lik 7 km uzunliğunda enişdə avtomobilin sürətini (30 - + 5) km/saat həddində tutmalıdır. Konstruktiv olaraq köməkçi tormoz üç metodla hazırlanır.Mühərrik aerodinamik tormoz da tətbiq olunur. Hər bir tormoz sistemi tormoz mexanizmlərindən və tormoz intiqalından ibarətdir. Tormoz mexanizmləri birbaşa təkərlərdə və ya transmissiyanın fırlanan detallarında yerləşdirilə bilər. İntiqal vasitəsi ilə tormoz mexanizmləri idarə edilir.

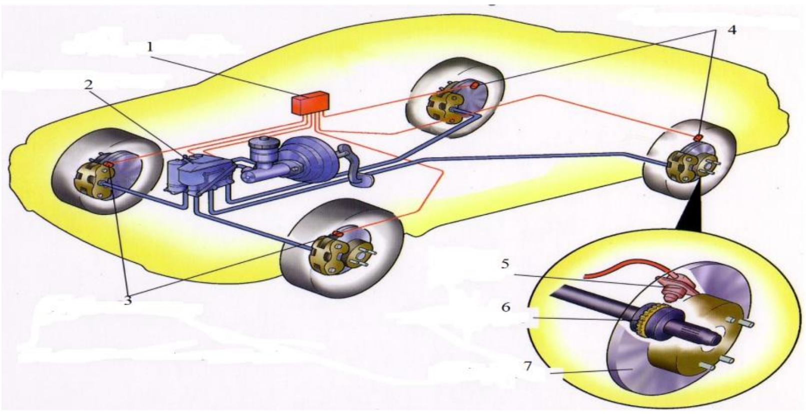

Şəkil 1. Sadə ABS - in quruluşu

Əksər tormoz sistemlərində, idarə edilməni asanlaşdıran, tormoz sisteminin effektivliyini və yüksəldən gücləndiricilər və ya digər quruluşlar yerləşdirilir. Tormoz idarəsinə yüksək tələblər qoyulur ki, o, avtomobilin aktiv təhlükəsizliyinin təmin olunmasının çox mühüm vasitələrindən biridir. Avtonəqliyyat vasitələrinin tormoz sistemlərinə aid, bir neçə beynəlxalq normativ sənədlər

ELMİ TƏDQİQAT Beynəlxalq onlayn elmi jurnal. İmpakt Faktor: 0.864. 2023 / Cild: 3 Sayı: 5 / 134-139
SCIENTIFIC RESEARCH International online scientific journal. Impact Factor: 0.864. 2023 / Volume: 3 Issue: 5 / 134-139 e-ISSN: 2789-6919

qəbul edilib. Onlardan ən önəmlisi BMT-nin Avropa İqtisadi Komissiyasının 13 saylı Qaydalarıdır. Minik avtomollərrində, kiçik tonnajlı yük avtomollərində və mikroavtobuslarda tormoz sistemlərinin effektivliyini və tormozlanma zamanı dayanıqlığı yüksəldən tormoz gücləndiriciləri və eləcə də digər quruluşlar istifadə edilən əksər avtomollərin tormoz intiqalında tormozların antibloklayıcı sistemi(ABS) olur. Tormoz mexanizmlərinin əksər yayılmış növü fırlanan parçaların tərpənməz hissələrə sürtünmə prinsipinə əsaslanan sürtünməli tormoz mexanizmləridir. Fırlanan detalların formasına görə diskli və barabanlı tormoz mexanizmləri istifadə olunur. Barabanlı tormozlarda fırlanmayan detallar qəliblər və ya lent, diskli tormozlarda isə yalnız qəliblər ola bilər.Hazırda avtomobillərdə əsasən qəlibli barabanlı və diskli tormoz mexanizmləri istifadə edilir.

Tormoz mexanizmlərinin ayrı-ayrı əlamətlərə görə təsnifatı verilmişdir. Qəlibli barabanlı tormozlar öz xarici bənzərliklərinə baxmayaraq konstruksiyasına və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən çox fərqlənir.

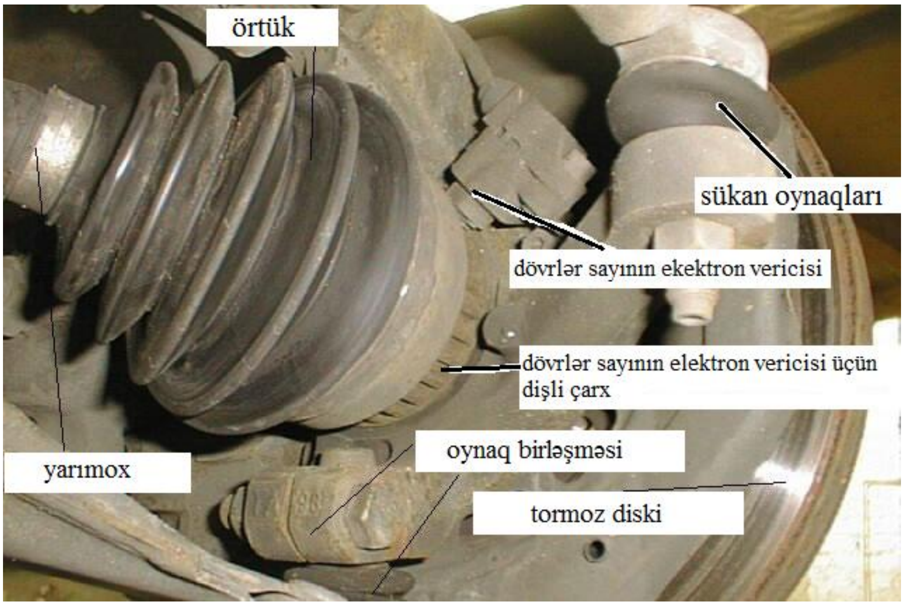

a)

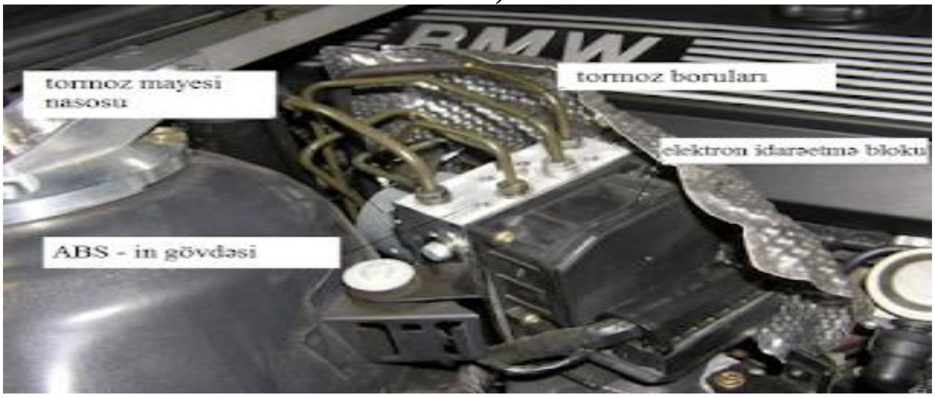

b)

Şəkil 2a və 2b. ABS elementlərinin real görünüşü

Əsasən qəliblərin dayaqlarının yerləşməsinə və qəliblərin aralayaraq,onları daxildən barabanın iç tərəfinə sıxmaq üşün istifadə edilən qüvvələrin xarakterinə görə fərqlənir. Konstruksiyadakı xüsusiyyətlər iş xüsusiyyətlərindəki fərqlərin yaranmasını da müəyyənləşdirir. Qəliblər yaylarda dartılır. Qəliblərin ucları təkər silindrlərinin porşenlərinə dayanır. İşçi silindrlər baş tormoz silindri ilə və öz aralarında boru xətləri ilə birləşir. Tətbiq qüvvələrinin eyni olması işçi silindrin porşenlərinin diametrlərinin eyni olması ilə əldə olunur. Dayaqları paylanmış tormoz mexanizmi, hər biri uyğun dayaq barmağı üzərində yerləşdirilmiş iki eyni qəlibə malikdir. Porşenlərin diametri eyni olduğuna görə qəliblərə təsir edən qüvvələr eyni olur. Servotormoz avtomobildə transmissiya

duracaq tormozu kimi istifadə olunur. Servotormozun dayaq diski ötürmələr qutusuna bərkidilir, onun üzərində iki qəlib,sıxıcı və nizamlayıcı mexanizm yerləşdirilir. Qəliblər dartıcı yaylarla sıxıcı mexanizmin ayırıcı mexanizminə sıxılır. Sol qəlibin dartıcı yayının qüvvəsi sağ qəlibinkinə görə az olur (Kuzin, 2008: 18).

Tormozlama zamanı ilk olaraq dartıcı yayı zəif olan sol qəlib barabana sıxılır, tormozlama avtomobilin qabağa hərəkəti zamanı baş verərsə bu qəlib baraban tərəfindən tutulur və onun aşağı ucu sağ qəlibi hərəkət etdirir. Hər iki qəlib aktiv qəlib kimi işləyir, həm də sağ qəlib üçün sıxıcı qüvvə sol qəlibdən ötürülən sürtünmə qüvvələri olur. Transmissiya duracaq tormozunun yaratdığı tormoz momenti baş ötürücü tərəfindən artırıldığına görə qəliblər ayırıcı yumruqla hərəkət etdirilir. Yumruğun profili elə hazırlanır ki, qəliblərin uclarının yerdəyişməsi eyni olsun. Tormoz mexanizminin tarazlaşması təmin olunur. Tormoz momentləri və üstlüklərin aşınması eyni olur. Tormoz sipəri avtomobilin arxa körpüsünün tirinə sərt şəkildə bərkidilir, işçi tormoz silindri, qəliblərin dayaqları isə öz növbəsində sipərə bərkidilir. Tormoz pedalını sıxdıqda,silindirdə porşenlər aralanmağa və tormoz qəliblərinin yuxarı uclarına təsir göstərməyə başlayır. Yarımhalqa formasında olan qəliblər öz üstlükləri ilə dairəvi tormoz barabanının daxili səthinə sıxılır. Fırlanan barabanla fırlanmayan qəliblər arasında yaranan sürtünmə qüvvələri barabanı dayandırır. Tormoz barabanı təkərin topuna bərkidildiyinə görə barabanın tormozlanması avtomobilin tormozlanmasını əmələ gətirir. Tormoz pedalına təsir dayandıqda, qaytarıcı yaylar qəlibləri başlanğıc vəziyyətə geri qaytarır. Tormoz mexanizmində baraban saat əqrəbinin əksi istiqmətdə fırlandıqda tormozlama aparılarsa 2 mövqeyi ilə işarə olunan qəlib baraban tərəfindən tutulur və öz dayağına sıxılır,nəticədə bu qəlib tərəfindən yaranan tormoz momenti yüksəlir, bu qəlib aktiv və ya öz-özünə sıxılan qəlib adlanır. Başqa qəlib isə öz dayağından aralanmağa çalışlır, yaranan tormoz momenti azalır, bu qəlib passiv və ya öz-özünə aralanan qəlib adlandırılır. Diskli tormoz ilk dəfə 1902-ci ildə İngiltərədə doktor F.V.Lançestr tərəfindən patentləşdirilib. Hazırda müasir minik avtomollərinin işçi tormozunda barabanlı tormozlar praktiki olaraq nadir hallarda istifadə olunur,onlar diskli tormoz mexanizmləri ilə əvəz edilib. Tormoz qəlibləri və təkər diskləri arasında əmələ gələn sürtünmə nəticəsində temperatur, hətta intensiv şəhər küçəsi hərəkət şəraitində belə, adətən 370o C-dən artıq olmur. Avtomagistrallarda və idman yarışlarımda yüksək sürətlə hərəkət edən minik avtomobillərinin rormoz mexanuzmlərində isə 480-650o C temperatur adi hala çevrilib, xüsusi hallarda isə temperatur 800-900o C-yə çata bilər, bu temperaturlarda qəliblər qırmızıya bənzər çalar alır.Belə yüksək temperaturlarda tormoz üstlükləri öz xarakteristikasını dəyişir, sürtünən səthlər pisləşir. Buna görə hazırda ventilyasiya olunan disklər geniş tətbiq olunur. Sürtünmə qarışığının tərkibinə 15 və daha çox müxtılif komponent daxil ola bilər. Bu cür qəliblərin tormoz keyfiyyətləri daha yaxşıdır. Minik avtomobillərində və yük avtomobillərində tətbiq olunan tormoz mexanizmləri uzunmüddətli tormozlanma üçün nəzərdə tutulmayıb, bu zaman tormozlar çox isinə bilər,bu isə tormoz effektivliyini azaldar (Boldyrev, 2004: 199).

Qəfil tormozlanma zamanı tormoz sistemi tamamən imtina edə bilər. Buna görə də tam kütləsi böyük olan avtomobillər tez-tez adi təkər tormozlarından başqa köməkçi tormozlarla da təchiz edilir. Bu cür sistem təkər tormozlarından asılı olmadan hərəkət sürətini məhdudlaşdıra bilməlidir. Hazırda avtomobillərdə köməkçi tormozun mühərrik, hidrodinamik, elektrdinamik və bəzi hallarda aerodinamik tipləri istifadə edilir. Mühərrik tormozlarının iş prinsipi mühərrikin xaricetmə borusunda xaric edilən qazların drossellənməsi və ya motorun kompressor rejiminə keçirilməsidir. Hazırda daha çox tətbiq olunan köməkçi tormoz çıxış qapağı olan tormozdur. Drosselləməyə əsaslanan çıxış yerləşdirilir,qapaq örtüldükdə xaricetmə borusunda əks təzyiq əmələ gəlir, əlavə təzyiq xaric taktında hər porşen tərəfindən dəf olunmalıdır. Müasir standart motorların maksimal tormozlanma gücü mühərrikin işçi həcmindən saılı olaraq 5-7kVt/litr təşkıl edir. Çıxışda drosselləmə hesabına motorun tormozlanma gücünü 14-20 kVt/litr-ə qədər yüksəltmək olur. Dördtaktlı dizel mühərriklərində kompressiya tormozu yerləşdirildikdə tormoz gücü mühərriklərdə 85-90%-nə, karbüratorlu mühərriklərdə isə 60-80%-nə çatır.Mühərriklə adi tormozlama zamanı tormoz gücü səmərəli gücün 2 tipi mövcuddur.hidrodinamik və elektrodinamik (Aleksandrov, 1984: 28).

Qəfil tormozların zamanı(xüsusi ilə yaş örtüklü yollarda) tormoz pedalını böyük qüvvə ilə sıxdıqda təkərlərin bloklanması əmələ gələ bilər. Bu zaman şinlərin yol örtüyü ilə ilişməsi kəskin azalır,yana aparma yarandıqda idarə olunma qabiliyyəti aşağı düşür. Bu onunla əlaqədardır ki, bloklama zamanı təkərin yolla ilişməsinin bütün ehtiyatı üzünuna istiqamətdə istifadə olunur və o, avtomobili verilmiş trayektoriya üzrə saxlayan yan qüvvələri qəbul edə bilmir.

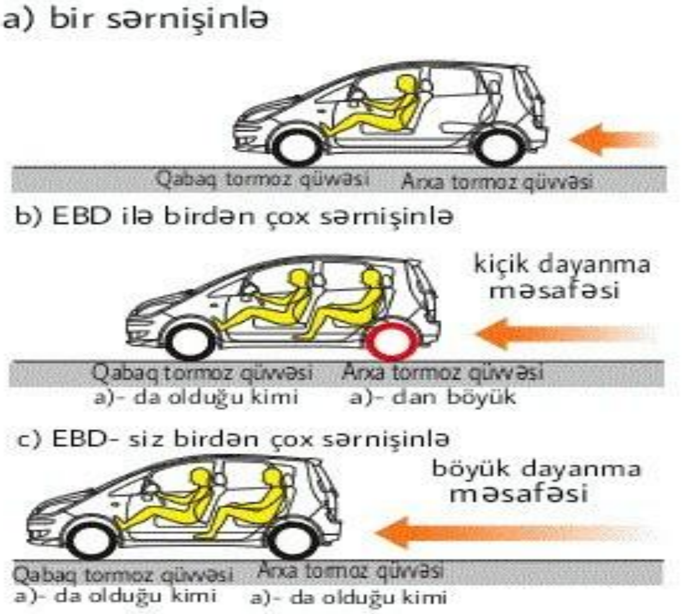

Bloklanma olmadan tormozlama zamanı təkərin yolla kontakt sahəsində həm uzununa qüvvələrdəm Fu (tormozlama), həm də yan qüvvələrdən Fs (idarə olunma dəyanətlik) tətbiq etmək imkanı yaranır. Fırlanan təkərin ilişmə ehtiyatı bloklanmış təkərdən artıqdır. Almaniyanın Bosch firması ”təkərlərin sərt tormozlanmasının qarşısını alan quruluş”u 1936-cı ildə patentləşdirib. 1964-cü ildə Heidelberg-də TELDİX GmbH kompaniyasının mühəndisi Heinz Leiber müasir ABS-in fundamental əsaslarını yaradıb. 1978-ci ildə Daimler-Benz firması ilk seriya ilə istehsal olunan Mercedes-Benz S-sinifli avtomobildə ABS sistemi yerləşdirdi. ABS sistemi təcrübəli sürücü kimi hərəkət edir, lakin çox tez dəqiq, effektiv və insanın iştirakı olmadan. ABS saniyədə 25 tormozlanma sikli edir, bu isə ən yaxşı məşq etmiş idmançı üçün də əlçatmazdır.Sürücü ABS-in işini tormoz pedalına ötürülən təkanlarla hiss edir. ABS sistemi olan avtomobilin sürüşkən yolda tormoz yolu, belə sistemi olmayan uyğun avtomobillə müqayisədə təxminən 10-15% azalır. Təkərin bucaq sürəti təkər topunda və bəzi hallarda baş ötürücüdə yerləşdirilmiş vericilərlə müəyyən olunur. Avtomobilin xətti sürətini əsasən dolayı yolla-təkərin bucaq sürəti vericisindən alınmış qiymətlər əsasında hesablayırlar. Bəzi hallarda, məs, tam intiqallı avtomobillərdə xətti sürət yavaşıma təcili vericisi əsasında üzününə yavaşıma təcilinin qiymətinə görə hesablayırlar. ABS-in icraedici mexanizmləri (modulyatorlar) müxtəlif quruluşlu ola bilər. klapanlı, zolotnikli, diafraqmalı, qarışıq. Modulyarlar idarəetmə blokundan verilən komanda əsasında tormoz kameralarında və ya silindrlərində işçi cismin təzyiqini dəyişir. İki fazalı, üç fazalı işçi sikllə işləyən modulyarorlar var.

Nəticə

Fərdlər, ailələr və cəmiyyətlər üçün yaratdığı böyük xərclərə əlavə olaraq, bu toqquşmalar səhiyyə xidmətləri və iqtisadiyyata böyük yük əmələ gətirir. Bu toqquşmaların çoxu yəqin ki, iqtisadi inkişafın digər problemləri ilə mübarizə aparan ölkələrə verdiyi zərər onların ümumi milli məhsulunun 1 – 2 %-i qədər ola bilər. Xüsusilə motorlu nəqliyyat vasitələrinin sayı artdıqca inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yol toqquşmaları və bu səbəblə yaranan itkilər sürətlə böyüyən problemə çevriləcək. Mövcud tendensiya varsa və önümüzdəki iyirmi il heç bir müdaxilə olmadan davam edərsə dünyanın bir çox yerlərində yol itkiləri daha da artım göstərəcək və ən böyük təsir həssas yol istifadəçisi olan vətəndaşlar üzərində olacaq. Müasir dövrdə avtomobilin inkişafı onun mexanik komponentlərinin elektrikləşdirilməsi istiqamətində meydana gəlir. Tormoz sistemlərinin sonrakı

inkişaf etapı da tormozların elektrikləşdirilməsi-elektrik və elektromexaniki tormoz sistemlərinin istifadəsi ilə bağlıdır. Hidravlik və elektrohidravlik tormoz sistemlərindən fərqli olaraq elektromexaniki tormoz sistemlərində tormoz qüvvəsi ənənəvi tormoz bəndi əvəzinə tormoz diskinə təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Turevskiy, I. S. (2005) "Tekhnicheskoye obsluzhivaniye i remont avtomobilya"- Moskva: Vyssh. shk., 240 ye.: il. - Bibliogr.: 237 s.
2. Metlyuk, N.F. Issledovaniye i raschet tormoznykh mekhanizmov. Metlyuk, N.F. (1968). Avtomobilnaya promyshlennost. №4. - s.21-24; №5. - s.20-2
3. Kuzin, F.A. (2008). Kandidatskaya dissertatsiya. Metodika napisaniya, pravila oformleniya i poryadok zashchity: Praktich. posobiye dlya aspirantov i soiskateley uchenoy stepeni. - 10-ye izd., dop. - M. Os-89, - 224 s.
4. Boldyrev, D.A. (2004). Povysheniye rabotosposobnosti i resursa pary treniya «tormoznoy disk - kolodka» : Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata tekhnicheskikh nauk. Tolyatti. s.199
5. Aleksandrov, M.P. (1985). Tormoznyye ustroystva : spravochnik . Aleksandrov, ML., Lysyakov, A.G., Novozhilov, M.V., pod obshch. red. Aleksandrova, M.P., M.: Mashinostroyeniye, 312 ye., il.

Göndərildi: 18.03.2023 Qəbul edildi: 11.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/140-143

Rasimə Hüseynli
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
rasimahuseynli@gmail.com

ERP NƏDİR VƏ MÜƏSSİSƏLƏR ÜÇÜN NİYƏ VACİBDİR

Xülasə

Bu məqalə, Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan ERP (Enterprise Resource Planning) sistemi haqqında məlumatları əks etdirir. Bu sistem günəşəgən dövrümüzdə ERP sistemləri istifadə edən müəssisələrin sayının artması ilə əlaqədar olaraq hesabatlar, satınalmalar, layihə idarəsi, risk idarəsi, istehsalat fəaliyyətlərinin nəzarətini təmin edir. Sözügedən sistem müəssisə daxilində effektivliyi artırır, xərcləri azaldır, təhlükəsizliyi və maliyyə axınını yüksəldir. Bunların yanı sıra, ERP sistemi tətbiq edilməsində bir neçə vacib nüans da mövcuddur. Bu nüanslar icraya hazırlıq, biznesin təhlili, təchizat seçimi, layihənin idarə edilməsi, sınaq, təlim və təhsil prosesini əhatə edir. ERP sisteminin tətbiq edilməsi üçün yaxşı planlaşdırma, tam ehtiyacların dərkindən əmin olmaq, vaxt və resursların düzgün qiymətləndirilməsi, prioritetlərin yaradılması, təlim prosesinin yerinə yetirilməsi və məlumatların düzgün qiymətləndirilməsi vacibdir.

Açar sözlər: *erp, müəssisə resurslarının planlaşdırılması, idarəetmə sistemi, layihənin idarə edilməsi, məlumatların təkrarlanmaması*

Rasima Huseynli
Azerbaijan state oil and Industry University
master student
rasimahuseynli@gmail.com

What is ERP and why is it important for businesses

Abstract

This article outlines information about the ERP (Enterprise Resource Planning) system intended for Enterprise Resource Planning.

This system provides reports, procurement, project management, risk management, control of production activities in connection with the increasing number of enterprises using ERP systems in our time. The system in question increases efficiency within the enterprise, reduces costs, raises security and financial flow. In addition to them, there are several important nuances in the implementation of the ERP system. These nuances include the process of preparation for execution, business analysis, selection of supplies, project management, testing, training and education. For the implementation of the ERP system, good planning, making sure of the full understanding of needs, the correct assessment of time and resources, the establishment of priorities, the fulfillment of the training process and the correct assessment of information are essential.

Keywords: *erp, enterprise resource planning, management system, project management, non-duplication of data*

Giriş

ERP (enterprise resource planning) proqramı, müxtəlif iş funksiyalarını idarə etmək və inteqrasiya etmək məqsədilə istifadə edilən bir proqram platformasıdır. Bu proqram, Ador və digər başlıqlar kimi ERP sistemləri vasitəsilə müəssisələrə (çərkəzlərə) imkan verir və iş əməliyyatlarını avtomatlaşdırmağa kömək edir.

ERP sistemi, işçilər, maliyyə məlumatları və digər önəmli məlumatlar əsasında şirkətinizin bütün əməliyyat məlumatlarını birləşdirə bilər. Həmçinin, günlük və faaliyyət çatışmaları ilə məşğul olmaq üçün bir chat kimi həllər təklif edir.

ERP proqramı, iş ətrafında dövrə verən məlumatların avtomatik olaraq toplanması, analiz edilməsi və təhlil edilməsi imkanı verir. Bu, iş təcrübəsinin avtomatlaşdırılmasına imkan yaradır.

Keçmişdə, ERP mənbəli bulud proqramı, böyük şirkətlər tərəfindən istifadə olunan sistem idi. Ancaq indi daha geniş yayıldı və populyarlaşdı. Bu yazıda, ERP sistemlərinin mənasını, qısa tarixini, fərqli modullarını və işinizdə istifadə edilməsinin faydalarını izah edəcəyik. ERP sistemi, müəssisələr və ya şirkətlərin resurslarının planlaşdırılması, maliyyə, avtomatlaşdırma, istehsal və digər sahələrdə həyata keçirilməsinin əsas səbəblərini təşkil edir. Bu sistem, layihələri, insan resurslarını və digər iş əməliyyatlarını idarə edən və birləşdirən bir iş təcrübəsi idarəetmə proqramıdır.

ERP proqramı, düzgün iş çərçivəsi əsasında müvafiq tərəflər tərəfindən toplanan məlumatları real vaxt rejimində təqdim edir və təhlil edərək işə uyğunlaşdırır. ERP sistemi, təkrarlanan məlumatları silir və mənbədən gələn praktik məlumatların artırılmasını təmin edir.

ERP sistemi, çeşitli müəssisələr üçün ən yaxşı ERP proqramını seçmədən əvvəl geniş müvəqqəti ehtiyaclarını tənzimləməyə imkan verir (1).

ERP termini ilk dəfə 1990-cı illərdə Gartner qrupu tərəfindən qeydə alınmışdır. Lakin əslində, bu konsepsiya 1960-cı illərdən bəri mövcuddur. İlk olaraq, yalnız istehsal sənayesində inventar idarəçiliyi üçün tətbiq olunurdu. Proqram mühəndisləri inventar tapmaq, qalıqları izləmək və hesabatlar hazırlamaq üçün proqramlar yaratdılar.

1970-ci illərdə proqram, istehsal proseslərini dəyişdirən MRP (Material Requirements Planning) sistemlərinin hazırlanmasına imkan verdi. 1980-ci illərdə MRP sistemi daha geniş istehsal proseslərini əhatə etmək üçün inkişaf etdi və MRP II (Manufacturing Resource Planning) adlanan maddi ehtiyacların planlaşdırılması sistemlərinə çevrildi.

1990-cı illərdən etibarən, ERP sistemləri finans, mühəndislik, layihə idarəsi, kadrlar və digər arxa ofis funksiyalarını əhatə etməyə başladı. Bu dövrdə, yeni strategiyalarla birlikdə şirkətlər mevcud sistemlərini yeniləməyə çalışdılar. 1998-ci ildə NetSuite kimi şirkət internetə əsaslanan bir ERP sistemi yaratmaq üçün quruldu. 2000-ci illərdə Gartner Group, Enterprise Resource Planning II kimi yenidən dizayn edilmiş sistemlər təklif etdi. Bu sistemlər istifadəçilərə işlərini hər zaman və hər yerdə idarə etmə imkanı təklif edən yüksək səviyyədə rahatlıq sağlayır.

Hazırda, bulud əsaslı ERP sistemləri kiçik və orta ölçülü şirkətlər arasında daha da populyarlaşıb. Bu sistemlər yüksək hərəkətlilik və uyğun qiymət avantajı ilə istifadəçilərə çox tələb olunur.

ERP sistemləri ilə bir çox sahədə qarşılaşmaq mümkündür. Bu sahələrə belə nümunələr göstərə bilərik:

İnventarlaşdırma idarəetməsi: Materialların idarə edilməsi kimi tanınan bu inventar modulu, ehtiyat hədəflərini ölçməyə imkan verir və giriş material ehtiyatlarını standartlaşdırmaq və malları seriya nömrəsinə görə izləmək üçün işləyir.

Alqı-Satqı: Bu modul, Satınalma Prosesi və inventar modulu ilə sıx əməkdaşlıq edərək alqı-satqı prosesini idarə edir.

Satış və Marketinq: Bu modul, kotirovka sorğusundan tutmuş satış iş axınını və faktura sorğusunu idarə edir. Ayrıca, göndərmələrin izlənməsi də mümkündür.

Tikinti: Tikinti kimi tanınan bu modul, istehsal və mühəndislik məqsədi daşıyaraq tikinti səmərəliliyini artırır. O, məhsulların kommersiyalaşdırılmasının təşkilini, proqnozlaşdırılmasını və günlük istehsalın nəzarətini əhatə edir. Aynı zamanda, inventar modulu ilə əlaqəlidir.

Maliyyə idarəetməsi: Bu modul, kapitalın idarə edilməsində və təşkilatın daxilindəki və xaricdəki pul axınının izah edilməsində rol oynayır. Adi mühasibat prosedurlarını, xərclərin hesablanmasını, balans hesabatını, vergi idarəçiliyini və bank müqayisəsini əhatə edir. Hər bir departament üçün maliyyə hesabatlarının yaradılması da mümkündür.

Müştəri Əlaqələrinin İdarə Edilməsi (CRM): Bu modul, müştəri xidmətlərini yaxşılaşdırmaq və ARPU-nu artırmaq məqsədi daşıyır. Müştərilərin idarə edilməsi, potensialları, hadisələri və imkanları əhatə edir. ERP sistemi ilə birlikdə satış modulu ilə sıx əməkdaşlıq edir və dönüşümləri təmin edir.

Təchizat Zəncirinin İdarə Edilməsi (SCM): Bu modul, təchizat zəncirini əhatə edir. Satınalma siyasətinin idarə edilməsi, prosesin avtomatlaşdırılması və istehsal axını da daxildir (2).

ERP-dan hansi sanayelar faydalana bilar?

ERP əvvəllər yalnız istehsal sənayesi üçün istifadə edilən bir proqram idi, lakin indi bu proqram təchizat xidmətləri, təhsil, ticarət və toptan satış, daşınmaz əmlak, qida və içkilər, səhiyyə və digər müxtəlif sektorlərdə də tətbiq edilir. Hər bir təşkilat təminatları idarə edir və məhsul və ya xidmətlərin sifarişini alır. Bu, taleyin qarışmasını və solğunlaşmasını önləyərək proqnozlaşdırma imkanı yaradır. ERP proqramı işçilərə zəruri funksiyaları icra etmək və onları idarə etmək imkanı verir.

Biznesiniz üçün ERP, iş proseslərinizi idarə etmək üçün vacib bir vasitədir. Niyə bu qədər təşkilatın kadr planlaşdırmasına və ya ERP sistemlərinə ehtiyacı olduğunu heç düşünmüsünüzmü? Niyə lazımdır? Son statistikaya görə, şirkətlərin 81% - i ERP-nin tətbiqi prosesindədir və uğurla həyata keçirir. Sistemlər öz işlərinə fayda vermirsə, heç vaxt ERP sistemini tətbiq etməyi düşünməzlər. ERP sistemlərinin işiniz üçün verdiyi faydaları nəzərdən qaçırmaq istəməyəcəksiniz.

1. Səmərəliliyin optimallaşdırılması

ERP sistemləri həyata keçirildikdə, çox vaxt və resurs tələb edən müxtəlif biznes proseslərini sadələşdirir. İşletmələr artıq anbarların izlənməsi, işçilərə tapşırıqların verilməsi, iş saatlarının izlənməsi, maaşların bölüşdürülməsi və avtomatik olaraq maliyyə hesabatlarının yaradılması kimi təkrarlanan tapşırıqları yerinə yetirə bilərlər.

Mürəkkəb prosesləri avtomatlaşdırmaqla, işçilər narahat olmadan əsas nəticələrə daha çox diqqət yetirə bilərlər. Sprout sosial qiymət planları, xüsusilə sosial media planlaşdırması üçün avtomatlaşdırma təklif edir, ERP sistemləri isə daha geniş bir şəkil təqdim edir. Məsələn, marketinq qrupu, IT komandasından tələb etmədən günlük veb trafik məlumatlarını yarada bilər və ya mühasibat qrupu, satış menecerlərinə etibar etmədən satışla bağlı hesabatlar yarada bilər.

ERP sistemləri həmçinin şirkətdəki menecerlər və maraqlı tərəflər üçün məlumatların sürətli çıxışını təmin edir. Qərar qəbul edənlər idarə paneli vasitəsilə bütün şirkətin əsas fəaliyyət göstəricilərinə nəzarət edə bilərlər. Bütün tələb olunan məlumatlar real vaxt rejimində yaradıla bilər (3).

2. Komanda əməkdaşlığının artırılması

Şöbələrarası əməkdaşlıq bir iş üçün əhəmiyyətli və çox vaxt tələb olunan bir hissədir. SaaS ERP, bir şirkətdə şöbələr arasındakı maneələri aradan qaldırır. Mərkəzləşdirilmiş və ardıcıllıq prinsiplərinə əsaslanan ERP proqramında saxlanılan məlumatlar ilə bir şöbə digər şöbələrdən məlumat əldə edə bilər. SaaS və ya bulud əsaslı ERP, mövcud komandalar arasında əməkdaşlığı internet vasitəsilə müxtəlif bölgələrdəki çoxlu ofislərə genişləndirə bilər.

3. Əməliyyat xərclərinin azaldılması

ERP sistemləri həmçinin şirkətlərə əməliyyat xərclərində qənaət etməyə kömək edir. Çox sayda əməliyyat avtomatlaşdırıldığından, müxtəlif ləngimələr, gecikmələr və narahatlıqlar minimal səviyyədə gözlənilə bilər. Mürəkkəb işlər daha sürətlə tamamlana bilər, bu da təhvil müddətini azaldır. Şirkətlər ayrıca işçi qüvvəsini azaltmaq imkanına da malik olurlar, çünki ERP sistemləri günlük vəzifələrin bir çoxunu öz üzərinə götürür (4).

4. Məlumat Təhlükəsizliyinin Təkmilləşdirilməsi

ERP sistemləri, məlumatların pozulmasına qarşı qorunmaq üçün firewall və məhdudiyyət nəzarətinə malikdir. Sistem giriş nöqtələrini asanlıqla izləmək üçün bütün məlumatları bir nöqtədə cəmləşdirir. Şirkətin məlumatlarının idarə edilməsinə cavabdeh olan adminlər işçilərə məhdud giriş hüquqlarını təmin edə bilər. Məsələn, HR menecerləri işçilərə maliyyə malumatlarına baxmaq icazəsi verərkən yalnız özləri və maraqlı tərəflər üçün bəzi kritik məlumatları gizlədə bilərlər.

Adminlər həmçinin işdən çıxarılan işçilərin girişini tez bir zamanda söndürə və yenilərinə giriş imkanı verə bilər. ERP həlləri, istifadəçi fəaliyyətlərini də göstərir, buna görə adminlər sistemdəki icazəsiz hərəkətləri və ya şübhəli fəaliyyət nümunələrini tez bir zamanda müəyyən edə bilərlər (5).

5. Realist, Dəqiq Proqnozlar Vermək

Biznesin inkişafı üçün ən vacib şeylərdən biri dəqiq proqnozlar verməkdir. Maraqlı tərəflər son nəticədə onların qərarlarına təsir edəcək proqnozlar vermək üçün hesabatlara etibar edirlər. Buna görə də, müəssisələr hərtərəfli ERP programı ilə asanlaşdırıla bilən real vaxt rejimində, tam va ardıcıl hesabatlar almalıdırlar (6).

ERP hesabat alətləri verilənlərdəki uyğunsuzluqları süzgəcdən keçirə bilən mürəkkəb filtrlardan və analitikadan istifadə edir. Sistem həmçinin əldə edilən məlumatların real vaxt rejimində yaradılmasını təmin edir. Dəqiq biznes hesabatları maraqlı tərəflərə, bizneslər üçün ən yaxşı qərarlar qəbul etməyə kömək edəcəkdir.

Nəticə

Getdikcə daha şiddətli biznes rəqabəti şəraitində, daim dəyişən texnoloji tendensiyalarla ayaqlaşmalısınız. Biznesinizi əl ilə və ya köhnəlmiş üsullarla idarə etmək yalnız işinizi geridə qoyacaq. Proqram təminatı müxtəlif mürəkkəb əməliyyatları sadaladırmağa, səmərəliliyi artırmağa, xərcləri azaltmağa və biznesinizin məhsuldarlığını optimallaşdırmağa kömək edir. Bu, bütün ölçülü şirkətlərə aidir - kiçik, orta və böyük. Ediləcək növbəti addım, biznesinizin üzləşdiyi bütün problemləri və tələb olunan həll yollarını müəyyən etməkdir. ERP sistemində sizə lazım olan xüsusiyyətlərdən əmin deyilsinizsə, bunu düzgün ERP həlli təminatçısı ilə müzakirə etməkdən çəkinməyin.

Ədəbiyyat

1. https://www.hashmicro.com/blog/what-is-erp-blog/
2. https://wikiejemplos.com/az/sistemas-erp/
3. https://www.cedar-bay.com/5-reasons-you-need-an-erp/
4. https://www.microchannel.asia/why-erp-systems-are-important/
5. https://www.provintl.com/blog/5-reasons-your-company-needs-an-erp-software
6. https://www.selecthub.com/enterprise-resource-planning/why-erp-systems-are-important/

Göndərildi: 24.03.2023 Qəbul edildi: 12.05.2023

DOI: https://doi.org/10.36719/2789-6919/21/144-149

Yavər Rufullayev
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
magistrant
yaver.rufullayev24@gmail.com

YÜKSƏK SÜRƏT VƏ YÜKSƏK TƏHLÜKƏSİZLİK ZİDDİYYƏTİNİN KOMPROMİS YOLU İLƏ MÜHƏNDİS HƏLLİ

Xülasə

Yol xətaları nəticəsində baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin qarşısını almaq üçün bu qəzaların olduğu yerlər müəyyən edilməli və təsnifləşdirilməlidir. Bunun üçün ən əlverişli yol xəritədə qəza yerlərini müəyyən etməkdir. Əgər qəzalar xəritədə göstərilibsə, konsentrasiyaların əmələ gəldiyi bölmələr qeyd olunur. Qəza modelləri üzərində aparılan araşdırmalar göstərdi ki, yol qəzaları bütün qəza növləri arasında əhəmiyyətli intensivlik nümayiş etdirir. Son illər ölkəmizdə çəkilən "qoşa yollar" yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin artırılmasına həll yolu kimi təqdim edilir. Bu araşdırmada, ilk növbədə, ikizolaqlı, ikiistiqamətli magistral yolların tutumları araşdırılmış, daha sonra hərəkət təhlükəsizliyinin artırılmasının təmin edilib-edilməməsi araşdırılmışdır. Yol-nəqliyyat hadisələri insan, yol və nəqliyyat vasitəsinin bir və ya bir neçə elementində bir qüsur nəticəsində və ya onların qarşılıqlı təsiri nəticəsində baş verə bilən mürəkkəb hadisələrdir.

Açar sözlər: *avtomobil yolları, yol-nəqliyyat hadisələri, zolaq eni, çiyin eni, təhlükəsizlik*

Yaver Rufullayev
Azerbaijan University of Architecture and Construction
master student
yaver.rufullayev24@gmail.com

TAN ENGINEERED SOLUTION WITH A COMPROMISE OF HIGH SPEED AND HIGH SECURITY

Abstract

In order to prevent traffic accidents caused by traffic errors, the locations of these accidents should be identified and classified. The most convenient way to do this is to identify the accident locations on the map. If the accidents are shown on the map, the sections where the concentrations are formed are marked. Research on crash patterns has shown that traffic crashes exhibit significant intensity among all types of crashes. "Double roads" built in recent years in our country are presented as a solution to increase traffic safety. In this study, first of all, the capacities of two-lane two-way highways were examined, and then it was examined whether the increase in traffic safety was ensured. Traffic accidents are complex events that can occur as a result of a defect in one or more elements of a person, road and vehicle or as a result of their interaction.

Keywords: *highways, traffic accidents, lane width, shoulder width, security*

Giriş

Hərəkətin təhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə tikilmiş çoxzolaqlı bölünmüş yollarda baş verən yol-nəqliyyat hadisələri və yolun ikizolaqlı, ikiistiqamətli olması halında baş verən yol-nəqliyyat hadisələri əvvəlki tədqiqatların seçdiyi üsullarla müqayisə edilmişdir. İkizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yolu adətən kəsişməsində cəmi iki zolağa malik olan, eyni zamanda kəsişmə və dırmaşmanın tələb olunduğu əlavə zolaqlara malik olan avtomobil yoludur. İkizolaqlı, ikiistiqamətli yollarda keçid manevri əks istiqamətdə hərəkət zolağında həyata keçirilir. Bir istiqamətdə hərəkət əks istiqamətdən gələn hərəkətdən orta ayırıcı, qoruyucu və ya oxşar fiziki maneədən istifadə etməklə ayrılırsa, belə yollar bölünmüş (qoşa platformalı) yollar adlanır. Çoxzolaqlı avtomobil yolu

bölünmüş avtomobil yoludur və hər istiqamətdə ən azı ikizolaqlı yoldur. Bu yollarda giriş nəzarəti ya yoxdur, ya da qismən mövcuddur. Bu yollar yol boyu orta separatorla bir-birindən ayrılan yollardır. Yolun tutumunu və nəticədə xidmət səviyyəsini artırmaq üçün yola əlavə zolaqlar salınmalıdır. Hər iki istiqamətdə əlavə zolaqlar əlavə edildiyi üçün ikizolaqlı yollar ən azı 4 zolaqlı yollardır və çoxzolaqlı bölünmüş magistrallara çevrilirlər (Foody, Long: 89).

İkizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yolunun tutumunun dəyərini tapmaq üçün ilk növbədə ağır nəqliyyat vasitələrinin nəqliyyat axınına təsiri 2.5-ci tənliyə uyğun olaraq hesablanmalıdır. Digər tərəfdən, ikizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yollarının tutumunun ən aşağı olduğu dağlıq ərazilərdə yol yamacının təsiri yamacdan götürülə bilər. Bu yolla ikizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yolunun tutumunu aşağıdakı tənlik ilə hesablamaq olar:

$$C = 1.700 \times f_{HV} \times f_g$$

Burada, C – tutum, f_{HV} – yük avtomobillərinin təsiri, f_g - əyilmə effektidir.

Əsas şərtlər yaxşı hava şəraiti, yaxşı görmə, heç bir insident və yol nəqliyyat hadisəsinin olmaması kimi müəyyən edilir. Əsas şərtlər avtobuslar, evakuatorlar kimi ağır nəqliyyat vasitələrinin trafik axınında olmadığı və bütün sürücülərin tələblərə cavab verən sürücülər hesab edildiyi şərtlərdir. Zolaq eni, orta splitter növü və giriş nöqtəsinin sıxlığı kimi xüsusiyyətlər sərbəst axının sürətinə təsir göstərir. Çoxzolaqlı avtomobil yollarının həndəsi əsas şərtləri aşağıdakı kimidir:

- Bir istiqamət üçün zolaqların sayı 2 və ya 3,
- Zolaq eni 12 fut (3,66 m),
- Sağ və sol tərəflərin ümumi yanal aralığı 12 fut (3,66 m),
- 1 mil (1,61 km) daxilində 8 giriş nöqtəsi (kənd yollarında),
- Yolun yamacı hər bir bölgə üçün spesifikdir,
- Sərbəst axın sürəti 65 mil/saat (105 km/saat) olan şərtlər.

Çoxzolaqlı bölünmüş avtomobil yolları üçün tutumun hesablamaları bir istiqamət üçün pik saatlarda baş verən trafikin həcmindən istifadə etməklə aparılır. Səhərin pik saatında bir istiqamətdə nəqliyyatın həcmi axşam saatlarında digər istiqamətdə baş verəcəyi üçün bir istiqamətli hesablama aparılır (Armour, Mclean, 1983: 198).

Tutum hesablamalarında istifadə ediləcək cari trafik axını dəyəri pik saatda baş verən trafik həcminə uyğun olaraq aşağıdakı tənliklə hesablanır.:

$$v_p = V/(PHF \times N \times f_{HV})$$

Burada;
V_p = tələb olunan trafik axını,
V = trafik həcmi,
PHF = pik saat faktoru (Peak Hour Factor),
F_{HV} = ağır nəqliyyat vasitələrinin təsiri.

Pik saat amili pik saat ərzində daxil olan trafik axınının dəyişməsini göstərir. Çoxzolaqlı bölünmüş yollarda 0,75 ilə 0,95 arasında bir dəyər alır. Az trafik saatlarında kiçik bir dəyər tələb etsə də, pik saatlarda bu dəyər artır.

Vahid avtomobil əmsalı müəyyən edilmiş magistral yolda eyni şəraitdə bir ağır avtomobilin vurduğu zərbəni təmin edən avtomobillərin sayıdır.

Daha aydın desək, avtomobil vahidi, hərəkətdə olan müxtəlif növ nəqliyyat vasitələrinin ölçülərinə, hərəkət və manevr imkanlarına görə və müxtəlif dövrlərdə müxtəlif yol sahələrini tutduqlarına görə hərəkət həcminin eyni tiplə ifadə edildiyi vahiddir.

Avtomobil vahidinin dəyəri ərazi növünə, yolun yamac faizinə, yolun uzunluğuna, yamacın istiqamətinə və nəqliyyat axınındakı ağır nəqliyyat vasitələrinin nisbətinə görə dəyişir, lakin ümumiyyətlə avtobuslar və traktorlar üçün 2,5, digərləri üçün isə 2,5-dir. Nəqliyyat axınındakı ağır avtomobil əmsalı aşağıdakı tənliyə uyğun olaraq hesablanır:

$$f_{HV} = \frac{1}{1 + P_T(E_T - 1) + P_R(E_R - 1)}$$

Burada;
f_{HV} = ağır nəqliyyat vasitələrinin təsiri,
P_T = nəqliyyat axınında avtobusların və evakuatorların nisbəti,
P_R = nəqliyyat axınında şəxsi tur nəqliyyat vasitələrinin nisbəti,
E_T = traktorlar və avtobuslar üçün vahid avtomatik əmsal.

Yol-nəqliyyat hadisələri ən azı bir avtonəqliyyat vasitəsinin toqquşması nəticəsində ölüm, xəsarət və ya maddi ziyanla nəticələnən hadisələrin məcmusu kimi müəyyən edilir və başqa bir avtomobil, velosiped, piyada və ya obyektlə toqquşmanı əhatə edə bilər. Bu tərifə velosipedçilər və piyadalar arasında toqquşmalar və ya dəmir yolunda nəqliyyat vasitələri ilə toqquşmalar daxil deyil.

Qəzanın səbəbi qəza ilə əlaqəli və onsuz qəza baş verməyəcək vəziyyət kimi müəyyən edilə bilər. Müxtəlif xüsusiyyətlərə malik bir çox amillər yol-nəqliyyat hadisələrinin baş verməsində təsirli ola bilər.

Yol-nəqliyyat hadisələri 3 ümumi kateqoriyaya qruplaşdırıla bilər. Bunlar;

- İnsanlar – yaş, mühakimə, sürücülük bacarığı, diqqət, yorğunluq, təcrübə və soyuqqanlılıq daxildir;
- Avtomobil - dizayn, istehsal və texniki xidmət daxildir,
- Yol/Ətraf mühit – həndəsi düzülmə, kəsişmələr, hərəkətə nəzarət cihazları, səthin sürtünməsi, gradientlər, işarələr, hava şəraiti və görünürlük daxildir.

Ölkəmizdə baş verən yol qəzaları ilə bağlı statistik məlumatlar Təhlükəsizlik Baş İdarəsi və Jandarma Baş Komandanlığının qeydlərindən tərtib edilərək ortaq nəşr olaraq istifadəyə verilir. Məlumat mənbəyi kimi “Yol-nəqliyyat hadisəsinin aşkarlanması hesabatı”ndan hadisə yerinə ilk gələn vəzifəli şəxs və ya yol-nəqliyyat hadisəsi yalnız maddi ziyan dəydikdə, hadisədə iştirak edən şəxslər arasında istifadə olunur.

2001-2010-cu illər arasında aparılan statistik məlumatlara əsasən yol-nəqliyyat hadisələrində qəzalara səbəb olan amillər araşdırıldığında, qəzaların meydana gəlməsində insan, nəqliyyat vasitələri və yol elementlərinin təsirli olduğu, ancaq sürücü, piyada və sərnişin kimi insan ünsürlərinin olduğu görülür. çox böyük faiz payı ilə birinci yerdədir. Şəkil 1-dən göründüyü kimi, qəzaların baş verməsində orta hesabla 95% səhv nisbəti ilə sürücülər birinci yerdədir.

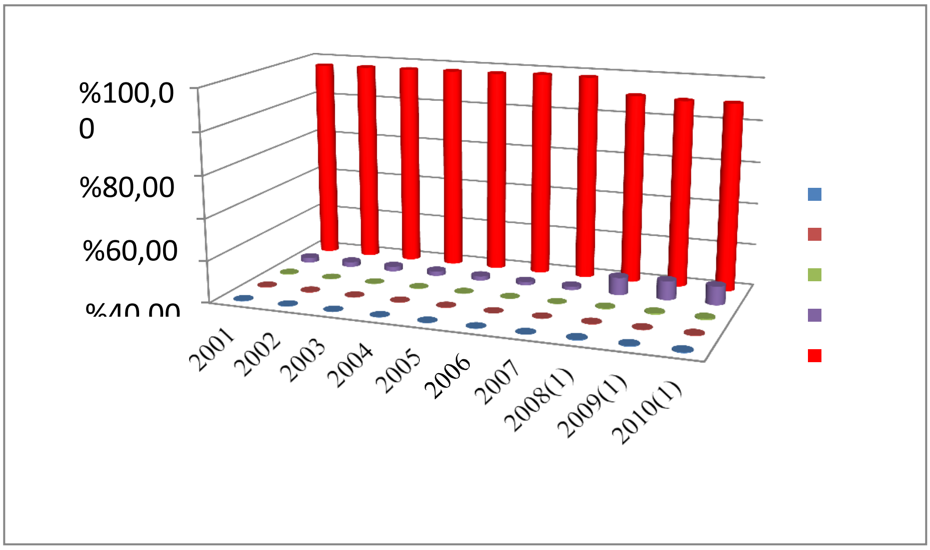

Şəkil 1: Qəzaya səbəb olan maddələrin dərəcələri

Yol istifadəçiləri üç komponentdən ibarətdir: sürücü, piyada və sərnişin. Aparılan bütün araşdırmalarda belə bir razılığa gəlinib ki, qəzalarda əsas faktor sürücüdür.

Yol qəzalarına səbəb olan nəqliyyat vasitələrinin səhvləri insan səhvləri ilə müqayisədə çox az olsa da, yol təhlükəsizliyini artırmaq üçün yol qəzalarına səbəb olan bütün elementlərin bir-bir qarşısını almaq lazımdır.

Nəqliyyat vasitələrinin yola toxunmasını təmin edən yeganə element olan təkərlər sürücülük təhlükəsizliyi baxımından həyati əhəmiyyət kəsb edir. Uyğun olmayan təkər əyləc məsafəsinin artmasına səbəb olacaq və balanssız hava təzyiqi olan təkər yol tutuşunu azalda və yol qəzasına səbəb ola bilər. Nəqliyyat vasitələrinin qüsurları arasında təkərin diş dərinliyi və üfürülməyibsə, təkərin hava təzyiqi yoxlanılır və Yol Qəzalarının Aşkarlanması Hesabatında qeyd olunur ki, bu da avtomobilin təkərlərindəki bu cür qüsurlar haqqında statistik məlumatları daha etibarlı edə bilər. 2010-cu ildə baş verən yol qəzalarında avtomobil qüsurları arasında təkərlərin partlaması 67,11% səhv nisbəti ilə ən əhəmiyyətli qüsur olmuşdur. Avtomobil yolda olarkən təkərin partlaması, ümumiyyətlə, təkərlərin yararsız hala düşməsi və bu vəziyyətdə hələ də istifadə edilməməsi nəticəsində baş verir. Ölkəmizin normativ-hüquqi aktlarında təkərləri 4 mm və daha çox olan avtomobillər üçün avtomobil təkərlərinin diş dərinliyinin ən azı 1,6 mm olması qeyd edilsə də, bununla bağlı adekvat yoxlamalar aparılmır. Bu cür səhvlərin qarşısı sürücünün təlimi və nəzarəti ilə alına bilər (Bağırgan, 2006: 107).

Yol-nəqliyyat hadisələrinin statistikasına əsasən, hadisələrin 40,91 faizi yol səthində materialın boşalması nəticəsində baş verib. Bu tip yol nöqsanlarının qarşısını yol tikintisi zamanı və ondan sonra aparılan yol təmir işləri ilə almaq olar.

Yollarda nasazlıqların olduğu yerlərdə lazımi yol nişanlarının çəkilməsi sürücünün lazımi tədbirləri görməsinə şərait yaradır və baş verə biləcək qəzanın qarşısının alınmasında mühüm vasitədir. 2010-cu ildə baş vermiş ölüm və xəsarətlə nəticələnən qəzaların 173-ü yol nişanının yerləşdiyi rayonda olsa da, 553-ü yol nişanının olmadığı rayonlarda olub.

Qara ləkələrin düzgün müəyyən edilməsi yol hərəkəti təhlükəsizliyinin idarə edilməsində ilk addımdır. Səhv müəyyən edilmiş nöqtələr yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi üçün ayrılan resurslardan səmərəsiz istifadə ilə nəticələnə bilər.

Qara ləkələri müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur:

- Qəza sayı üsulu
- Ekvivalent çəki üsulu
- Qəza dərəcəsi metodu
- Nisbət üsulu
- Ümumi qəza sayının qiymətləndirilməsi üçün empirik Bayes metodu
- Ağır qəzaların sayını təxmin etmək üçün empirik Bayes metodu
- Təkmilləşdirmə üsulu

Qəzaların sayı (KS) qara ləkələri təyin etmək üçün ən sadə ölçüdür. Bu üsulda bölgələr qəzaların sayına görə azalan qaydada sıralanır. Müxtəlif uzunluqlu zonaları müqayisə etmək üçün qəzaların ümumi sayı zonanın uzunluğuna və vaxtına bölünür.

Mövcud yol, küçə və yol sistemləri üçün təkmilləşdirmə alternativlərinin seçilməsi zamanı iqtisadi təhlillərdə qəza xərcləri istifadə olunur. Məsələn, köhnə yolların, küçələrin və magistral yolların bərpası zamanı yaxşılaşdırmanın nə olduğunu və ya lazım olmadığını müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər. Bu şəkildə istifadə edilən qəza xərcləri təkmilləşdirmə və gələcək təkmilləşdirmə prioritetlərinə təsir göstərə bilər. Bundan əlavə, qəza xərcləri yol təhlükəsizliyi üçün resursları ayırmaq, təklif olunan təhlükəsizlik qaydalarını qiymətləndirmək və siyasətçiləri buna inandırmaq üçün istifadə olunur (Kuzin, 2008: 108).

Kompleks xərc yol-nəqliyyat hadisəsinin insan həyatının qalan hissəsinə təsirinin hesablandığı üsuldur. Ayrı-ayrılıqda dəyər verməklə bütün xərc komponentlərini ehtiva edir. Buna görə də hərtərəfli xərc ən uyğun ölçmə üsuludur. İnsan həyatının dəyəri araşdırılaraq, risklərin azaldılması xərcləri, yol təhlükəsizliyinin bazar dəyəri başa düşülür. Kompleks dəyərin 11 komponenti bunlardır: əmlaka dəyən zərər, itirilmiş qazanc, itirilmiş istehsal, tibbi xərclər, təcili xidmətlər,

səyahət gecikməsi, peşəkar təkmilləşdirmə, iş yeri xərcləri, inzibati və hüquqi xərclər, ağrı və həyat keyfiyyətinin itirilməsi.

Yolların layihələndirilməsi zamanı bir istiqamətdə, pik saatda nəqliyyatın hərəkəti nəzərə alınır. Yollar pik saatlarda trafik axını zamanı C səviyyəli xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur. İkizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yolları çoxzolaqlı bölünmüş avtomobil yollarına çevrildikdən sonra avtomobil yollarının xidmət səviyyəsi pik saatlarda nəqliyyat axını altında müəyyən ediləcək. Pik saat axını altında xidmət səviyyəsi A üçün magistralların layihələndirilməsi iqtisadi cəhətdən uzaqdır. İkizolaqlı, ikiistiqamətli yolu qeyri-kafi tutum səbəbindən çoxzolaqlı bölünmüş magistral yola çevirmək üçün yolun xidmət səviyyəsi D səviyyəsinə endirilməlidir (Level Of Service; LOS D). Yol E (LOS E) xidmət səviyyəsinə çatana qədər əlavə zolaqların tikintisi başa çatdırılmalıdır. İkizolaqlı, ikiistiqamətli avtomobil yollarında xidmət səviyyəsi "izləmə zamanı itirilən vaxt"la müəyyən edilir. Bununla belə, bu yollar üçün yalnız AADT dəyərləri olduğundan, bölünmüş yol işinə başlamazdan əvvəl xidmət səviyyəsi haqqında fikir vermək üçün v/c nisbətlərindən istifadə edilmişdir. Bölünmüş yollarda 90 km/saat sərbəst axın sürəti üçün C xidmət səviyyəsinə uyğun gələn v/c nisbəti 0,68-dir (Boldyrev, 2004: 199).

Bölünmüş yollarda hərəkətin təhlükəsizliyi vəziyyətini daha ətraflı araşdırmaq və bölünmüş yolların tikintisinin ən mühüm məqsədi olan hərəkət təhlükəsizliyinin artırılması məqsədinə nail olub-olmadığını müəyyən etmək üçün yeddi nəzarət kəsmə nöqtəsi Trafik qəzası məlumatlarına çatıldığı araşdırıldı. Baxılan nəzarət kəsmə məntəqələrində hərəkətin təhlükəsizliyi; qəzaların sayı qəzaların təkrarlanma nisbəti və ekvivalent çəki metodlarından istifadə edilməklə araşdırılıb. Seçilmiş üsullarla, bu idarəetmə kəsişmə nöqtələrində, ikizolaqlı, ikitərəfli avtomobil yolu olduğu zaman yol-nəqliyyat hadisələrinin vəziyyəti qiymətləndirilmiş, daha sonra bölünmüş avtomobil yolu tikildikdən sonra eyni üsullarla yol qəzalarının vəziyyəti qiymətləndirilmişdir (Aleksandrov, 1985: 110).

Yol-nəqliyyat hadisələri seçilmiş yol hissələrində baş verən qəza sxemlərinə görə araşdırıldıqda, toqquşma formasında baş verən yol-nəqliyyat hadisələrinin azaldığı, eyni zamanda yol-nəqliyyat hadisələrinin birdən-birə əhəmiyyətli dərəcədə artdığı görünür. sabit obyektə dəymək, piyadanı vurmaq, heyvanı vurmaq və aşmaq kimi vasitə. Xüsusilə yoldan çıxma formasında baş verən qəzaların sayı 0,145 qəza/il olduğu halda, yollar çoxzolaqlı bölünmüş avtomobil yollarına çevrildikdən sonra bu, 0,596 qəza/il-km olub. Bölünmüş yolun hərəkət təhlükəsizliyini artırmaq üçün edilməsi lazım olan həndəsi tənzimləmələr; üfüqi döngələrin radiusunun artırılması, zolağın və orta səkinin eninin artırılması. Bundan əlavə, sağ çiyin eninin artırılması yol hərəkətinin təhlükəsizliyini artırmaq üçün bir tədbirdir. Xüsusilə iqtisadi məqsədəuyğunluğa istinad edərək iqtisadi səmərəlilik qiymətləndirildikdə, nəqliyyat mühəndisliyi çərçivəsində bəzi ucuz tənzimləmələrlə, tutum baxımından bölünmüş yollar tələb etməyən hissələrdə oxşar və ya daha təhlükəsiz yol mühitləri yaradıla bilər.

Nəticə

Yeni yollar layihələndirilərkən, yaşayış məntəqələrində keçidlərə önəm verilməsi, yol polisi və ya avtomatik sürət idarəetmə sistemləri ilə yol-nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılmasındakı çatışmazlıqların aradan qaldırılması, təhlükəsizlik üçün əlavə tədbirlərin görülməsi qəzaların sayını, qəzaların təkrarlanma faizini və qəzaların şiddətini azalda bilər. Yolun işıqlandırılması, orta səkidə (səkilərdə) avtomobil qoruyucularının qurulması və ya başqa fiziki maneənin yaradılması təhlükəsizliyi təmin edəcək əlavə tədbirlərdir və görülməlidir.

Ədəbiyyat

1. Foody, T. J., Long, M. D. (1974). The Identification of Relationships Between Safety and Roadway Obstructions, Ohio Department of Transportation, Columbus. s.89.
2. Armour, M., Mclean, J. R. (1983). The Effect of Shoulder Width and Type on Rural Traffic Safety and Operations, Australian Road Research 13, 4, 259-270.

3. Bağırgan, N. (2006). Şehirlerarası Karayollarında Trafik Güvenliği Tahmini, SDÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Isparta, s.107.
4. Kuzin, F.A. (2008). Kandidatskaya dissertatsiya. Metodika napisaniya, pravila oformleniya i poryadok zashchity: Praktich. posobiye dlya aspirantov i soiskateley uchenoy stepeni. - 10-ye izd., dop. - M., Os-89, 224 s.
5. Boldyrev, D.A. (2004). Povysheniye rabotosposobnosti i resursa pary treniya «tormoznoy disk - kolodka» : Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata tekhnicheskikh nauk. Tolyatti, s.199.
6. Aleksandrov, M.P. (1985). Tormoznyye ustroystva: spravochnik / ML. Aleksandrov, A.G, Lysyakov, M.V. Novozhilov; pod obshch. red. M.P. Aleksandrova. - M.: Mashinostroyeniye,. - 312 ye., il.

Göndərildi: 25.02.2023 Qəbul edildi: 22.04.2023

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Aysel Şükürova
İngilisdilli hüquqi diskursun tədrisində tətbiq olunan metodlar 7
Əli İsmayılov
Beynəlxalq iqtisadi hüququda davamlı inkişaf konsepsiyası 12
Azad Akhmedbeyli
The essence and the impact of free economic zones on the economy 15
Ramil Məmmədzadə
Avropa İttifaqının ticarət qanunvericiliyi və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsinin müqayisəli təhlili 19
Lalə Cəfərova
Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması və təbliği prioritet məsələdir 24
Sərxan Hatəmi
Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsində informasiya texnologiyalarının tətbiqinin rolu 29
Rahil Dadashli
Exploring eu's policy on ukrainian migrants: Examining the options for repatriation 32
Cəfər Qədirov
Quba-Xaçmaz turizm bölgəsinin tarixi və mədəni ehtiyatları 36
Səlcuq Yusifli
Kommersiya sirrinin rejiminin pozulması üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindəki boşluqlar 40
Raul Qarayev
Security in the Eastern neighbourhood: the effectıveveness of the EUS Common Security and Defence Policy on the case of Georgia 48
Raul Khalilov
Understanding the concept of technology transfer 52
Azad Akhmedbeyli
Features of international legal regulation of special economic zones 55
Zümrüd Hüseynova
İnsan hüquqlarının cinayət xarakterli pozuntularına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində beynəlxalq cinayət məhkəməsinin rolu 59
Ayxan Abbasov
Qarabağ iqtısadi rayonunda turizm sektorunun inkişafına strateji yol xəritəsinin əsas müddəaları 63
Abdulla Feyzullayev
Birinci Qarabağ müharibəsində Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı törədilmiş bir sıra beynəlxalq cinayət əməlləri 66
Aqşin Ağazadə
Kommersiya banklarının maliyyə menecmenti sisteminin müasir inkişaf problemləri 70
Aytac Həsənova
Beynəlxalq ticarətdə Azərbaycan Respublikasının ixrac potensialının rolu 73
Sadiq Eyyubov
Turizm xidmətləri bazarının inkişafına təsir edən amillər 80
Gunay Mammadli
Legal force and execution of decisions of the european court of human rights 84

Mehin Əlihüseynli
Beynəlxalq avtomobil daşımaları: hüquqi tənzimlənmə və xüsusiyyətlər 87
Aynur Məmmədova
Kənd təsərrüfatında innovasiya yönümlü investisiya qoyuluşları 92
İlkin Qurbanov
Azərbaycanda biznes və turizm inkişafında Füzuli aeroportunun rolu 96
Ramil Samadov
Analysis of eco-agritourism destinations on an international scale 100
Vüqar Atakişizadə
Dövlət müəssisələrində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi 104
Vüsal Şirəlizadə
Beynəlxalq xüsusi hüquqda xarici elementli ailə-nikah münasibətlərinin anlayışı, məzmunu və əsas xüsusiyyətləri 107
Çimnaz Atakişiyeva
İngilis ədəbi dilinin inkişafında linqvistik amillərin rolu 111

TƏBİƏT ELMLƏRİ

NATURAL SCIENCES

Şəhla Abdullayeva
Azərbaycanın taxıl bitkilərində rast gəlinən bakterial və göbələk xəstəlikləri 114
Xoşqədəm Əliyeva
"Mikrobioloji preparatın hazırlanması" 118
Diana Ağabəyova
Qobustan-Abşeron regionunun hidroloji şəraitinin səhralaşmanın intensivləşməsinə təsiri 122
Xoşqədəm Əliyeva
"Bioloji məhsulun dondurularaq qurudulması" 126

TEXNİKA ELMLƏRİ

TECHNICAL SCIENCES

Rasimə Hüseynli
ERP sisteminin üstünlükləri və çatışmazlıqları. ERP sistemlərinin tətbiqi 130
Yavər Rufullayev
Müasir tormozlama sistemləri və qəzaların qarşısının alınmasında əhəmiyyəti 134
Rasimə Hüseynli
ERP nədir və müəssisələr üçün niyə vacibdir 140
Yavər Rufullayev
Yüksək sürət və yüksək təhlükəsizlik ziddiyyətinin kompromis yolu ilə mühəndis həlli 144

İmzalandı: 27.05.2023
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 18.25 ç.v.
Sifariş: 646

---

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az